THE WORKS OF

SRI SANKARACHARYA

VOLUME

8

SRI VANI VILAS PRESS

नानाजन्मसु संचितेन तपसा पूतन चित्तात्मना
मित्रेण प्रतिबोधितेन कुतुकात्सर्वाः कृतीः शांकरीः ।
संमुद्र्य प्रथमं जगद्गुरुपदे भक्त्या मयाद्यार्पिताः
सर्वाः कृत्योपहृतिं करोतु गुरुराड् धन्यं तथेमं जनम् ॥

श्रीमच्छंकरदेशिकेन्द्ररचितान्सर्वान्प्रबन्धान्मुदा
तत्प्रीत्यै परिशोध्य पुस्तकचयैः संमुद्र्य साकं बुधैः ।
तच्छात्रप्रवरालिमध्यविलसच्छ्रीदेशिकेन्द्रेषु ता-
न्कृत्वाद्योपहृतिं सभक्तिविनयं नूनं कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥

सौम्याब्दमाघार्जुनपक्षराजत्सूर्याङ्कतिथ्याश्रितसोमवारे ।
श्रीशंकरार्यप्रतिमाप्रतिष्ठाकाले मयैषोपहृतिर्व्यधायि ॥

श्रीशंकरकृतिमाला गुरुवरतुष्ट्यै समर्पिता मोदात् ।
बालादिमपदभाजा सुब्रह्मण्येन भक्तिनम्रेण ॥ ४ ॥

CONTENTS.

॥ विषयाः ॥

THE

UPANISHAD-BHASHYA

VOL. 5.

BRIHADARANYAKA
CHAPTERS I & II.

॥ श्रीः ॥

उपनिषद्भाष्यम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः

विरचितम् ।

पञ्चमो भागः

॥ बृहदारण्यकम् ॥

अध्यायौ १-२.

॥ ॐ ॥

॥ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

ॐ

पूर्णमदः पूर्णमिदं
पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

चतुर्थं ब्राह्मणम् ७८—१६३

षष्ठं ब्राह्मणम् २०८—२१२

द्वितीयोऽध्यायः ... २१३—३५०

प्रथमं ब्राह्मणम् २१५—२७१

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्

प्रथमोऽध्यायः

॥ बृहदारण्यकोपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन
भाष्येण सहिता ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो
वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ।

'उषा वा अश्वस्य' इत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पग्रन्थवृत्तिः आरभ्यते, संसारव्याविवृत्सुभ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । सेयं ब्रह्मविद्या उपनिषच्छब्दवाच्या, तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात्; उपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् । तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते

सेयं षडध्यायी अरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकम् ; बृहत्त्वा-
त्परिमाणतो बृहदारण्यकम् ॥

तस्यास्य कर्मकाण्डेनसंबन्धोऽभिधीयते । सर्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः, सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वात् नागमान्वेषणा । न चासति जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात्; स्वभाववादिदर्शनात् । तस्माज्जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्तते । 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' इत्युपक्रम्य 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात्; 'यथा च मरणं प्राप्य' इत्युपक्रम्य 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' इति च; 'स्वयं ज्योतिः' इत्युपक्रम्य 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च; 'ज्ञपयिष्यामि' इत्युपक्रम्य 'विज्ञानमयः' इति च— व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम् । तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेत्, न; वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि

देहान्तरसंबन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते, नास्ति घट इति । स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत्, न; निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्वहमिति प्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात्प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात् प्रत्यक्षान्नात्मास्तित्वसिद्धिः । तथानुमानादपि । श्रुत्या आत्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वात् लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वात् नेति चेत्, न; जन्मान्तरसंबन्धस्याग्रहणात् । आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च, तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहंप्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवाणीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चात्मेति ॥

सर्वथाप्यस्त्यात्मा देहान्तरसंबन्धीत्येवं प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डमारब्धम् । न त्वात्मनः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं कर्तृभोक्तृस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतम् । यावद्धि तन्नापनीयते, तावदयं कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषि-

द्धातिक्रमेणापि प्रवर्तमानो मनोवाक्कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधनान्यधर्मसंज्ञकानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन, स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात् । ततः स्थावरान्ताधोगतिः । कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वम् । ततो मनआदिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति धर्माख्यम् । तद्द्विविधम्— ज्ञानपूर्वकं केवलं च । तत्र केवलं पितृलोकादिप्राप्तिफलम् । ज्ञानपूर्वकं देवलोकादिब्रह्मलोकान्तप्राप्तिफलम् । तथा च शास्त्रम्— 'आत्मयाजी श्रेयान्देवयाजिनः' इत्यादि । स्मृतिश्च 'द्विविधं कर्म वैदिकम्' इत्याद्या । साम्ये च धर्माधर्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्तिः । एवं ब्रह्माद्या स्थावरान्ता स्वाभाविकाविद्यादिदोषवती धर्माधर्मसाधनकृता संसारगतिर्नामरूपकर्माश्रया । तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत् प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत् । स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसारः आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्तोऽनर्थ इत्येतस्माद्विरक्तस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरीतब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते ॥

अस्य त्वश्वमेधकर्मसंबन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनम्—येषामश्वमेधे नाधिकारः, तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिः, विद्यया वा कर्मणा वा, 'तद्धैतल्लोकजिदेव' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेत्, न; 'योऽश्वमे-

धेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इति विकल्पश्रुतेः । विद्याप्रकरणे चाम्नानात्, कर्मान्तरे च संपादनदर्शनात्, विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते । सर्वेषां च कर्मणां परं कर्माश्वमेधः, समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात् । तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भे आम्रानं सर्वकर्मणां संसारविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा च दर्शयिष्यति फलमशनायामृत्युभावम् । न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत्, न; सर्वकर्मपलोपसंहारश्रुतेः । सर्वं हि पत्नीसंबद्धं कर्म; 'जाया मे स्यादेतावान्वै कामः' इति निसर्गत एव सर्वकर्मणां काम्यत्वं दर्शयित्वा, पुत्रकर्मापरविद्यानां च 'अयं लोकः पितृलोको देवलोकः' इति फलं दर्शयित्वा, त्र्यन्नात्मकतां चान्ते उपसंहरिष्यति 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इति——सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति । इदमेव त्रयं प्रागुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाद्व्याक्रियते बीजादिव वृक्षः । सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपः संसारोऽविद्याविषयः क्रियाकारकफलात्मकतयात्मरूपत्वेनाध्यारोपितोऽविद्ययैव मूर्तामूर्ततद्वासनात्मकः । अतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते । अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपात् 'एतावदिदम्' इति साध्य-

साधनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्ज्वामिव सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्या आरभ्यते ॥

तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय 'उषा वा अश्वस्य' इत्यादि । तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते, प्राधान्यादश्वस्य । प्राधान्यं च तन्नामाङ्कितत्वात्क्रतोः प्राजापत्यत्वाच्च ॥

ॐ । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठ-मन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मा-साश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रति-ष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो माँसानि । ऊवध्यँ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतय-श्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचञ्जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते त-त्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥

उषा इति, ब्राह्मो मुहूर्तः उषाः; वैशब्दः स्मारणार्थः, प्रसिद्धं कालं स्मारयति; शिरः, प्राधान्यात्; शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानाम्; अश्वस्य, मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञियस्य, उषाः शिर इति संबन्धः। कर्माङ्गस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात्कालादिदृष्टयः शिरआदिषु क्षिप्यन्ते; प्राजापत्यत्वं च प्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणात्; काललोकदेवतात्वाध्यारोपणं च प्रजापतित्वकरणं पशोः; एवंरूपो हि प्रजापतिः; विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ। सूर्यश्चक्षुः, शिरसोऽनन्तरत्वात्सूर्याधिदैवतत्वाच्च; वातः प्राणः, वायुस्वाभाव्यात्; व्यात्तं विवृतं मुखम् अग्निर्वैश्वानरः; वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणम्; वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थः, मुखस्याग्निदैवतत्वात्; संवत्सर आत्मा; संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा; आत्मा शरीरम्; कालावयवानां च संवत्सरः शरीरम्; शरीरं चात्मा, 'मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा' इति श्रुतेः; अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्वचनम्। द्यौः पृष्ठम्, ऊर्ध्वत्वसामान्यात्; अन्तरिक्षमुदरम्, सुषिरत्वसामान्यात्; पृथिवी पाजस्यं पादस्यम्, पाजस्यमिति वर्णव्यत्ययेन, पादासनस्थानमित्यर्थः; दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे, पार्श्वेन दिशां संबन्धात्; पार्श्वयोर्दिशां च संख्यावैषम्यादयुक्तमिति चेत्, न; सर्वमुखत्वोप-

पत्तेरश्वस्य पार्श्वाभ्यामेव सर्वदिशां संबन्धाददोषः; अवान्तरदिश आग्नेय्याद्याः पर्शवः पार्श्वास्थीनि; ऋतवोऽङ्गानि, संवत्सरावयवत्वादङ्गसाधर्म्यात्; मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि संधयः, संधिसामान्यात्; अहोरात्राणि प्रतिष्ठाः; बहुवचनात्प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि; प्रतिष्ठाः पादाः, प्रतितिष्ठत्येतैरिति; अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठति, अश्वश्च पादैः; नक्षत्राण्यस्थीनि, शुक्लत्वसामान्यात्; नभो नभःस्था मेघाः, अन्तरिक्षस्योदरत्वोक्तेः; मांसानि, उदकरुधिरसेचनसामान्यात्। ऊवध्यम् उदरस्थमर्धजीर्णमशनं सिकताः, विश्लिष्टावयवत्वसामान्यात्; सिन्धवः स्यन्दनसामान्यात् नद्यः गुदा नाड्यः, बहुवचनाच्च; यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्ताद्दक्षिणोत्तरौ मांसखण्डौ; क्लोमान इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव; पर्वताः, काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च; ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावराः, वनस्पतयो महान्तः, लोमानि केशाश्च यथासंभवम्; उद्यन्नुद्गच्छन्भवति सविता आ मध्याह्नात् अश्वस्य पूर्वार्धः नाभेरूर्ध्वमित्यर्थः; निम्लोचन्नस्तं यन् आ मध्याह्नात् जघनार्धोऽपरार्धः, पूर्वापरत्वसाधर्म्यात्; यद्विजृम्भते गात्राणि विनामयति विक्षिपति, तद्विद्योतते विद्योतनम्, मुखघनविदारणसामान्यात्; यद्विधूनुते गात्राणि कम्पयति, तत्स्तनयति,

गर्जनशब्दसामान्यात्; यन्मेहति मूत्रं करोत्यश्वः, तद्वर्षति वर्षणं तत्, सेचनसामान्यात्; वागेव शब्द एव अस्याश्वस्य वागिति, नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अहर्वा इति, सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते, तद्विषयमिदं दर्शनम् । अहः सौवर्णो ग्रहः, दीप्तिसामान्याद्वै । अहरश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायतेति कथम्? अश्वस्य प्रजापतित्वात्; प्रजापतिर्ह्यादित्यादिलक्षणोऽह्ना लक्ष्यते; अश्वं लक्षयित्वाजायत सौवर्णो महिमा ग्रहः, वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्वे पूर्वः समुद्रे समुद्रः योनिः, विभक्तिव्यत्ययेन; योनिरित्या-

सादनस्थानम् । तथा रात्री राजतो ग्रहः, वर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्याद्वा । एनमश्वं पश्चात्पृष्ठतो महिमा अन्वजायत; तस्यापरे समुद्रे योनिः । महिमा महत्त्वात् । अश्वस्य हि विभूतिरेषा, यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयतः स्थाप्येते । तावेतौ वै महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहौ, अश्वमभितः संबभूवतुः उक्तलक्षणावेव संभूतौ । इत्थमसावश्वो महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचनं स्तुत्यर्थम् । तथा च हयो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव । हयो हिनोतेर्गतिकर्मणः, विशिष्टगतिरित्यर्थः; जातिविशेषो वा; देवानवहत् देवत्वमगमयत्, प्रजापतित्वात्; देवानां वा वोढाभवत्; ननु निन्दैव वाहनत्वम्; नैष दोषः; वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य, स्वाभाविकत्वादुच्छ्रायप्राप्तिर्देवादिसंबन्धोऽश्वस्य इति स्तुतिरेवैषा । तथा वाज्यादयो जातिविशेषाः; वाजी भूत्वा गन्धर्वानवहदित्यनुषङ्गः; तथार्वा भूत्वासुरान्; अश्वो भूत्वा मनुष्यान् । समुद्र एवेति परमात्मा, बन्धुर्बन्धनम्, बध्यतेऽस्मिन्निति; समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्तिं प्रति; एवमसौ शुद्धयोनिः शुद्धस्थितिरिति स्तूयते; 'अप्सुयोनिर्वा अश्वः' इति श्रुतेः प्रसिद्ध एव वा समुद्रो योनिः ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कँ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिः स्तुत्यर्था । नैवेह किंचनाग्र आसीत् इह संसारमण्डले, किंचन किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषम्, नैवासीत् न बभूव, अग्रे प्रागुत्पत्तेर्मनआदेः ॥

किं शून्यमेवं बभूव? शून्यमेव स्यात्; 'नैवेह किंचन' इति श्रुतेः, न कार्यं कारणं वासीत्; उत्पत्तेश्च; उत्पद्यते हि घटः; अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् । ननु कारणस्य न नास्तित्वम्, मृत्पिण्डादिदर्शनात्; यन्नोपलभ्यते तस्यैव ना-

स्तिता। अस्तु कार्यस्य, न तु कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात्। न, प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भात्। अनुपलब्धिश्चेदभावहेतुः, सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं वोपलभ्यते; तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु ॥

न, 'मृत्युनैवेदमावृतमासीत्' इति श्रुतेः; यदि हि किंचिदपि नासीत्, येनाव्रियते यच्चाव्रियते, तदा नावक्ष्यत् 'मृत्युनैवेदमावृतम्' इति; न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति; ब्रवीति च 'मृत्युनैवेदमावृतमासीत्' इति। तस्मात् येनावृतं कारणेन, यच्चावृतं कार्यम्, प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीत्, श्रुतेः प्रामाण्यात्, अनुमेयत्वाच्च। अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम्। कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात्, असति चादर्शनात्, जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते, घटादिकारणास्तित्ववत्। घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेव, अनुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेत्, न; मृदादेः कारणत्वात्। मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेः, न पिण्डाकारविशेषः, तदभावे भावात्। असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते। तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम्। असति तु मृत्सुवर्णादि-

द्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणम्, न तु पिण्डाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्यमुत्पादयत्, पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत्, कार्यान्तरमुत्पादयति; एकस्मिन्कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दे कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्त्वे । पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत्—पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादि कारणं नोपमृद्यते, घटादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्तते, इत्येतदयुक्तम्, पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेत्, न; मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात् । सादृश्यादन्वयदर्शनम्, न कारणानुवृत्तेरिति चेत्, न; पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारिता, प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य ; सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात्—यदि च क्षणिकं सर्वं तदेवेदमिति गम्यमानम्, तद्बुद्धेरप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायाम्, तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात्, सर्वत्रानाश्वासतैव । तदिदंबुद्ध्योरपि कर्त्रभावे संबन्धानुपपत्तिः ।

सादृश्यात्तत्संबन्ध इति चेत्, न; तदिदंबुद्ध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः। असति चेतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्तिः। असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेत्, न; तदिदंबुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसङ्गात्। असद्विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेत्, न; बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात्। तदप्यस्त्विति चेत्, न; सर्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः। तस्मादसदेतत्—सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति। अतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः॥

कार्यस्य च अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात्। कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः; कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वात्— अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति? अभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः। यद्धि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादि वस्तु, तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत्, प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति; तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः। न ह्यविद्यमानो घटः उदितेऽप्यादित्ये उपलभ्यते। न; ते अविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत्— न हि तव घटादि कार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदिते आदित्ये उपलभ्येतैव, मृत्पिण्डेसंनिहिते तमआद्यावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत्, न; द्विविधत्वादावरणस्य। घटादिकार्यस्य द्विविधं

ह्यावरणम्— मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि, प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्यावृतत्वादनुपलब्धिः । नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्तु अभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षः । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेत्— तमःकुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टम्; न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले ; तस्मात्पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यावृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तम्, आवरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेत्, न; क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात् । घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादनावरणत्वमिति चेत्, न; विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेः । आवरणाभावे एव यत्नः कर्तव्य इति चेत्— पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादि कार्यमावृतत्वान्नोपलभ्यत इति चेत्, घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाशे एव यत्नः कर्तव्यः, न घटाद्युत्पत्तौ; न चैतदस्ति; तस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिः, इति चेत्, न; अनियमात् । न हि विनाशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता; तमआद्यावृते घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् । सोऽपि तमोनाशायैवेति चे-

त्—दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय; तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते; न हि घटे किंचिदाधीयत इति चेत्, न; प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात्। यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे, न तथा प्राक्प्रदीपकरणात्। तस्मान्न तमस्तिरस्करणायैव प्रदीपकरणम्; किं तर्हि, प्रकाशवत्त्वाय; प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात्। क्वचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात्; यथा कुड्यादिविनाशे। तस्मान्न नियमोऽस्ति—अभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाशे एव यत्नः कार्य इति। नियमार्थवत्त्वाच्च। कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम। तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाशे एव यत्नः क्रियेत, तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायेत। तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव। तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान्। तस्मात्प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम्। अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च। अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्वं युक्तम्। अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च। न ह्यसत्यर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा। योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य सत्यत्वात्। असंश्चेद्भविष्यद्घटः, ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयं प्र-

त्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात्; न च प्रत्यक्षमुपचर्यते; घटसद्भावे ह्यनुमानमवोचाम। विप्रतिषेधाच्च। यदि घटो भविष्यतीति, कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थम्, प्रमाणेन निश्चितम्, येन च कालेन घटस्य संबन्धो भविष्यतीत्युच्यते, तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते; भविष्यन्घटोऽसन्निति, न भविष्यतीत्यर्थः; अयं घटो न वर्तत इति यद्वत्। अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत— घटार्थे प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत्कुलालादयः, तथा घटो न वर्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेत्, न विरुध्यते; कस्मात्? स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते; न हि पिण्डस्य वर्तमानता, कपालस्य वा, घटस्य भवति; न च तयोः, भविष्यत्ता घटस्य; तस्मात्कुलालादिव्यापारवर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते। यदि घटस्य यत्स्वं भविष्यत्ताकार्यरूपं तत् प्रतिषिध्येत, तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात्; न तु तद्भवान्प्रतिषेधति; न च सर्वेषां क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्यत्त्वं वा। अपि च, चतुर्विधानामभावानाम्, घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो दृष्टः— यथा घटाभावः पटादिरेव, न घटस्वरूपमेव। न च घटाभावः सन्पटः अभावात्मकः; किं तर्हि? भावरूप एव। एवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावानामपि घटादन्यत्वं

स्यात्, घटेन व्यपदिश्यमानत्वात्, घटस्येतरेतराभाववत्; तथैव भावात्मकताभावानाम्। एवं च सति, घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति। अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत्स्वरूपं तदेवोच्येत, घटस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः। अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत, शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत्; तथापि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशः, न घटस्वरूपस्यैव। अथार्थान्तरं घटाद्घटस्याभाव इति, उक्तोत्तरमेतत्। किंचान्यत्; प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासंबन्धानुपपत्तिः, द्विनिष्ठत्वात्संबन्धस्य। अयुतसिद्धानामदोष इति चेत्, न; भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। भावभूतयोर्हि युतसिद्धता अयुतसिद्धता वा स्यात्, न तु भावाभावयोरभावयोर्वा। तस्मात्सदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम्॥

किंलक्षणेन मृत्युनावृतमित्यत आह— अशनायया, अशितुमिच्छा अशनाया, सैव मृत्योर्लक्षणम्, तया लक्षितेन मृत्युना अशनायया। कथमशनाया मृत्युरिति, उच्यते— अशनाया हि मृत्युः। हि-शब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति। यो ह्यशितुमिच्छति सोऽशनायानन्तरमेव हन्ति

जन्तून् । तेनासावशनायया लक्ष्यते मृत्युरिति, अशनाया हीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽशनाया धर्म इति स एष बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युनेदं कार्यमावृतमासीत्, यथा पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽकुरुत, तदिति मनसो निर्देशः; स प्रकृतो मृत्युः वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत् कार्यालोचनक्षमम्, मनःशब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणमन्तःकरणम्, अकुरुत कृतवान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति, उच्यते—आत्मन्वी आत्मवान् स्यां भवेयम्; अहमनेनात्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः । सः प्रजापतिः, अभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्, अर्चन् अर्चयन्पूजयन् आत्मानमेव कृतार्थोऽस्मीति, अचरत् चरणमकरोत् । तस्य प्रजापतेः अर्चतः पूजयतः आपः रसात्मिकाः पूजाङ्गभूताः अजायन्त उत्पन्नाः । अत्राकाशप्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यम्, श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात्, विकल्पासंभवाच्च सृष्टिक्रमस्य । अर्चते पूजां कुर्वते वै मे मह्यं कम् उदकम् अभूत् इति एवममन्यत यस्मान्मृत्युः, तदेव तस्मादेव हेतोः अर्कस्य अग्नेरश्वमेधक्रत्वौपयोगिकस्य अर्कत्वम्; अर्कत्वे हेतुरित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत्—अर्चनात्सुखहेतुपूजाकरणादप्संबन्धाच्चाग्नेरेतद्गौणं

नामार्क इति । यः एवं यथोक्तम् अर्कस्यार्कत्वं वेद जानाति, कम् उदकं सुखं वा, नामसामान्यात्, ह वै इत्यवधारणार्थौ, भवत्येवेति, अस्मै एवंविदे एवंविदर्थं भवति ॥

आपो वा अर्कस्तद्यदपाᳬं शर आसीत्तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥

आपो वा अर्कः । कः पुनरसावर्क इति, उच्यते—आपो वै या अर्चनाङ्गभूतास्ता एव अर्कः, अग्नेरर्कस्य हेतुत्वात्, अप्सु चाग्निः प्रतिष्ठित इति; न पुनः साक्षादेवार्कस्ताः, तासामप्रकरणात्; अग्नेश्च प्रकरणम्; वक्ष्यति च—'अयमग्निरर्कः' इति । तत् तत्र, यदपां शर इव शरो दध्न इव मण्डभूतमासीत्, तत्समहन्यत संघातमापद्यत तेजसा बाह्यान्तःपच्यमानम्; लिङ्गव्यत्ययेन वा, योऽपां शरः स समहन्यतेति । सा पृथिव्यभवत्, स संघातो येयं पृथिवी साभवत्; ताभ्योऽद्भ्योऽण्डमभिनिर्वृत्तमित्यर्थः; तस्यां पृथिव्यामुत्पादितायाम्, स मृत्युः प्रजापतिः अश्राम्यत् श्रमयुक्तो बभूव; सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा श्राम्यति; प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यम्, यत्पृथवीसर्गः; किं तस्य श्रान्तस्येत्युच्यते—तस्य श्रा-

न्तस्य तप्तस्य स्विन्नस्य, तेजोरसः तेज एव रसस्तेजोरसः, रसः सारः, निरवर्तत प्रजापतिशरीरान्निष्क्रान्त इत्यर्थः; कोऽसौ निष्क्रान्तः? अग्निः सोऽण्डस्यान्तर्विराट् प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकरणसंघातवाञ्जातः; 'स वै शरीरी प्रथमः' इति स्मरणात् ॥

स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयँ स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ । अथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्वचैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

स च जातः प्रजापतिः त्रेधा त्रिप्रकारम् आत्मानं स्वयमेव कार्यकरणसंघातं व्यकुरुत व्यभजदित्येतत्; कथं त्रेधेत्याह— आदित्यं तृतीयम् अग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरणम्, अकुरुतेत्यनुवर्तते; तथाग्न्यादित्यापेक्षया

वायुं तृतीयम्; तथा वाय्वादित्यापेक्षयाग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यम्; सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात्त्रयाणां संख्यापूरणत्वे । स एष प्राणः सर्वभूतानामात्माप्यग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्य्वात्मना त्रेधा विहितः विभक्तः, न विराट्स्वरूपोपमर्दनेन । तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरश्वमेधौपयोगिकस्यार्कस्य विराजश्चित्यात्मकस्याश्वस्येव दर्शनमुच्यते; सर्वा हि पूर्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यवोचाम— इत्थमसौ शुद्धजन्मेति । तस्य प्राची दिक् शिरः, विशिष्टत्वसामान्यात्; असौ चासौ च ऐशान्याग्नेय्यौ ईर्मौ बाहू, ईरयतेर्गतिकर्मणः । अथ अस्य अग्नेः, प्रतीची दिक् पुच्छं जघन्यो भागः, प्राङ्मुखस्य प्रत्यग्दिक्संबन्धात्; असौ चासौ च वायव्यनैर्ऋत्यौ सक्थ्यौ सक्थिनी, पृष्ठकोणत्वसामान्यात्; दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे, उभयदिक्संबन्धसामान्यात्; द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमिति पूर्ववत्; इयमुरः, अधोभागसामान्यात्; स एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्निः अप्सु प्रतिष्ठितः, 'एवमिमे लोका अप्स्वन्तः' इति श्रुतेः; यत्र क्व च यस्मिन्कस्मिंश्चित् एति गच्छति, तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठिति स्थितिं लभते; कोऽसौ? एवं यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्वमग्नेः विद्वान् विजानन्; गुणफलमेतत ॥

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनायामृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभः । यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत । तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

सोऽकामयत— योऽसौ मृत्युः, सोऽबादिक्रमेणात्मनात्मानमण्डस्यान्तः कार्यकरणसंघातवन्तं विराजमग्निमसृजत, त्रेधा चात्मानमकुरुतेत्युक्तम् । स किंव्यापारः सन्नसृजतेति, उच्यते— सः मृत्युः अकामयत कामितवान्; किम्? द्वितीयः मे मम आत्मा शरीरम्, येनाहं शरीरी स्याम्, स जायेत उत्पद्येत, इति एवमेतदकामयत; सः एवं कामयित्वा, मनसा पूर्वोत्पन्नेन, वाचं त्रयीलक्षणाम्, मिथुनं द्वन्द्वभावम्, समभवत् संभवनं कृतवान्, मनसा त्रयीमालोचितवान्; त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसान्वालोचयदित्यर्थः । कोऽसौ? अशनायया लक्षितो मृत्युः; अशनाया मृत्युरित्युक्तम्; तमेव

परामृशति, अन्यत्र प्रसङ्गो मा भूदिति; तद्यद्रेत आसीत्, तत् तत्र मिथुने, यद्रेत आसीत्, प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपम्, त्रय्यालोचनायां यद्दृष्टवानासीज्जन्मान्तरकृतम्; तद्भावभावितोऽपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भीभूतः सः, संवत्सरोऽभवत्, संवत्सरकालनिर्माता संवत्सरः, प्रजापतिरभवत्। न ह, पुरा पूर्वम्, ततः तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः, संवत्सरः कालो नाम, न आस न बभूव ह; तं संवत्सरकालनिर्मातारमन्तर्गर्भं प्रजापतिम्, यावानिह प्रसिद्धः कालः एतावन्तम् एतावत्संवत्सरपरिमाणं कालम् अबिभः भृतवान् मृत्युः। यावान्संवत्सरः इह प्रसिद्धः, ततः परस्तात्किं कृतवान्? तम्, एतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्तात् ऊर्ध्वम् असृजत सृष्टवान्, अण्डमभिनदित्यर्थः। तम् एवं कुमारं जातम् अग्निं प्रथमशरीरिणम्, अशनायावत्त्वान्मृत्युः अभिव्याददात् मुखविदारणं कृतवान् अत्तुम्; स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याविद्यया युक्तः भाणित्येवं शब्दम् अकरोत्; सैव वागभवत्, वाक् शब्दः अभवत् ॥

स ऐक्षत यदि वा इममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा

तेनात्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजूꣳषि सामानि च्छन्दाꣳसि यज्ञान्प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

स ऐक्षत— सः, एवं भीतं कृतरवं कुमारं दृष्ट्वा, मृत्युः ऐक्षत ईक्षितवान्, अशनायावानपि—यदि कदाचिद्वा इमं कुमारम् अभिमंस्ये, अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः, हिंसिष्ये इत्यर्थः; कनीयोऽन्नं करिष्ये, कनीयः अल्पमन्नं करिष्ये—इति; एवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम; बहु ह्यन्नं कर्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय, न कनीयः; तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्यात्, बीजभक्षणे इव सस्याभावः। सः एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य, तयैव त्रय्या वाचा पूर्वोक्तया, तेनैव च आत्मना मनसा, मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्य, इदं सर्वं स्थावरं जङ्गमं च असृजत, यदिदं किंच यत्किंचेदम्; किं तत्? ऋचः, यजूंषि, सामानि, छन्दांसि च सप्त गाय-

ऋयादीनि— स्तोत्रशस्त्रादिकर्माङ्गभूतांस्त्रिविधान्मन्त्रान्गाय-ञ्यादिच्छन्दोविशिष्टान्, यज्ञांश्च तत्साध्यान्, प्रजास्त-त्कर्त्रीः, पशूंश्च ग्राम्यानारण्यान्कर्मसाधनभूतान् । ननु त्रय्या मिथुनीभूतयासृजतेत्युक्तम्; ऋगादीनीह कथमसृजतेति? नैष दोषः; मनसस्त्वव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्त्रय्या; बाह्यस्तु ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्ती-भावः सर्ग इति । सः प्रजापतिः, एवमन्नवृद्धिं बुद्ध्वा, यद्यदेव क्रियां क्रियासाधनं फलं वा किंचित् असृजत, तत्तदत्तुं भक्षयितुम् अध्रियत धृतवान्मनः; सर्वं कृत्स्नं वै यस्मात् अत्ति, तत् तस्मात् अदितेः अदितिनाम्नो मृत्योः अदितित्वं प्रसिद्धम्; तथा च मन्त्रः—'अदितिर्द्यौरदितिरन्त-रिक्षमदितिर्माता स पिता' इत्यादिः; सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्न-भूतस्य अत्ता सर्वात्मनैव भवति, अन्यथा विरोधात्; न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽत्ता दृश्यते; तस्मात्सर्वात्मा भव-तीत्यर्थः; सर्वमस्यान्नं भवति; अत एव सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्व-मन्नं भवतीत्युपपद्यते; य एवमेतत् यथोक्तम् अदितेः मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं वेद, तस्यैतत्फलम् ॥

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत

तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यजेयेति; जन्मान्तरकरणापेक्षया भूयःशब्दः; स प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनायजत; स तद्भावभावित एव कल्पादौ व्यवर्तत; सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकामयत— भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । एवं महत्कार्यं कामयित्वा लोकवदश्राम्यत्; स तपोऽतप्यत; तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववत्; यशो वीर्यमुदक्रामदिति स्वयमेव पदार्थमाह— प्राणाः चक्षुरादयो वै यशः, यशोहेतुत्वात्, तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति; तथा वीर्यं बलम् अस्मिञ्शरीरे; न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्वा भवति; तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिञ्शरीरे, तदेवं प्राणलक्षणं यशो वीर्यम् उदक्रामत् उत्क्रान्तवत् । तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु, शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुम् उच्छूनभावं गन्तुम् अध्रियत, अमेध्यं चाभवत्; तस्य प्रजापतेः, शरीरान्निर्गतस्यापि, तस्मिन्नेव

शरीरे मन आसीत्; यथा कस्यचित्प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति, तद्वत् ॥

सोऽकामयत मेध्यं म इदँ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुध्यैवामन्यत । तँ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मायमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन्किमकरोदिति, उच्यते— सोऽकामयत । कथम्? मेध्यं मेधार्हं यज्ञियं मे मम इदं शरीरम् स्यात्; किंच आत्मन्वी आत्मवांश्च अनेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति— प्रविवेश । यस्मात् तच्छरीरं तद्वियोगाद्गतयशोवीर्यं सत् अश्वत् अश्वयत्, ततः तस्मात् अश्वः समभवत्; ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादिति स्तूयते; यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सत् मेध्यमभूत्, तदेव तस्मादेव अश्वमेधस्य अश्वमेधनाम्नः क्रतोः अश्वमेधत्वम् अश्वमेधनामलाभः; क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः; स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते ।

क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तम्—'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य' इत्यादिना । तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्य अग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया समस्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात्, क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्य, अयमर्थोऽवगम्यते । एष ह वा अश्वमेधं क्रतुं वेद य एनमेवं वेद— यः कश्चित्, एनम् अश्वमग्निरूपमर्कं च यथोक्तम्, एवं वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन विशिष्टं वेद, स एषोऽश्वमेधं वेद, नान्यः; तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः । कथम्? तत्र पशुविषय-

मेव तावद्दर्शनमाह । तत्र प्रजापतिः 'भूयसा यज्ञेन भूयो यजेय' इति कामयित्वा, आत्मानमेव पशुं मेध्यं कल्पयित्वा, तं पशुम्, अनवरुध्यैव उत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वैव मुक्तप्रग्रहम्, अमन्यत अचिन्तयत्। तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तात् ऊर्ध्वम् आत्मने आत्मार्थम् आलभत— प्रजापतिदेवताकत्वेनेत्येतत्— आलभत आलम्भं कृतवान् । पशून् अन्यान्ग्राम्यानारण्यांश्च देवताभ्यः यथादैवतं प्रत्यौहत् प्रतिगमितवान् । यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत, तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधिना आत्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा, 'सर्वदेवत्योऽहं प्रोक्ष्यमाणः ; आलभ्यमानस्त्वहं मद्देवत्य एव स्याम् ; अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादैवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एव' इति विद्यात् । अत एवेदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिका एवम् । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति, यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यते, एष ह वा अश्वमेधः ; कोऽसौ? य एषः सविता तपति जगदवभासयति तेजसा ; तस्य अस्य क्रतुफलात्मनः, संवत्सरः कालविशेषः, आत्मा शरीरम्, तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य; तस्यैव क्रत्वात्मनः अयं पार्थिवोऽग्निः, अर्कः, साधनभूतः; तस्य चार्कस्य क्रतौ

चित्यस्य, इमे लोकास्त्रयोऽपि, आत्मानः शरीरावयवाः; तथा च व्याख्यातम्— 'तस्य प्राची दिक्' इत्यादिना; तावग्न्यादित्यावेतौ यथाविशेषितावर्काश्वमेधौ क्रतुफले; अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साक्षात्क्रतुरूपः क्रियात्मकः; क्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्रूपेणैव निर्देशः; क्रतुसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देशः— आदित्योऽश्वमेध इति । तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावग्न्यादित्यौ— सा उ, पुनः भूयः, एकैव देवता भवति; का सा? मृत्युरेव; पूर्वमप्येकैवासीत्क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता; तथा चोक्तम् 'स त्रेधात्मानं व्यकुरुत' इति; सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालमेकैव देवता भवति— मृत्युरेव फलरूपः; यः पुनरेवमेनमश्वमेधं मृत्युमेकां देवतां वेद— अहमेव मृत्युरस्म्यश्वमेध एका देवता मद्रूपाश्वाग्निसाधनसाध्येति; सोऽपजयति, पुनर्मृत्युं पुनर्मरणम्, सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः; अपजितोऽपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्याशङ्क्याह— नैनं मृत्युराप्नोति; कस्मात्? मृत्युः, अस्यैवंविदः, आत्मा भवति; किंच मृत्युरेव फलरूपः सन्नेतासां देवतानामेको भवति; तस्यैतत्फलम् ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

'द्वया ह' इत्याद्यस्य कः संबन्धः? कर्मणां ज्ञानसाहितानां परा गतिरुक्ता मृत्य्वात्मभावः, अश्वमेधगत्युक्त्या। अथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवः, तत्प्रकाशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते ॥

ननु मृत्य्वात्मभावः पूर्वत्र ज्ञानकर्मणोः फलमुक्तम्। उद्गीथज्ञानकर्मणोस्तु मृत्य्वात्मभावातिक्रमणं फलं वक्ष्यति। अतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थम् इति चेत्, नायं दोषः; अग्न्यादित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्य; पूर्वत्राप्येतदेव फलमुक्तम्—'एतासां देवतानामेको भवति' इति। ननु 'मृत्युमतिक्रान्तः' इत्यादि विरुद्धम्; न, स्वाभाविकपाप्मासङ्गविषयत्वादतिक्रमणस्य ॥

कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो मृत्युः? कुतो वा तस्योद्भवः? केन वा तस्यातिक्रमणम्? कथं वा?—इत्येतस्यार्थस्य प्रकाशनाय आख्यायिका आरभ्यते। कथम्?—

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च
ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा

असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥

द्वया द्विप्रकाराः; हेति पूर्ववृत्तावद्योतको निपातः; वर्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यद्वृत्तम्, तदवद्योतयति ह-शब्देन; प्राजापत्याः प्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थस्यापत्यानि प्राजापत्याः; के ते? देवाश्चासुराश्च; तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः; कथं पुनस्तेषां देवासुरत्वम्? उच्यते— शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति; त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुराः, स्वेष्वेवासुषु रमणात्, सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्यत्वात्। यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्मभाविता असुराः, ततः तस्मात्, कानीयसाः, कनीयांस एव कानीयसाः, स्वार्थेऽणि वृद्धिः; कनीयांसोऽल्पा एव देवाः; ज्यायसा असुरा ज्यायांसोऽसुराः; स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणानां शास्त्रजनितायाः कर्मज्ञानप्रवृत्तेः, दृष्टप्रयोजनत्वात्; अत एव कनीयस्त्वं देवानाम्, शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात्; अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा; ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्थाः, एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येषु, अस्पर्धन्त स्पर्धां कृतवन्तः; देवानां चासुराणां च वृत्त्युद्भवा-

भिभवौ स्पर्धा । कदाचिच्छास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामुद्भवति । यदा चोद्भवति, तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्यक्षानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरासुर्यभिभूयते । स देवानां जयः, असुराणां पराजयः । कदाचित्तद्विपर्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयते, आसुर्या उद्भवः । सोऽसुराणां जयः, देवानां पराजयः । एवं देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्ष आ प्रजापतित्वप्राप्तेः । असुरजयेऽधर्मभूयस्त्वादपकर्ष आ स्थावरत्वप्राप्तेः । उभयसाम्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः । त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवन्त इति, उच्यते— ते देवाः, असुरैरभिभूयमानाः, ह किल, ऊचुः उक्तवन्तः; कथम्? हन्त! इदानीम्, अस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमे, उद्गीथेन उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणेन, अत्ययाम अतिगच्छामः; असुरानभिभूय स्वं देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामहे इत्युक्तवन्तोऽन्योन्यम् । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्याम् । कर्म वक्ष्यमाणं मन्त्रजपलक्षणम्, विधित्स्यमानम्— 'तदेतानि जपेत्' इति । ज्ञानं त्विदमेव निरूप्यमाणम् ॥

नन्विदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवादः, न ज्ञाननिरूपणपरम्। न, 'य एवं वेद' इति वचनात्। उद्गीथप्रस्तावे पुराकल्पश्रवणादुद्गीथविधिपरमिति चेत्, न, अप्रकरणात्; उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात्; विद्याप्रकरणत्वाच्चास्य; अभ्यारोहजपस्य चानित्यत्वात् एवंवित्प्रयोज्यत्वात्, विज्ञानस्य च नित्यवच्छ्रवणात्; 'तद्धैतल्लोकजिदेव' इति च श्रुतेः; प्राणस्य वागादीनां च शुद्ध्यशुद्धिवचनात्; न ह्यनुपास्यत्वे—प्राणस्य शुद्धिवचनम्, वागादीनां च सहोपन्यस्तानामशुद्धिवचनम्, वागादिनिन्दया मुख्यप्राणस्तुतिश्चाभिप्रेता,—उपपद्यते— 'मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते' इत्यादि फलवचनं च। प्राणस्वरूपापत्तेर्हि फलं तत्, यद्वागाद्यग्न्यादिभावः ॥

भवतु नाम प्राणस्योपासनम्, न तु विशुद्ध्यादिगुणवत्तेति; ननु स्याच्छ्रुतत्वात्; न स्यात्, उपास्यत्वे स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः। न; अविपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेः, लोकवत्। यो ह्यविपरीतमर्थं प्रतिपद्यते लोके, स इष्टं प्राप्नोत्यनिष्टाद्वा निवर्तते, न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या; तथेहापि श्रौतशब्दजनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेयःप्राप्तिरुपपन्ना, न विपर्यये। न चोपासनार्थश्रुतशब्दोत्थविज्ञानविषयस्यायथार्थत्वे प्रमाणमस्ति। न च तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते। ततः श्रेयःप्राप्तिद-

र्शनाद्यथार्थतां प्रतिपद्यामहे। विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनात्—यो हि विपर्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके—पुरुषं स्थाणुरिति, अमित्रं मित्रमिति वा, सोऽनर्थं प्राप्नुवन्दृश्यते। आत्मेश्वरदेवतादीनामप्ययथार्थानामेव चेद्ग्रहणं श्रुतितः, अनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति ध्रुवं प्राप्नुयाल्लोकवदेव; न चैतदिष्टम्। तस्माद्यथाभूतानेवात्मेश्वरदेवतादीन्ग्राहयत्युपासनार्थं शास्त्रम्। नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत्, स्फुटं नामादेरब्रह्मत्वम्; तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिं विपरीतां ग्राहयच्छास्त्रं दृश्यते; तस्माद्यथार्थमेव शास्त्रतः प्रतिपत्तेः श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत्, न; प्रतिमावद्भेदप्रतिपत्तेः। नामादावब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीतां ग्राहयति शास्त्रम्, स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिम्— इति नैतत्साध्ववोचः। कस्मात्? भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तु प्रतिपन्नस्य नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः, प्रतिमादाविव विष्णुदृष्टिः। आलम्बनत्वेन हि नामादिप्रतिपत्तिः, प्रतिमादिवदेव, न तु नामाद्येव ब्रह्मेति। यथा स्थाणावनिर्ज्ञाते, न स्थाणुरिति, पुरुष एवायमिति प्रतिपद्यते विपरीतम्, न तु तथा नामादौ ब्रह्मदृष्टिर्विपरीता॥

ब्रह्मदृष्टिरेव केवला, नास्ति ब्रह्मेति चेत्;— एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिदृष्टीनां तुल्यता—

न, ऋगादिषु पृथिव्यादिदृष्टिदर्शनात्, विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृष्टीनामेव ऋगादिविषये प्रक्षेपदर्शनात् । तस्मात्तत्सामान्यान्नामादिषु ब्रह्मादिदृष्टीनां विद्यमानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः । एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिबुद्धीनां च सत्यवस्तुविषयत्वसिद्धिः । मुख्यापेक्षत्वाच्च गौणत्वस्य; पञ्चाग्न्यादिषु चाग्नित्वादेर्गौणत्वान्मुख्याग्न्यादिसद्भाववत्, नामादिषु ब्रह्मत्वस्य गौणत्वान्मुख्यब्रह्मसद्भावोपपत्तिः ॥

क्रियार्थैश्चाविशेषाद्विद्यार्थानाम् । यथा च, दर्शपूर्णमासादिक्रिया इदंफला विशिष्टेतिकर्तव्यताका एवंक्रमप्रयुक्ताङ्गा च—इत्येतदलौकिकं वस्तु प्रत्यक्षाद्यविषयं तथाभूतं च वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते; तथा, परमात्मेश्वरदेवतादिवस्तु अस्थूलादिधर्मकमशनायाद्यतीतं चेत्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते—इति अलौकिकत्वात्तथाभूतमेव भवितुमर्हतीति । न च क्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्यानां बुद्ध्युत्पादकत्वे विशेषोऽस्ति । न चानिश्चिता विपर्यस्ता वा परमात्मादिवस्तुविषया बुद्धिरुत्पद्यते । अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत्, क्रियार्थैर्वाक्यैः त्र्यंशा भावनानुष्ठेया ज्ञाप्यतेऽलौकिक्यपि; न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयं किंचिदस्ति; अतः क्रियार्थैः साधर्म्यमित्ययुक्तमिति चेत्, न; ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषय-

त्वात् । न ह्यनुष्ठेयस्य त्र्यंशस्य भावनाख्यस्यानुष्ठेयत्वात्तथात्वम्; किं तर्हि? प्रमाणसमधिगतत्वात् । न च तद्विषयाया बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तथार्थत्वम्; किं तर्हि? वेदवाक्यजनितत्वादेव । वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सति, अनुष्ठेयत्वविशिष्टं चेत् अनुतिष्ठति; नो चेदनुष्ठेयत्वविशिष्टम्, नानुतिष्ठति । अननुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिरिति चेत्, न ह्यनुष्ठेयेऽसति पदानां संहतिरुपपद्यते; अनुष्ठेयत्वे तु सति तादर्थ्येन पदानि संहन्यन्ते; तत्रानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं प्रमाणं भवति—इदमनेनैवं कर्तव्यमिति; न त्विदमनेनैवमित्येवंप्रकाराणां पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति,—'कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम्' इत्येवमादीनामन्यतमेऽसति; अतः परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वम्; पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वम्; अतोऽसदेतदिति चेत्, न; 'अस्ति मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेतः' इति एवमाद्यननुष्ठेयेऽपि वाक्यदर्शनात् । न च, 'मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेतः' इत्येवमादिवाक्यश्रवणे मेर्वादावनुष्ठेयत्वबुद्धिरुत्पद्यते । तथा अस्तिपदसहितानां परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानां विशेषणविशेष्यभावेन संहतिः केन वार्यते । मेर्वादिज्ञानवत्परमात्मज्ञाने प्रयोजनाभावादयुक्तमिति चेत्, न; 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इति फलश्रवणात्, सं-

सारबीजाविद्यादिदोषनिवृत्तिदर्शनाच्च । अनन्यशेषत्वाच्च तज्ज्ञानस्य, जुह्वामिव, फलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्तिः ॥

प्रतिषिद्धानिष्टफलसंबन्धश्च वेदादेव विज्ञायते । न चानुष्ठेयः सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्य अकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधार्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्य, अभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्नादौ 'इदं भक्ष्यम्' 'अदो भोज्यम' इति वा ज्ञानमुत्पन्नम्, तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते; मृगतृष्णिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषययाथात्म्यविज्ञानेन । तस्मिन्बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव, न पुनर्यत्नः कार्यस्तदभावे । तस्मात्प्रतिषेधविधीनां वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठतैव, न पुरुषव्यापारनिष्ठतागन्धोऽप्यस्ति । तथेहापि परमात्मादियाथात्म्यज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्यवसानतैव स्यात् । तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य, तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानां प्रवृत्तीनाम्, अनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात् परमात्मादियाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञाने बाधिते, अभावः स्यात् । ननु कलञ्जादिभक्षणादेरनर्थार्थत्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभा-

विके तद्भक्ष्यत्वादिविपरीतज्ञाने निवर्तिते तद्भक्षणाद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववत्, अप्रतिषेधविषयत्वाच्छास्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत्, न; विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात्। कलञ्जभक्षणादिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वं च यथा, तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि। तस्मात्परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि, मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थार्थत्वेन च तुल्यत्वात्, परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निवर्तिते, युक्त एवाभावः। ननु तत्र युक्तः; नित्यानां तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्च अभावो न युक्त इति चेत्, न; अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात्। यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपूर्णमासादीनि काम्यानि कर्माणि विहितानि, तथा सर्वानर्थबीजाविद्यादिदोषवतस्तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रेरिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते; न केवलं शास्त्रनिमित्तान्येव। न चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्मणां स्वतः काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति। कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकामदोषेण कामार्थता; तथा अविद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव नित्यानि— इति युक्तम्; तं प्रति विहितत्वात्। न परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शमोपायव्यति-

रेकेण किंचित्कर्म विहितमुपलभ्यते। कर्मनिमित्तदेवतादि-सर्वसाधनविज्ञानोपमर्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते। न चोपम-र्दितक्रियाकारकादिविज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते, विशिष्ट-क्रियासाधनादिज्ञानपूर्वकत्वात्क्रियाप्रवृत्तेः। न हि देशकाला-द्यनवच्छिन्नास्थूलाद्वयादिब्रह्मप्रत्ययधारिणः कर्मावसरोऽस्ति। भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत्स्यादिति चेत्, न; अविद्यादिकेव-लदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः। न तु, तथा अनियतं कदाचित्क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति, नित्यं कर्मोपपद्यते। केवलदोषनिमित्तत्वात्तु भोजनादिकर्मणोऽनिय-तत्वं स्यात्, दोषोद्भवाभिभवयोरनियतत्वात्, कामानामिव काम्येषु। शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वाच्च नित्यानामनियतत्वा-नुपपत्तिः; दोषनिमित्तत्वे सत्यपि, यथा काम्याग्निहोत्रस्य शास्त्रविहितत्वात्सायंप्रातःकालाद्यपेक्षत्वम्, एवम्। तद्भो-जनादिप्रवृत्तौ नियमवत्स्यादिति चेत्, न; नियमस्य अक्रि-यात्वात् क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वात् नासौ ज्ञानस्यापवादकरः। तस्मात्, परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्विपरीतस्थूलद्वै-तादिज्ञाननिवर्तकत्वात् सामर्थ्यात्सर्वकर्मप्रतिषेधविध्यर्थत्वं संपद्यते कर्मप्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्, यथा प्रतिषे-धविषये। तस्मात, प्रतिषेधविधिवच्च, वस्तुप्रतिपादनं तत्प-रत्वं च सिद्धं शास्त्रस्य॥

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत्। यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

ते देवाः, ह एवं विनिश्चित्य, वाचं वागभिमानिनीं देवताम्, ऊचुः उक्तवन्तः; त्वम्, नः अस्मभ्यम्, उद्गाय औद्गात्रं कर्म कुरुष्व; वाग्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्म दृष्टवन्तः, तामेव च देवतां जपमन्त्राभिधेयाम्—'असतो मा सद्गमय' इति। अत्र चोपासनायाः कर्मणश्च कर्तृत्वेन वागादय एव विवक्ष्यन्ते। कस्मात्? यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्तृकस्तद्विषय एव च सर्वो ज्ञानकर्मसंव्यवहारः। वक्ष्यति हि 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यात्मकर्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे। इहापि च अध्यायान्ते उपसंहरिष्यति अव्याकृतादिक्रियाकारकफलजातम्— 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इति—अविद्याविषयम्। अव्याकृतात्तु यत्परं परमात्माख्यं विद्याविषयम् अनामरूपकर्मात्मकम्,

'नेति नेति' इति इतरप्रत्याख्यानेनोपसंहरिष्यति पृथक् । यस्तु वागादिसमाहारोपाधिपरिकल्पितः संसार्यात्मा, तं च वागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यति—'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति । तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा । तथेति तथास्त्विति, देवैरुक्ता वाक् तेभ्यः अर्थिभ्यः अर्थाय, उदगायत् उद्गानं कृतवती । कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थायोद्गानकर्मणा वाचा निर्वर्तितः कार्यविशेष इति, उच्यते—यो वाचि—निमित्तभूतायाम्—वागादिसमुदायस्य य उपकारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण, स एव । सर्वेषां ह्यसौ वाग्वदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलम् । तं भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वा अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्विज्यं फलम्—यत्कल्याणं शोभनम्, वदति वर्णानभिनिर्वर्तयति, तत्—आत्मने मह्यमेव । तद्ध्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म, यत्सम्यग्वर्णानामुच्चारणम्; अतस्तदेव विशेष्यते—'यत्कल्याणं वदति' इति । यत्तु वदनकार्यं सर्वसंघातोपकारात्मकम्, तद्याजमानमेव । तत्र कल्याणवदनात्मसंबन्धासङ्गावसरं देवताया रन्ध्रं प्रतिलभ्य ते विदुः असुराः; कथम्? अनेनोद्गात्रा, नः अस्मान्, स्वाभाविकं ज्ञानं कर्म च, अभिभूय अतीत्य, शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गात्रात्मना अत्येष्यन्ति अतिगमिष्य-

न्ति—इत्येवं विज्ञाय, तमुद्गातारम्, अभिद्रुत्य अभिगम्य, स्वेन आसङ्गलक्षणेन पाप्मना अविध्यन् ताडितवन्तः संयोजितवन्त इत्यर्थः। स यः स पाप्मा—प्रजापतेः पूर्वजन्मावस्थस्य वाचि क्षिप्तः स एष प्रत्यक्षीक्रियते—कोऽसौ? यदेवेदमप्रतिरूपम् अननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति, येन प्रयुक्तोऽसभ्यबीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति; अनेन कार्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्तते; स एवाप्रतिरूपवदनेनानुमितः, स प्रजापतेर्वाचि गतः पाप्मा; कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत्। यश्चक्षुषि भोग-

स्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ संकल्पयति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न

उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना-विध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-रूपꣳ संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमे-नाः पाप्मनाविध्यन् ॥ ६ ॥

तथैव घ्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्तकत्वाज्जपमन्त्रप्रकाश्या उपास्याश्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तः । देवानां चैतन्निश्चितमासीत्—वागादिदेवताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसंबन्धासङ्गहेतोरासुरपाप्मसंसर्गादुद्गीथनिर्वर्तनासमर्थाः; अतोऽनभिधेयाः, 'असतो मा सद्गमय' इत्यनुपास्याश्च; अशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति । एवमु खलु, अनुक्ता अप्येतास्त्वगादिदेवताः, कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनात, एवं वागादिवदेव, एनाः, पाप्मना अविध्यन् पाप्मना विद्धवन्त इति यदुक्तं तत्पाप्मभिरुपासृजन् पाप्मभिः संसर्गं कृतवन्त इत्येतत् ॥

वागादिदेवता उपासीना अपि मृत्य्वतिगमनायाशरणाः सन्तो देवाः, क्रमेण—

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उ-

द्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगा-यत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविव्यत्सन्स यथा-श्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसेतैवꣳ हैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना परा-स्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥

अथ अनन्तरम्, ह इममित्यभिनयप्रदर्शनार्थम्, आसन्यम् आस्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं प्राणमूचुः— 'त्वं न उद्गाय' इति। तथेत्येवं शरणमुपगतेभ्यः स एष प्राणो मुख्य उदगायत् इत्यादि पूर्ववत्। पाप्मना अविव्यत्सन् वेधनं कर्तुमिष्टवन्तः, ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणम्, स्वेन आसङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसरास्तदभ्यासानुवृत्त्या, संस्रक्ष्यमाणा विनेशुः विनष्टा विध्वस्ताः; कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते— स यथा स दृष्टान्तो यथा— लोके अश्मानं पाषाणम्, ऋत्वा गत्वा प्राप्य, लोष्टः पांसुपिण्डः, पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेत्; एवं हैव यथायं दृष्टान्त एवमेव,

विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमानाः, विष्वञ्चः नानागतयः, विनेशुः विनष्टाः, यतः;—ततः तस्मादासुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबन्धभूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो वियोगात्, असंसर्गधर्मिमुख्यप्राणाश्रयबलात्, देवाः वागादयः प्रकृताः, अभवन्; किमभवन्? स्वं देवतारूपमग्न्याद्यात्मकं वक्ष्यमाणम्। पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मका एव सन्तः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमाना आसन्। ते तत्पाप्मवियोगादुज्झित्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्यग्न्याद्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः। किंच ते प्रतिपक्षभूता असुराः परा—अभवन्नित्यनुवर्तते; पराभूता विनष्टा इत्यर्थः। यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिकः एतामेवाख्यायिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा, तेनैव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्ष्य, ताश्चापोह्यासङ्गपाप्मास्पददोषवत्त्वेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य, वागाद्याध्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा, वैराजपिण्डाभिमानं वागाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्तमानप्रजापतित्वं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपन्नः; तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिना भवति प्रजापतिस्वरूपेणात्मना; परा च, अस्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा द्विषन्भ्रातृव्यः, भवति;— यतोऽद्वेष्टापि भ-

वति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितुल्यः; यस्त्विन्द्रियविषया-सङ्गजनितः पाप्मा, भ्रातृव्यो द्वेष्टा च, पारमार्थिकात्मस्व-रूपतिरस्करणहेतुत्वात्— स च पराभवति विशीर्यते, लोष्टवत्, प्राणपरिष्वङ्गात् । कस्यैतत्फलमित्याह— य एवं वेद, यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदित्यर्थः ॥

फलमुपसंहृत्याधुनाख्यायिकारूपमेवाश्रित्याह । कस्माच्च हेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय, यस्मादयं वागादीनां पिण्डादीनां च साधारण आत्मा— इत्येतमर्थमाख्यायिकया दर्शयन्त्याह श्रुतिः—

ते होचुः क नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः ॥ ८ ॥

ते प्रजापतिप्राणाः, मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः, ह ऊचुः उक्तवन्तः, फलावस्थाः; किमित्याह— क न्विति वितर्के; क नु कस्मिन्नु, सोऽभूत्; कः? यो नोऽस्मान्, इत्थम् एवम्, असक्त सञ्जितवान् देवभावमात्मत्वेनोपगमित-

वान्। स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणम्; लोकवदेव स्मरन्तो विचारयमाणाः कार्यकरणसंघाते आत्मन्येवोपलब्धवन्तः; कथम्? अयमास्येऽन्तरिति— आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्, अन्तः, अयं प्रत्यक्षो वर्तत इति। सर्वो हि लोको विचार्याध्यवस्यति; तथा देवाः। यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्तमान उपलब्धो देवैः, तस्मात्— स प्राणोऽयास्यः; विशेषानाश्रयत्वाच्च असक्त सञ्जितवान्वागादीन्; अत एवाङ्गिरसः आत्मा कार्यकरणानाम्; कथमाङ्गिरसः? प्रसिद्धं ह्येतत्, अङ्गानां कार्यकरणलक्षणानाम्, रसः सार आत्मेत्यर्थः; कथं पुनरङ्गरसत्वम्? तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः। यस्माच्चायमङ्गरसत्वाद्विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च, तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः। आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्यः; अविपरीतबोधाच्छ्रेयःप्राप्तेः, विपर्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात्॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्युर्दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति; ननु परिहृतमेतद्वागादीनां कल्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्यासङ्गास्पदाभावेन; बाढम्; किं त्वाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या वागादिद्वारेण शवस्पृष्टितत्स्पृष्टेरिवाशुद्धता शङ्क्यत इति । आह— शुद्ध एव प्राणः; कुतः? सा वा एषा देवता दूर्नाम— यं प्राणं प्राप्याश्मानमिव लोष्टवद्विध्वस्ता असुराः; तं परामृशति— सेति; सैवैषा, येयं वर्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिता 'अयमास्येऽन्तः' इति; देवता च सा स्यात्, उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वात्; यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता— नामशब्दः ख्यापनपर्यायः— तस्मात्प्रसिद्धास्या विशुद्धिः, दूर्नामत्वात्; कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह—दूरं दूरे, हि यस्मात्, अस्याः प्राणदेवतायाः, मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्मा; असंश्लेषधर्मित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योः; तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिः; एवं प्राणस्य विशुद्धिर्ज्ञापिता । विदुषः फलमुच्यते— दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति— अस्मादेवंविदः, य एवं वेद तस्मात्, एवमिति— प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नाम उपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्य, आसनं चिन्तनम्, लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन,

यावत् तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति लौकिकात्माभिमानवत्;—'देवो भूत्वा देवानप्येति' 'किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसि' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥

'सा वा एषा देवता... दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति' इत्युक्तम्; कथं पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीति? उच्यते— एवंवित्त्वविरोधात्; इन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते, वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च; शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानः; तस्मात् एवंविदः पाप्मा दूरं भवतीति युक्तम्, विरोधात्;— तदेतत्प्रदर्शयति—

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयांचकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थम्। एतासां वागादीनां देवतानाम्, पाप्मानं मृत्युम्— स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो म्रियते, स ह्यतो

मृत्युः— तम्, प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्यः, अपच्छिद्य अपहृत्य,— प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्युच्यते; विरोधादेव तु पाप्मैवंविदो दूरं गतो भवति; किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्येत्युच्यते— यत्र यस्मिन्, आसां प्राच्यादीनां दिशाम्, अन्तः अवसानम्, तत् तत्र, गमयांचकार गमनं कृतवानित्येतत्। ननु नास्ति दिशामन्तः, कथमन्तं गमितवानिति; उच्यते— श्रौतविज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामन्तः, देशान्तोऽरण्यमिति यद्वत्; इत्यदोषः। तत्तत्र गमयित्वा, आसां देवतानाम्, पाप्मन इति द्वितीयाबहुवचनम्, विन्यदधात् विविधं न्यग्भावेनादधात्स्थापितवती, प्राणदेवता; प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्त्यजनेष्विति सामर्थ्यात्; इन्द्रियसंसर्गजो हि स इति प्राण्याश्रयतावगम्यते। तस्मात्तमन्त्यं जनम्, नेयात् न गच्छेत् संभाषणदर्शनादिभिर्न संसृजेत्; तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्; पाप्माश्रयो हि सः; तज्जननिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यम्, नेयात्—जनशून्यमपि, जनमपि तद्देशवियुक्तम्, इत्यभिप्रायः। नेदिति परिभयार्थे निपातः; इत्थं जनसंसर्गे, पाप्मानं मृत्युम्, अन्ववायानीति— अनु

अव अयानीति अनुगच्छेयमिति; एवं भीतो न जनमन्तं चेयादिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता—तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्मफलं वागादीनामग्न्याद्यात्मत्वमुच्यते । अथैना मृत्युमत्यवहत्—यस्माद्आध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतः, तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः; तस्मात्स एव प्राणः, एना वागादिदेवताः, प्रकृतं पाप्मानं मृत्युम्, अतीत्य अवहत् प्रापयत् स्वं स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपम् ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्; सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्; सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्— स प्राणः, वाचमेव, प्रथमां प्रधानामित्येतत्—उद्गीथकर्मणीतरकरणापेक्षया साध-

कतमत्वं प्राधान्यं तस्याः—तां प्रथमामत्यवहत् वहनं कृत-वान् । तस्याः पुनर्मृत्युमतीत्योढायाः किं रूपमित्युच्यते—सा वाक्, यदा यस्मिन्काले, पाप्मानं मृत्युम्, अत्यमुच्यत अतीत्यामुच्यत मोचिता स्वयमेव, तदा सः अग्निः अभवत्—सा वाक्—पूर्वमप्यग्निरेव सती मृत्युवियोगेऽप्यग्निरेवाभवत् । एतावांस्तु विशेषो मृत्युवियोगे—सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः, प-रेण मृत्युं परस्तान्मृत्योः, दीप्यते; प्राङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धो-ऽध्यात्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीत्; इदानीं तु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् ॥

अथ प्राणमत्यवहत्; स यदा मृत्युम-त्यमुच्यत स वायुरभवत्; सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥

तथा— प्राणः घ्राणम्— वायुरभवत्; स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः । सर्वमन्यदुक्तार्थम् ॥

अथ चक्षुरत्यवहत्; तद्यदा मृत्युमत्य-मुच्यत स आदित्योऽभवत्; सोऽसावा-दित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥

तथा चक्षुरादित्योऽभवत्; स तु तपति ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत्; तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवँस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥

तथा श्रोत्रं दिशोऽभवन्; दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥

अथ मनोऽत्यवहत्; तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्; सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवँ ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥

मनः चन्द्रमाः—भाति। यथा पूर्वयजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत्, एवम् एनं वर्तमानयजमानमपि, ह वै, एषा प्राणदेवता मृत्युमतिवहति वागाद्यग्न्यादिभावेन, एवं यो वागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं वेद; 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥

अथात्मने । यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतम्; तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यफलमागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेषु, अथ अनन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु, आत्मने आत्मार्थम्, अन्नाद्यम् अन्नं च तदाद्यं च अन्नाद्यम्, आगायत् । कर्तुः कामसंयोगो वाचनिक इत्युक्तम् । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह—यत्किंचेति—सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः; हीति हेतौ; यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत्किंचिदन्नमद्यते भक्ष्यते तदनेनैव प्राणेनैव; अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा; अनःशब्दः सान्तः शकटवाची, यस्त्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्यायः; प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः; किंच, न केवलं प्राणेनाद्यत एवान्नाद्यम्, तस्मिञ्शरीराकारपरिणतेऽन्नाद्ये इह, प्रतितिष्ठति प्राणः; तस्मात्प्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यम् । यदपि प्राणेनान्नादनं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादिष्विव कल्याणासङ्गजपाप्मसंभवः प्राणेऽस्ति ॥

ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदँ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति त-

थेति तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त । तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा एनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ हैवंविदꣳ स्वेषु प्रति प्रतिबुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

ते देवाः । नन्ववधारणमयुक्तम् 'प्राणेनैव तदद्यते' इति, वागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनात्; नैष दोषः, प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य । कथं प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह— ते वागादयो देवाः, स्वविषयद्योतनाद्देवाः, अब्रुवन् उक्तवन्तो मुख्यं प्राणम्— 'इदम् एतावत्, नातोऽधिकमस्ति; वा इति स्मरणार्थः; इदं तत्सर्वमेतावदेव; किम्? यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके, तत्सर्वमात्मने आत्मार्थम्, आगासीः आगीतवानसि आगानेनात्मसात्कृतमित्यर्थः; वयं चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहे; अतः अनु पश्चात्, नः अस्मान्, अस्मिन्नन्ने आत्मार्थे

तवान्ने, आभजस्व आभाजयस्व; णिचोऽश्रवणं छान्दसम्; अस्मांश्चान्नभागिनः कुरु'। इतर आह— 'ते यूयं यदि अन्नार्थिनः वै, मा माम्, अभिसंविशत समन्ततो मामाभिमुख्येन निविशत'— इति एवमुक्तवति प्राणे, तथेति एवमिति, तं प्राणं परिसमन्तं परिसमन्तात्, न्यविशन्त निश्रयेनाविशन्त, तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्त इत्यर्थः। तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्राणस्थितिकरं सदन्नं तृप्तिकरं भवति; न स्वातन्त्र्येणान्नसंबन्धो वागादीनाम्। तस्माद्युक्तमेवावधारणम्— 'अनेनैव तदद्यते' इति। तदेव चाह— तस्मात् यस्मात्प्राणाश्रयतयैव प्राणानुज्ञयाभिसंनिविष्टा वागादिदेवतास्तस्मात्, यदन्नम्, अनेन प्राणेन, अत्ति लोकः, तेनान्नेन, एता वागाद्याः, तृप्यन्ति। वागाद्याश्रयं प्राणं यो वेद— 'वागादयश्च पञ्च प्राणाश्रयाः' इति, तमप्येवम्, एवं ह वै, स्वा ज्ञातयः, अभिसंविशन्ति वागादय इव प्राणम्; ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः। अभिसंनिविष्टानां च स्वानाम्, प्राणवदेव वागादीनाम्, स्वान्नेन भर्ता भवति; तथा श्रेष्ठः; पुरोऽग्रतः, एता गन्ता, भवति, वागादीनामिव प्राणः; तथा अन्नादोऽनामयावीत्यर्थः; अधिपतिराधिष्ठाय च पालयिता स्वतन्त्रः पतिः प्राण-

वदेव वागादीनाम्; य एवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलं भवति। किंच य उ हैवंविदं प्राणविदं प्रति, स्वेषु ज्ञातीनां मध्ये, प्रतिः प्रतिकूलः, बुभूषति प्रतिस्पर्धीभवितुमिच्छति, सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्पर्धिनो न हैवालं न पर्याप्तः, भार्येभ्यः भरणीयेभ्यः, भवति, भर्तुमित्यर्थः। अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्ये एतमेवंविदं वागादय इव प्राणम्, अनु अनुगतो भवति, यो वा एतमेवंविदम्, अन्वेव अनुवर्तयन्नेव, आत्मीयान्भार्यान्बुभूर्षति भर्तुमिच्छति, यथैव वागादयः प्राणानुवृत्त्यात्मबुभूर्षव आसन्; स हैवालं पर्याप्तः, भार्येभ्यो भरणीयेभ्यः, भवति, भर्तुम्, नेतरः स्वतन्त्रः। सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तम् ॥

कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणस्याङ्गिरसत्वमुपन्यस्तम्— 'सोऽयास्य आङ्गिरसः' इति; 'अस्माद्धेतोरयमाङ्गिरसः' इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्तः; तद्धेतुसिद्ध्यर्थमारभ्यते। तद्धेतुसिद्ध्यायत्तं हि कार्यकरणात्मत्वं प्राणस्य ॥

अनन्तरं च वागादीनां प्राणाधीनतोक्ता; सा च कथमुपपादनीयेत्याह—

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः

प्राणो वा अङ्गानाँ᳭ रसः प्राणो हि वा अङ्गानाँ᳭ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गानाँ᳭ रसः ॥ १९ ॥

'सोऽयास्य आङ्गिरसः' इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयते उत्तरार्थम् । 'प्राणो वा अङ्गानां रसः' इत्येवमन्तं वाक्यं यथाव्याख्यातार्थमेव पुनः स्मारयति । कथम्?— प्राणो वा अङ्गानां रस इति । प्राणो हि; हि-शब्दः प्रसिद्धौ; अङ्गानां रसः; प्रसिद्धमेतत्प्राणस्याङ्गरसत्वं न वागादीनाम्; तस्माद्युक्तम् 'प्राणो वा' इति स्मारणम् । कथं पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह— तस्माच्छब्द उपसंहारार्थ उपरित्वेन संबध्यते; यस्माद्यतोऽवयवात्, कस्मादनुक्तविशेषात्; यस्मात्कस्मात् यतः कुतश्चिच्च, अङ्गाच्छरीरावयवादविशेषितात्, प्राणः उत्क्रामत्यपसर्पति, तदेव तत्रैव, तदङ्गं शुष्यति नीरसं भवति शोषमुपैति । तस्मादेष हि वा अङ्गानां रस इत्युपसंहारः । अतः कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धम् । आत्मापाये हि शोषो मरणं स्यात् । तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥

एष उ । न केवलं कार्यकरणयोरेवात्मा प्राणो रूपकर्मभूतयोः; किं तर्हि? ऋग्यजुःसाम्नां नामभूतानामात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन्महीकरोत्युपास्यत्वाय—

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥

एष उ एव प्रकृत आङ्गिरसो बृहस्पतिः । कथं बृहस्पतिरिति, उच्यते— वाग्वै बृहती बृहतीच्छन्दः षट्त्रिंशदक्षरा । अनुष्टुप्च वाक्; कथम्? 'वाग्वा अनुष्टुप्' इति श्रुतेः; सा च वागनुष्टुब्बृहत्यां छन्दस्यन्तर्भवति; अतो युक्तम् 'वाग्वै बृहती' इति प्रसिद्धवद्वक्तुम् । बृहत्यां च सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति, प्राणसंस्तुतत्वात्; 'प्राणो बृहती प्राण ऋच इत्येव विद्यात्' इति श्रुत्यन्तरात्; वागात्मत्वाच्चर्चां प्राणेऽन्तर्भावः; तत्कथमित्याह— तस्या वाचो बृहत्या ऋचः, एषः प्राणः, पतिः, तस्या निर्वर्तकत्वात्; कौष्ठ्याग्निप्रेरितमारुतनिर्वर्त्या हि ऋक्; पालनाद्वा वाचः पतिः; प्राणेन हि पाल्यते वाक्, अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात्; तस्मादु बृहस्पतिः ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ॥

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म

तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥

तथा यजुषाम् । कथम्? एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म— ब्रह्म यजुः ; तच्च वाग्विशेष एव । तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मणः, एष पतिः ; तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः— पूर्ववत् ॥

कथं पुनरेतदवगम्यते बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वं न पुनरन्यार्थत्वमिति? उच्यते— वाचः अन्ते सामसामानाधिकरण्यनिर्देशात् 'वाग्वै साम' इति । तथा च 'वाग्वै बृहती' 'वाग्वै ब्रह्म' इति च वाक्समानाधिकरणयोर्ऋग्यजुष्ट्वं युक्तम् । परिशेषाच्च— साम्न्यभिहिते ऋग्यजुषी एव परिशिष्टे । वाग्विशेषत्वाच्च— वाग्विशेषौ हि ऋग्यजुषी ; तस्मात्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता । अविशेषप्रसङ्गाच्च— 'साम' 'उद्गीथः' इति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वम्, तथा बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तम् ; अन्यथा अनिर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेश्च, विशेषाभिधानस्य वाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्यात् ; ऋग्यजुःसामोद्गीथशब्दानां च श्रुतिष्वेवं क्रमदर्शनात् ॥

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वेव

समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यँ सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥

एष उ एव साम । कथमित्याह— वाग्वै सा यत्किंचित्स्त्रीशब्दाभिधेयं सा वाक्; सर्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनाम-सा-शब्दः; तथा अम एष प्राणः; सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमः-शब्दः; 'केन मे पौंस्नानि नामान्याप्नोषीति, प्राणेनेति ब्रूयात्; केन मे स्त्रीनामानीति, वाचा' इति श्रुत्यन्तरात्; वाक्प्राणाभिधानभूतोऽयं सामशब्दः। तथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते; अतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण सामनामास्ति किंचित्, स्वरवर्णादेश्च प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च । एष उ एव प्राणः साम । यस्मात् साम सामेति वाक्प्राणात्मकम्— सा चामश्चेति, तत् तस्मात् साम्नो गीतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्वं तत् प्रगीतं भुवि ॥

यत् उ एव समः तुल्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण, तस्माद्वा सामेत्यनेन संबन्धः । वा-शब्दः सामशब्दलाभनिमि-

त्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्यलभ्यः। केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते—समः प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण, समो मशकेन मशकशरीरेण, समो नागेन हस्तिशरीरेण, सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन, समोऽनेन जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण। पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कार्त्स्न्येन परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य, न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैव; अमूर्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च। न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्संकोचविकासितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वम्। 'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः' इति श्रुतेः। सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते। एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रकाशितमहत्त्वं तस्यैतत्फलम्—अश्नुते व्याप्नोति, साम्नः प्राणस्य, सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभिमानत्वम्, सालोक्यं समानलोकतां वा, भावनाविशेषतः, य एवमेतत् यथोक्तं साम प्राणं वेद—आ प्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपास्ते इत्यर्थः॥

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन ह्यीदꣳ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः॥ २३॥

एष उ वा उद्गीथः। उद्गीथो नाम सामावयवो भक्ति-

विशेषः नोद्गानम्; सामाधिकारात्। कथमुद्गीथः प्राणः? प्राणो वा उत्—प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगत् उत्तब्धम् ऊर्ध्वं स्तब्धमुत्तम्भितं विधृतमित्यर्थः; उत्तब्धार्थावद्योतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः; तस्मादुत् प्राणः; वागेव गीथा, शब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तेः; गायतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव; न ह्युद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किंचिद्रूपमुत्प्रेक्ष्यते, तस्माद्युक्तमवधारणं वागेव गीथेति। उच्च प्राणः, गीथा च प्राणतन्त्रा वाक्, इत्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते, स उद्गीथः॥

उक्तार्थदार्ढ्यायाख्यायिकारभ्यते—

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति॥ २४॥

तद्धापि। तत् तत्रैतस्मिन्नुक्तेऽर्थे, हापि आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म। ब्रह्मदत्तः नामतः; चिकितानस्यापत्यं चैकितानः तदपत्यं युवा चैकितानेयः, राजानं यज्ञे सोमम्, भक्षयन्नुवाच; किम्? 'अयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा,

त्यस्य तस्य ममानृतवादिनः, मूर्धानं शिरः, विपातयतात् विस्पष्टं पातयतु'; तोरयं तातङादेशः, आशिषि लोट्—विपातयतादिति; यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः; कथं पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरिति, उच्यते—'यत् यदि इतोऽस्मात्प्रकृतात्प्राणाद्वाक्संयुक्तात्, अयास्यः— मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजां पूर्वर्षीणां सत्रे उद्गाता— सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तेन, उदगायत् उद्गानं कृतवान्; ततोऽहमनृतवादी स्याम्; तस्य मम देवता विपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्धानं विपातयतु' इत्येवं शपथं चकारेति विज्ञाने प्रत्ययकर्तव्यतादार्ढ्यं दर्शयति। तमिममाख्यायिकानिर्धारितमर्थं स्वेन वचसोपसंहरति श्रुतिः— वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्यात्मभूतेन, सः अयास्य आङ्गिरस उद्गाता, उदगायत् इत्येषोऽर्थो निर्धारितः शपथेन ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव। अथो यस्य

स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

तस्य हैतस्य। तस्येति प्रकृतं प्राणमभिसंबध्नाति। ह एतस्येति मुख्यं व्यपदिशत्यभिनयेन। साम्नः सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य, यः स्वं धनम्, वेद; तस्य ह किं स्यात्? भवति हास्य स्वम्। फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषवे आह— तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वम्। स्वर इति कण्ठगतं माधुर्यम्, तदेवास्य स्वं विभूषणम्; तेन हि भूषितमृद्धिमल्लक्ष्यत उद्गानम्; यस्मादेवं तस्मात् आर्त्विज्यम् ऋत्विक्कर्मोद्गानम्, करिष्यन्, वाचि विषये, वाचि वागाश्रितम्, स्वरम्, इच्छेत इच्छेत्, साम्नो धनवत्तां स्वरेण चिकीर्षुरुद्गाता। इदं तु प्रासङ्गिकं विधीयते; साम्नः सौस्वर्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्तव्ये, इच्छामात्रेण सौस्वर्यं न भवतीति, दन्तधावनतैलपानादि सामर्थ्यात्कर्तव्यमित्यर्थः। तयैवं संस्कृतया वाचा स्वरसंपन्नया आर्त्विज्यं कुर्यात्। तस्मात्— यस्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरः तेन स्वेन भूषितं साम, अतो यज्ञे स्वरवन्तम् उद्गातारम्, दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त्येव, धनिनमिव लौकिकाः। प्रसिद्धं हि लोके— अथो अपि, यस्य स्वं धनं भवति, तं धनिनं दिदृक्षन्ते— इति।

सिद्धस्य गुणविज्ञानफलसंबन्धस्योपसंहारः क्रियते— भवति हास्य स्वम्, य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

अथान्यो गुणः सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते । असावपि सौस्वर्यमेव । एतावान्विशेषः—पूर्वं कण्ठगतमाधुर्यम्; इदं तु लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यम् । तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद, भवति हास्य सुवर्णम्; सुवर्णशब्दसामान्यात्स्वरसुवर्णयोः । लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलं भवतीत्यर्थः । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥

तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्सन्नाह— तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद; प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा वाक्; तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणम्, यो वेद स प्रतितिष्ठति ह। 'तं यथा यथोपासते' इति श्रुतेस्तद्गुणत्वं युक्तम्। पूर्ववत्फलेन प्रतिलोभिताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषव आह— तस्य वै साम्नो वागेव। वागिति जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या; सैव प्रतिष्ठा। तदाह— वाचि हि जिह्वामूलादिषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः सन्नेष प्राणः एतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते, तस्मात्साम्नः प्रतिष्ठा वाक्। अन्ने प्रतिष्ठितो गीयत इत्यु ह एके अन्ये आहुः; इह प्रतितिष्ठतीति युक्तम्। अनिन्दितत्वादेकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात्— वाग्वा प्रतिष्ठा, अन्नं वेति॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत्। असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्मामृतं गम-

यामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मामृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तँ स एष एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्म विधित्स्यते । यद्विज्ञानवतो जपकर्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम् । अथानन्तरम्, यस्माच्चैवं विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावायाभ्यारोहफलं जपकर्म, अतः तस्मात् तद्विधीयते इह । तस्य चोद्गीथसंबन्धात्सर्वत्र प्राप्तौ पवमानानामिति वचनात्, पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां

प्राप्नायाम्, पुनः कालसंकोचं करोति— स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स प्रस्तोता, यत्र यस्मिन्काले, साम प्रस्तुयात्प्रारभेत, तस्मिन्काल एतानि जपेत् । अस्य च जपकर्मण आख्या अभ्यारोह इति । आभिमुख्येनारोहत्यनेन जपकर्मणैवंविद्देवभावमात्मानमित्यभ्यारोहः । एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूंषि । द्वितीयानिर्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्त्रः । याजमानं जपकर्म ॥

एतानि तानि यजूंषि— 'असतो मा सद्गमय' 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' 'मृत्योर्माऽमृतं गमय' इति । मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मन्त्रार्थम्— सः मन्त्रः, यदाह यदुक्तवान्; कोऽसावर्थ इत्युच्यते— 'असतो मा सद्गमय' इति । मृत्युर्वा असत्—स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते ; असत् अत्यन्ताधोभावहेतुत्वात् ; सत् अमृतम्—सत् शास्त्रीयकर्मविज्ञाने, अमरणहेतुत्वादमृतम् । तस्मादसतः असत्कर्मणोऽज्ञानाच्च, मा माम् , सत् शास्त्रीयकर्मविज्ञाने, गमय, देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थमाह—अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाहेति । तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमः, सर्वं ह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्त-

मः, तदेव च मरणहेतुत्वान्मृत्युः । ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतं दैवं स्वरूपम् । प्रकाशात्मकत्वाज्ज्ञानं ज्योतिः, तदेवामृतम् अविनाशात्मकत्वात्; तस्मात्तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । पूर्ववन्मृत्योर्मामृतं गमयेत्यादि; अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह— दैवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । पूर्वो मन्त्रोऽसाधनस्वभावात्साधनभावमापादयेति; द्वितीयस्तु साधनभावादप्यज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति । मृत्योर्मामृतं गमयेति पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव । नात्र तृतीये मन्त्रे तिरोहितमन्तर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति; यथाश्रुत एवार्थः ॥

याजमानमुद्गानं कृत्वा पवमानेषु त्रिषु, अथानन्तरं यानीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि, तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्— प्राणविदुद्गाता प्राणभूतः प्राणवदेव । यस्मात्स एष उद्गाता एवं प्राणं यथोक्तं वेत्ति, अतः प्राणवदेव तं कामं साधयितुं समर्थः; तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत; यं कामं कामयेत तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेत । यस्मात्स एष एवंविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव संबध्यते । आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयत इच्छत्युद्गाता, तमागायत्यागानेन साधयति ॥

एवं तावज्ज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तम्; तत्र नास्त्याशङ्कासंभवः। अतः कर्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्क्यते; तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह— तद्धैतल्लोकजिदेवेति। तद्ध तदेतत्प्राणदर्शनं कर्मवियुक्तं केवलमपि, लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव। न ह एव अलोक्यतायै अलोकार्हत्वाय, आशा आशंसनं प्रार्थनम्, नैवास्ति ह। न हि प्राणात्मन्युत्पन्नात्माभिमानस्य तत्प्राप्त्याशंसनं संभवति। न हि ग्रामस्थः कदा ग्रामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्थ इवाशास्ते। असंनिकृष्टविषये ह्यनात्मन्याशंसनम्, न तत्स्वात्मनि संभवति। तस्मान्नाशास्ति— कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रतिपद्येयेति॥

कस्यैतत्। य एवमेतत्साम प्राणं यथोक्तं निर्धारितमहिमानं वेद— 'अहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरासुरैः पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्धः; वागादिपञ्चकं च मदाश्रयत्वादग्न्याद्यात्मरूपं स्वाभाविकविज्ञानोत्थेन्द्रियविषयासङ्गजनितासुरपाप्मदोषवियुक्तम्; सर्वभूतेषु च मदाश्रयान्नाद्योपयोगबन्धनम्; आत्मा चाहं सर्वभूतानाम्, आङ्गिरसत्वात्; ऋग्यजुःसामोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा, तद्व्याप्तेस्तन्निर्वर्तकत्वाच्च; मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यं धनं भूषणं सौस्वर्यम्; ततोऽप्यन्तरतरं सौवर्ण्यं लाक्षणिकं सौस्वर्यम्;

गीतिभावमापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि प्रतिष्ठा ; एवं-गुणोऽहं पुत्तिकादिशरीरेषु कार्त्स्न्येन परिसमाप्तः, अमूर्त-त्वात्सर्वगतत्वाच्च'— इति आ एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेद उपास्ते इत्यर्थः ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता; केवलप्राणदर्शनेन च— 'तद्धैतल्लोकजिदेव' इत्यादिना । प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते । तेन च कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत्साम-

थ्यात् । विवक्षितं त्वेतत्— सर्वमप्येतज्ज्ञानकर्मफलं संसार एव, भयारत्यादियुक्तत्वश्रवणात्कार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति । ब्रह्मविद्याया: केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थं चेति । न हि संसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणादविरक्तस्यात्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकारः, अतृषितस्येव पाने । तस्माज्ज्ञानकर्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरार्थम् । तथा च वक्ष्यति— 'तदेतत्पदनीयमस्य' 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्' इत्यादि ॥

आत्मैव आत्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्यभिधीयते । वैदिकज्ञानकर्मफलभूतः स एव— किम्? इदं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तम् आत्मैवासीत् अग्रे प्राक्शरीरान्तरोत्पत्तेः । स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट्; स एव प्रथमः संभूतोऽनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा— 'कोऽहं किंलक्षणो वास्मि' इति, नान्यद्वस्त्वन्तरम्, आत्मनः प्राणपिण्डात्मकात्कार्यकरणरूपात्, नापश्यत् न ददर्श । केवलं त्वात्मानमेव सर्वात्मानमपश्यत् । तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः 'सोऽहं प्रजापतिः, सर्वात्माहमस्मि' इत्यग्रे व्याहरत् व्याहृतवान् । ततः तस्मात्, यतः पूर्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे

तस्मात्, अहंनामाभवत्; तस्योपनिषदहमिति श्रुतिप्रदर्शितमेव नाम वक्ष्यति; तस्मात्, यस्मात्कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात्, तत्कार्यभूतेषु प्राणिष्वेतर्हि एतस्मिन्नपि काले, आमन्त्रितः कस्त्वमित्युक्तः सन्, 'अहमयम्' इत्येवाग्रे उक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिधायाग्रे, पुनर्विशेषनामजिज्ञासवे अथ अनन्तरं विशेषपिण्डाभिधानम् 'देवदत्तः' 'यज्ञदत्तः' वेति प्रब्रूते कथयति— यन्नामास्य विशेषपिण्डस्य मातापितृकृतं भवति, तत्कथयति। स च प्रजापतिः, अतिक्रान्तजन्मनि सम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायाम्, यद्यस्मात्, कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपित्सूनां पूर्वः प्रथमः सन्, अस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्वस्मात्, आदौ औषत् अदहत्; किम्? आसङ्गाज्ञानलक्षणान्सर्वान्पाप्मनः प्रजापतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान्; यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः— पूर्वमौषदिति पुरुषः। यथायं प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबन्धकान्पाप्मनः सर्वान्, पुरुषः प्रजापतिरभवत्; एवमन्योऽपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानवह्निना केवलं ज्ञानबलाद्वा ओषति भस्मीकरोति ह वै सः तम्— कम्? योऽस्माद्विदुषः पूर्वः प्रथमः प्रजापतिर्बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः। तं दर्शयति— य एवं वेदेति;

सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान् । नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्सा, एवंविदा चेद्दह्यते; नैष दोषः, ज्ञानभावनोत्कर्षाभावात् प्रथमं प्रजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाद्दाहस्य । उत्कृष्टसाधनः प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन् न्यूनसाधनो न प्राप्नोतीति, स तं दहतीत्युच्यते; न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधनेनेतरो दह्यते— यथा लोके आजिसृतां यः प्रथममाजिमुपसर्पति तेनेतरे दग्धा इवापहृतसामर्थ्या भवन्ति, तद्वत् ॥

यदिदं तुष्टूषितं कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणम्, नैव तत्संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह—

सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षां चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥

सोऽबिभेत् । सः प्रजापतिः, योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः सः, अबिभेत् भीतवान् अस्मदादिवदेवेत्याह यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवान् आत्मनाशविषयविपरीतदर्शनवत्त्वादबिभेत्, तस्मात्तत्सामान्यादद्यत्वेऽप्येकाकी बि-

भेति । किंचास्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनम् । सोऽयं प्रजापतिः ईक्षाम् ईक्षणं चक्रे कृतवान्ह । कथमित्याह— यत् यस्मात् मत्तोऽन्यत् आत्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरं प्रतिद्वन्द्वीभूतं नास्ति, तस्मिन्नात्मविनाशहेत्वभावे, कस्मान्नु बिभेमि इति । तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय विस्पष्टमपगतवत् । तस्य प्रजापतेर्यद्भयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह—कस्माद्ध्यभेष्यत्? किमित्यसौ भीतवान्? परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः । यस्माद्द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयं भवति; द्वितीयं च वस्त्वन्तरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव । न ह्यदृश्यमानं द्वितीयं भयजन्मनो हेतुः, 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति मन्त्रवर्णात् । यच्चैकत्वदर्शनेन भयमपनुनोद, तद्युक्तम्; कस्मात्? द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयं भवति; तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनीतमिति नास्ति यतः ॥

अत्र चोदयन्ति—कुतः प्रजापतेरेकत्वदर्शनं जातम्? को वास्मा उपदिदेश? अथानुपदिष्टमेव प्रादुरभूत्; अस्मदादेरपि तथा प्रसङ्गः । अथ जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकम्; एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । यथा प्रजापतेरतिक्रान्तजन्माव-

स्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यविद्याबन्धकारणं नापनिन्ये, यतोऽविद्यासंयुक्त एवायं जातोऽबिभेत्, एवं सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति । अन्त्यमेव निवर्तकमिति चेत्, न; पूर्ववत्पुनः प्रसङ्गेनानैकान्त्यात् । तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति ॥

नैष दोषः; उत्कृष्टहेतूद्भवत्वाल्लोकवत् । यथा पुण्यकर्मोद्भवैर्विविक्तैः कार्यकरणैः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधास्मृतिवैशारद्यं दृष्टम्, तथा प्रजापतेर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुसर्वपाप्मदाहाद्विशुद्धैः कार्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टं जन्म; तदुद्भवं चानुपदिष्टमेव युक्तमेकत्वदर्शनं प्रजापतेः । तथा च स्मृतिः— 'ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च प्रजापतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम्' इति ॥ सहसिद्धत्वे भयानुपपत्तिरिति चेत्— न ह्यादित्येन सह तम उदेति— न, अन्यानुपदिष्टार्थत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य । श्रद्धातात्पर्यप्रणिपातादीनामहेतुत्वमिति चेत्— स्यान्मतम्— 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः' 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्येवमादीनां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञानहेतूनामहेतुत्वम्, प्रजापतेरिव जन्मान्तरकृतधर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेत्, न; निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवदगुणवत्त्वभेदोपपत्तेः । लोके

हि नैमित्तिकानां कार्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते। तथा निमित्तसमुच्चयः। तेषां च विकल्पितानां समुच्चितानां च पुनर्गुणवदगुणवत्त्वकृतो भेदो भवति। तद्यथा— रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्ये तमसि विनालोकेन चक्षूरूपसंनिकर्षो नक्तंचराणां रूपज्ञाने निमित्तं भवति; मन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगिनाम्; अस्माकं तु संनिकर्षालोकाभ्यां सह तथादित्यचन्द्राद्यालोकभेदैः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति; तथालोकविशेषगुणवदगुणवत्त्वेन भेदाः स्युः। एवमेवात्मैकत्वज्ञानेऽपि क्वचिज्जन्मान्तरकृतं कर्म निमित्तं भवति; यथा प्रजापतेः। क्वचित्तपो निमित्तम्; 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति श्रुतेः। क्वचित् 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम्' 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' 'आचार्याद्धैव' 'ज्ञातव्यो द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति श्रुतिस्मृतिभ्य एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्वं श्रद्धाप्रभृतीनाम् अधर्मादिनिमित्तवियोगहेतुत्वात्; वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनानां च साक्षाज्ज्ञेयविषयत्वात्; पापादिप्रतिबन्धक्षये चात्ममनसोः, भूतार्थज्ञाननिमित्तस्वाभाव्यात्। तस्मादहेतुत्वं न जातु ज्ञानस्य श्रद्धाप्रणिपातादीनामिति॥

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते

स द्वितीयमैच्छत्। स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाँसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताँ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वम् , यतः सः प्रजापतिः वै नैव रेमे रतिं नान्वभवत् ,— अरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थः— अस्मदादिवदेव यतः ; इदानीमपि तस्मादेकाकित्वादिधर्मवत्त्वात् एकाकी न रमते रतिं नानुभवति । रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा क्रीडा । तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । सः तस्या अरतेरपनोदाय द्वितीयमरत्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्तु ऐच्छत् गृद्धिमकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मनो भावो बभूव । सः तेन सत्येप्सुत्वात् एतावान् एतत्परिमाण आस बभूव ह । किंपरिमाण इत्याह—यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदाय संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्याताम् , तथा तत्परिमाणः, बभू-

वेत्यर्थः । स तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विप्रकारम् अपातयत् पातितवान् । इममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थम् । न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराट् सर्वोपमर्देनैतावानास ; किं तर्हि ? आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसंकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरिमाणं शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तथाभूतः—'स हैतावानास' इति सामानाधिकरण्यात् । ततः तस्मात्पातनात् पतिश्च पत्नी चाभवताम् इति दंपत्योर्निर्वचनं लौकिकयोः ; अत एव तस्मात्—यस्मादात्मन एवार्धः पृथग्भूतः—येयं स्त्री—तस्मात्—इदं शरीरमात्मनोऽर्धबृगलम्—अर्धं च तत् बृगलं विदलं च तदर्धबृगलम् , अर्धविदलमिवेत्यर्थः । प्राक्स्त्र्युद्वहनात्कस्यार्धबृगलमित्युच्यते—स्व आत्मन इति । एवमाह स्म उक्तवान्किल, याज्ञवल्क्यः—यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिरित्यर्थः ; ब्रह्मणो वा अपत्यम् । यस्मादयं पुरुषार्ध आकाशः स्त्र्यर्धशून्यः, पुनरुद्वहनात्तस्मात्पूर्यते स्त्र्यर्धेन, पुनः संपुटीकरणेनेव विदलार्धः । तां स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवत् मैथुनमुपगतवान् । ततः तस्मात्तदुपगमनात् मनुष्या अजायन्त उत्पन्नाः ॥

सो हेयमीक्षांचक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा संभवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त बडबेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्तत एकशफमजायताजेतराभवद्बस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

सा शतरूपा उ ह इयम्—सेयं दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्ती ईक्षांचक्रे । 'कथं न्विदमकृत्यम्, यन्मा माम् आत्मन एव जनयित्वा उत्पाद्य संभवति उपगच्छति; यद्यप्ययं निर्घृणः, अहं हन्तेदानीं तिरोऽसानि जात्यन्तरेण तिरस्कृता भवानि' इत्येवमीक्षित्वा असौ गौरभवत् । उत्पाद्य प्राणिकर्मभिश्चोद्यमानायाः पुनः पुनः सैव मतिः शतरूपाया मनोश्चाभवत् । ततश्च ऋषभ इतरः । तां समेवाभवदित्यादि पूर्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा बडबे-

तराभवत् अश्ववृष इतरः । तथा गर्दभीतरा गर्दभ इतरः । तत्र वडबाश्ववृषादीनां संगमात्तत एकशफम् एकखुरम् अश्वाश्वतरगर्दभाख्यं त्रयमजायत । तथा अजा इतराभवत्, बस्तश्छाग इतरः । तथाविरितरा, मेष इतरः । तां समेवाभवत् । तां तामिति वीप्सा । तामजां तामविं चेति समभवदेवेत्यर्थः । ततोऽजाश्चावयश्चाजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किंच यत्किंचेदं मिथुनं स्त्रीपुंसलक्षणं द्वन्द्वम्, आ पिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सह अनेनैव न्यायेन तत्सर्वमसृजत जगत्सृष्टवान ॥

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

सः प्रजापतिः सर्वमिदं जगत्सृष्ट्वा अवेत् । कथम्? अहं वाव अहमेव, सृष्टिः— सृज्यत इति सृष्टं जगदुच्यते सृष्टिरिति— यन्मया सृष्टं जगत् मदभेदत्वादहमेवास्मि, न मत्तो व्यतिरिच्यते; कुत एतत्? अहं हि यस्मात्, इदं सर्वं जगत् असृक्षि सृष्टवानस्मि, तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिः ततः तस्मात् सृष्टि-

रभवन् सृष्टिनामाभवत् सृष्ट्यां जगति ह अस्य प्रजापतेः एतस्याम् एतस्मिञ्जगति, स प्रजापतिवत्स्रष्टा भवति, स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य जगतः; कः? य एवं प्रजापतिवद्यथोक्तं स्वात्मनोऽनन्यभूतं जगत् 'साध्यात्माधिभूताधिदैवं जगदहमस्मि,' इति वेद ॥

अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदꣳ सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳ ह्यस्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादिवर्णनियन्त्रीर्देवताः सिसृक्षुरादौ—अथ-इति-शब्दद्वयमभिनयप्रदर्शनार्थम्—अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्य अभ्यमन्थत् आभिमुख्येन मन्थनमकरोत्। सः मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा, मुखाच्च योनेः हस्ताभ्यां च योनिभ्याम्, अग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारम्, असृजत सृष्टवान्। यस्माद्दाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयम्—हस्तौ मुखं च, तस्मात् उभयमप्येतत् अलोमकं लोमविवर्जितम्; किं सर्वमेव? न, अन्तरतः अभ्यन्तरतः। अस्ति हि योन्या सामान्यमुभयस्यास्य। किम्? अलोमका हि योनिरन्तरतः स्त्रीणाम्। तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापतेः। तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यते, अग्निना ब्राह्मणः। तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुखवीर्यश्चेति श्रुतिस्मृतिसिद्धम्। तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं क्षत्रियजातिनियन्तारं क्षत्रियं च। तस्मादैन्द्रं क्षत्रं बाहुवीर्यं चेति श्रुतौ स्मृतौ चावगतम्। तथोरुत ईहा चेष्टा तदाश्रयाद्वस्वादिलक्षणं विशो नियन्तारं विशं च। तस्मात्कृष्यादिपरो वस्वादिदेवत्यश्च वैश्यः। तथा पूषणं पृथ्वीदैवतं शूद्रं च पद्भ्यां परिचरणक्षममसृजतेति—श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः। तत्र क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमा-

णमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकीर्त्यै । यथेयं श्रुतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्वे देवा इति निश्चितोऽर्थः; स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टानाम्, प्रजापतिनैव तु सृष्टत्वाद्देवानाम् । अथैवं प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतान्तरनिन्दोपन्यासः । अन्यनिन्दा अन्यस्तुतये । तत् तत्र कर्मप्रकरणे, केवलयाज्ञिका यागकाले, यदिदं वच आहुः—'अमुमग्निं यजामुमिन्द्रं यज' इत्यादि—नामशस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः—तन्न तथा विद्यात्; यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्वः; एष उ ह्येव प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवाः ॥

अत्र विप्रतिपद्यन्ते—पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके; संसारीत्यपरे । पर एव तु मन्त्रवर्णात्—'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' इति श्रुतेः; 'एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः' इति च श्रुतेः; स्मृतेश्च—'एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्' इति, 'योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ' इति च । संसार्येव वा स्यात्—'सर्वान्पाप्मन औषत्' इति श्रुतेः; न ह्यसंसारिणः पाप्मदाहप्रसङ्गोऽस्ति;

भयारतिसंयोगश्रवणाच्च; 'अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत' इति च, 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इति च मन्त्रवर्णात्; स्मृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियायाम्—'ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च। उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः' इति। अथैवं विरुद्धार्थानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेत्—

न, कल्पनान्तरोपपत्तेरविरोधात्। उपाधिविशेषसंबन्धाद्विशेषकल्पनान्तरमुपपद्यते। 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः। कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः उपाधिवशात्संसारित्वम्, न परमार्थतः। स्वतोऽसंसार्येव। एवमेकत्वं नानात्वं च हिरण्यगर्भस्य। तथा सर्वजीवानाम्, 'तत्त्वमसि' इति श्रुतेः। हिरण्यगर्भस्तूपाधिशुद्ध्यतिशयापेक्षया प्रायशः पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः प्रवृत्ताः। संसारित्वं तु क्वचिदेव दर्शयन्ति। जीवानां तूपाधिगताशुद्धिबाहुल्यात्संसारित्वमेव प्रायशोऽभिलप्यते। व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिभेदापेक्षया तु सर्वः परत्वेनाभिधीयते श्रुतिस्मृतिवादैः॥

तार्किकैस्तु परित्यक्तागमबलैः अस्ति नास्ति कर्ता अकर्ता इत्यादि विरुद्धं बहु तर्कयद्भिराकुलीकृतः शास्त्रार्थः। तेना-

र्थनिश्चयो दुर्लभः। ये तु केवलशास्त्रानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः॥

तत्र प्रजापतेरेकस्य देवस्यात्राद्यलक्षणो भेदो विवक्षित इति— तत्राग्निरुक्तोऽत्ता, आद्यः सोम इदानीमुच्यते। अथ, यत्किंचेदं लोक आर्द्रं द्रवात्मकम्, तद्रेतस आत्मनो बीजात् असृजत; 'रेतस आपः' इति श्रुतेः। द्रवात्मकश्च सोमः। तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टम्, तदु सोम एव। एतावद्वै एतावदेव, नातोऽधिकम्, इदं सर्वम्। किं तत्? अन्नं चैव सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकम्, अन्नादश्चाग्निः औष्ण्याद्रूक्षत्वाच्च। तत्रैवमवध्रियते— सोम एवान्नम्, यदद्यते तदेव सोम इत्यर्थः; य एवात्ता स एवाग्निः; अर्थबलाद्ध्यवधारणम्। अग्निरपि क्वचिद्धूयमानः सोमपक्षस्यैव; सोमोऽपीज्यमानोऽग्निरेव, अत्तृत्वात्। एवमग्नीषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्न केनचिद्दोषेण लिप्यते; प्रजापतिश्च भवति। सैषा ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया। का सेत्याह— यच्छ्रेयसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशात् यस्मादसृजत देवान्, तस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिः। कथं पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह— अथ यत् यस्मात् मर्त्यः सन मरणधर्मा सन्, अमृतान् अम-

रणधर्मिणो देवान्, कर्मज्ञानवह्निना सर्वानात्मनः पाप्मन ओषित्वा, असृजत; तस्मादियमतिसृष्टिः उत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः। तस्मादेतामतिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद, स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति ॥

तद्धेतं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्मलक्षणं कर्त्राद्यनेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव, यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारः। अथैतस्यैव साध्यसाधनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात्प्राग्बीजावस्था या, तां निर्दिदिक्षति अङ्कुरादिकार्यानुमितामिव वृक्षस्य, कर्मबीजोऽविद्याक्षेत्रो ह्यसौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्तव्य इति; तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः; तथा चोक्तम्— 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखः' इति काठके; गीतासु च 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्' इति; पुराणे च— 'ब्रह्मवृक्षः सनातनः' इति ॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदꣳरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदꣳरूप इति स

एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यँश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिँ श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥

तद्धेदम् । तदिति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेः, तर्हि तस्मिन्काले; परोक्षत्वात्सर्वनाम्ना अप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते—भूतकालसंबन्धित्वादव्याकृतभाविनो जगतः; सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो ह-शब्दः; एवं ह तदा आसीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतो बीजावस्थां प्रतिपद्यते—युधि-

ष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यद्वत्; इदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधीयते; तदिदंशब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतोऽवगम्यते; तदेवेदम्, इदमेव च तदव्याकृतमासीदिति। अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्येत्यवधृतं भवति। तदेवंभूतं जगत् अव्याकृतं सत् नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपेणैव च, व्याक्रियत। व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगात्तत्स्वयमेवात्मैव व्याक्रियत— वि आ अक्रियत— विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापद्यत— सामर्थ्यादाक्षिप्तनियन्तृकर्तृसाधनक्रियानिमित्तम्। असौ नामेति सर्वनाम्नाविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति। देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा अयम्। तथा इदमिति शुक्लकृष्णादीनामविशेषः। इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमस्येतीदंरूपः। तदिदम् अव्याकृतं वस्तु, एतर्हि एतस्मिन्नपि काले, नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते— असौनामायमिदंरूप इति। यदर्थः सर्वशास्त्रारम्भः, यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाध्यारोपणा कृता, यः कारणं सर्वस्य जगतः, यदात्मके नामरूपे सलिलादिव स्वच्छान्म-

लमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते, यश्च ताभ्यां नामरूपाभ्यां विलक्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—स एषः अव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेष्विह कर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सु प्रविष्टः ॥

नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तम्; कथमिदमिदानीमुच्यते— पर एव त्वात्मा अव्याकृतं व्याकुर्वन्निह प्रविष्ट इति । नैष दोषः—परस्याप्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वात् । आक्षिप्तनियन्तृकर्तृक्रियानिमित्तं हि जगदव्याकृतं व्याक्रियतेत्यवोचाम । इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्च अव्याकृतशब्दस्य । यथेदं जगन्नियन्त्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेषवद्व्याकृतम्, तथा अपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृतम् । व्याकृताव्याकृतमात्रं तु विशेषः । दृष्टश्च लोके विवक्षातः शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्य इति—कदाचिद्ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति; कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम आगत इति; कदाचिदुभयविवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयोगो भवति ग्रामं च न प्रविशेदिति यथा—तद्वदिहापि जगदिदं व्याकृतमव्याकृतं चेत्यभेदविवक्षायामात्मानात्मनोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मकमिति केवलजगद्व्यप-

देशः। तथा 'महानज आत्मा' 'अस्थूलोऽनणुः' 'स एष नेति नेति' इत्यादि केवलात्मव्यपदेशः॥

ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत्; स कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते; अप्रविष्टो हि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते, यथा पुरुषेण ग्रामादिः; नाकाशेन किंचित्, नित्यप्रविष्टत्वात्। पाषाणसर्पादिवद्धर्मान्तरेणेति चेत्—अथापि स्यात्—न पर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश; किं तर्हि? तत्स्थ एव धर्मान्तरेणोपजायते; तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते; यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः सर्पः, नारिकेले वा तोयम्—न, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः। यः स्रष्टा स भावान्तरमनापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते। यथा 'भुक्त्वा गच्छति' इति भुजिगमिक्रिययोः पूर्वापरकालयोरितरेतरविच्छेदः, अविशिष्टश्च कर्ता, तद्वदिहापि स्यात्; न तु तत्स्थस्यैव भावान्तरोपजनन एतत्संभवति। न च स्थानान्तरेण वियुज्य स्थानान्तरसंयोगलक्षणः प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः। सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेत्, न; 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः, सर्वव्यपदेश्यधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च। प्रतिबिम्बप्रवेशवदिति चेत्, न;

वस्त्वन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः। द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत्, न; अनाश्रितत्वात्। नित्यपरतन्त्रस्यैवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उपचर्यते; न तु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते। फले बीजवदिति चेत्, न; सावयवत्ववृद्धिक्षयोत्पत्तिविनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात्। न चैवं धर्मवत्त्वं ब्रह्मणः, 'अजोऽजरः' इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात्। अन्य एव संसारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेत्, न; 'सेयं देवतैक्षत' इत्यारभ्य 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः। तथा 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' 'त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि' 'पुरश्चक्रे द्विपदः' 'रूपं रूपम्' इति च मन्त्रवर्णान्न परादन्यस्य प्रवेशः। प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमिति चेत्, न। 'एको देवो बहुधा संनिविष्टः' 'एकः सन्बहुधा विचार' 'त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः' 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभ्यः॥

प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति—तिष्ठतु तावत्; प्रविष्टानां संसारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत्,

न; अशनायाद्यत्ययश्रुतेः। सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेति चेत्, न; 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुतेः। प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत्, न; उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः। 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' 'अविज्ञातं विज्ञातृ' इत्यादिश्रुतिभ्यो न आत्मविषयं विज्ञानम्; किं तर्हि? बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव 'सुखितोऽहं' 'दुःखितोऽहम्' इत्येवमादि प्रत्यक्षविज्ञानम्; 'अयम् अहम्' इति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात्; 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च। देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम्। 'आत्मनस्तु कामाय' इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेत्, न; 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्' इत्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात्, 'तत्केन कं पश्येत्' 'नेह नानास्ति किंचन' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्यादिना विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च न आत्मधर्मत्वम्। तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति चेत्, न; युक्त्याप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः। न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेष्यत्वम्, प्रत्यक्षाविषयत्वात्। आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेत्, न; एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। न हि

सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते। तस्य च विषयीकरण आत्मन एकत्वाद्विषय्यभावप्रसङ्गः। एकस्यैव विषयविषयित्वम्, दीपवदिति चेत्, न; युगपदसंभवात्, आत्मन्यंशानुपपत्तेश्च। एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तम्। प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वे न अनुमानम्; दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वात्; रूपादिसामानाधिकरण्याच्च; मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य, सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात्। न ह्यविकृत्य संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन् अपयन्वा दृष्टः क्वचित्। न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचित्, अनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम्। न चाकाश आगमवादिभिर्नित्यतयाभ्युपगम्यते। न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति। विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेः नित्यमेवेति चेत्, न; द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः। सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेत्, न; सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः। वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेत्, न; अनुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य। तस्मान्नात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः। परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेत्, न; अविद्याध्यारोपितदुःखित्व-

भ्रमापोहार्थत्वात्—आत्मनि प्रकृतसंख्यापूरणभ्रमापोहवत्; कल्पितदुःख्यात्माभ्युपगमाच्च ॥

जलसूर्यादिप्रतिबिम्बवत् आत्मप्रवेशश्च प्रतिबिम्बवत् व्याकृते कार्ये उपलभ्यत्वम् । प्रागुत्पत्तेरनुपलब्ध आत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेरन्तरुपलभ्यमानः, सूर्यादिप्रतिबिम्बवज्जलादौ, कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते— 'स एष इह प्रविष्टः' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्येवमादिभिः । न तु सर्वगतस्य निरवयवस्य दिग्देशकालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते । न च परादात्मनोऽन्योऽस्ति द्रष्टा, 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' 'नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ' इत्यादिश्रुतेः—इत्यवोचाम । उपलब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानाम्; उपलब्धेः पुरुषार्थत्वश्रवणात्— 'आत्मानमेवावेत्' 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः; 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' 'तद्धयग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते

ह्यमृतं ततः' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । भेददर्शनापवादाच्च, सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः । तस्मात्कार्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्युपचर्यते ॥

आ नखाग्रेभ्यः— नखाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह— यथा लोके, क्षुरधाने क्षुरो धीयते अस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन् नापितोपस्कराधाने, क्षुरः अन्तस्थ उपलभ्यते— अवहितः प्रवेशितः, स्यात्; यथा वा विश्वंभरः अग्निः— विश्वस्य भरणात् विश्वंभरः कुलाये नीडे अग्निः काष्ठादौ, अवहितः स्यादित्यनुवर्तते; तत्र हि स मथ्यमान उपलभ्यते । यथा च क्षुरः क्षुरधान एकदेशेऽवस्थितः, यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थितः, एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा; तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान् दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते । तस्मात् तत्र एवं प्रविष्टं तम् आत्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टम्, न पश्यन्ति नोपलभन्ते । नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयम्— 'तं न पश्यन्ति' इति, दर्शनस्याप्रकृतत्वात्; नैष दोषः; सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनम्; 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' इति मन्त्रवर्णात् ।

तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्य दर्शने हेतुमाह— अकृत्स्नः असमस्तः, हि यस्मात्, सः प्राणनादिक्रियाविशिष्टः। कुतः पुनरकृत्स्नत्वमिति, उच्यते— प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन्, प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति; प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीत्युच्यते, नान्यां क्रियां कुर्वन्— यथा लावकः पाचक इति; तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो हि सः। तथा वदन् वदनक्रियां कुर्वन्, वक्तीति वाक्, पश्यन् चक्षुः, चष्ट इति चक्षुः द्रष्टा, शृण्वन् शृणोतीति श्रोत्रम्। 'प्राणन्नेव प्राणो वदन्वाक्' इत्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति। 'पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रम्' इत्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते, नामरूपविषयत्वाद्विज्ञानशक्तेः। श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने, विज्ञानं तु नामरूपसाधनम्; न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति; तयोश्चोपलम्भे करणं चक्षुःश्रोत्रे। क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी; तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ वाक् करणम्; तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि; सर्वेषामुपलक्षणार्था वाक्। एतदेव हि सर्वं व्याकृतम्— 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इति हि वक्ष्यति। मन्वानो मनः— मनुते इति; ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं

मनः— मनुतेऽनेनेति; पुरुषस्तु कर्ता सन्मन्वानो मन इत्यु च्यते । तान्येतानि प्राणादीनि, अस्यात्मनः कर्मनामानि, कर्मजानि नामानि कर्मनामान्येव, न तु वस्तुमात्रविषयाणि; अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि— एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि । स योऽतः अस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायात्, एकैकं प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकम्, मनसा अयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति, न स वेद न स जानाति ब्रह्म । कस्मात्? अकृत्स्नोऽसमस्तः हि यस्मात् एष आत्मा, अस्मात्प्राणनादिसमुदायात्, अतः प्रविभक्तः, एकैकेन विशेषणेन विशिष्टः, इतरधर्मान्तरानुपसंहारात्— भवति । यावदयमेवं वेद —'पश्यामि' 'शृणोमि' 'स्पृशामि' इति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद, तावदञ्जसा कृत्स्नमात्मानं न वेद ॥

कथं पुनः पश्यन्वेदेत्याह—आत्मेत्येव आत्मेति—प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि तानि यस्य सः—आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते । स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन्कृत्स्नो भवति । वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति । तथा च वक्ष्यति—'ध्यायतीव

लेलायतीव' इति । तस्मादात्मेत्येवोपासीत । एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणो भवति। कस्मात्कृत्स्न इत्याशङ्कयाह---अत्रास्मिन्नात्मनि, हि यस्मात्, निरुपाधिके, जलसूर्यप्रतिबिम्बभेदा इवादित्ये, प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्मजनामाभिधेया यथोक्ता ह्येते, एकमभिन्नताम्, भवन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

'आत्मेत्येवोपासीत' इति नापूर्वविधिः, पक्षे प्राप्तत्वात् । 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'कतम आत्मेति--- योऽयं विज्ञानमयः' इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं विज्ञानमुत्पादितम्; तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयानात्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मिका अविद्या निवर्तिता; तस्यां निवर्तितायां कामादिदोषानुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्तिः; पारिशेष्यादात्मचिन्तैव । तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यम्, प्राप्तत्वात् ।

तिष्ठतु तावत्---पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्या वेति । अपूर्वविधिः स्यात्, ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वात्; 'न स वेद' इति विज्ञानं प्रस्तुत्य 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यभिधानाद्वेदोपासनशब्दयोरेकार्थतावगम्यते । 'अनेन ह्येतत्सर्वं वेद' 'आत्मानमेवावेत्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञा-

नमुपासनम्। तस्य चाप्राप्तत्वाद्विध्यर्हत्वम्। न च स्वरूपान्वाख्याने पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यते। तस्मादपूर्वविधिरेवायम्। कर्मविधिसामान्याच्च— यथा 'यजेत' 'जुहुयात्' इत्यादयः कर्मविधयः, न तैरस्य 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशेषोऽवगम्यते। मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य— यथा 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्' इत्याद्या मानसी क्रिया विधीयते, तथा 'आत्मेत्येवोपासीत' 'मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्याद्या क्रियैव विधीयते ज्ञानात्मिका। तथावोचाम वेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति। भावनांशत्रयोपपत्तेश्च—यथा हि 'यजेत' इत्यस्यां भावनायाम्, किम्? केन? कथम्? इति भाव्याद्याकाङ्क्षापनयकारणमंशत्रयमवगम्यते, तथा 'उपासीत' इत्यस्यामपि भावनायां विधीयमानायाम्, किमुपासीत? केनोपासीत? कथमुपासीत? इत्यस्यामाकाङ्क्षायाम्, 'आत्मानमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्यशमदमोपरमतितिक्षादीतिकर्तव्यतासंयुक्तः' इत्यादिशास्त्रेणैव समर्प्यते अंशत्रयम्। यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः; एवमौपनिषदात्मोपासनप्रकरणस्यात्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैवो-

पयोगः । 'नेति नेति' 'अस्थूलम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'अशनायाद्यतीतः' इत्येवमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलं च मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिर्वा ॥

अपरे वर्णयन्ति—उपासनेनात्मविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं भावयेत्; तेनात्मा ज्ञायते; अविद्यानिवर्तकं च तदेव, नात्मविषयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमिति । एतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि—'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्यादीनि ॥

न, अर्थान्तराभावात् । न च 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यपूर्वविधिः; कस्मात्? आत्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थान्तरस्य कर्तव्यस्य मानसस्य बाह्यस्य वाभावात् । तत्र हि विधेः साफल्यम्, यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते—यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादौ । न हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानम् । तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि । न तु 'नेति नेति' इत्याद्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः संभवति; सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वा-

क्यजनितविज्ञानस्य । न ह्युदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकम् ; अब्रह्मानात्मविज्ञाननिवर्तकत्वाच्च ‘एकमेवाद्वितीयम्’ ‘तत्त्वमसि’ इत्येवमादिवाक्यानाम् । न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते, विरोधात् । वाक्यजनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्तिरिति चेत्, न; ‘तत्त्वमसि’ ‘नेति नेति’ ‘आत्मैवेदम्’ ‘एकमेवाद्वितीयम्’ ‘ब्रह्मैवेदममृतम्’ ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ’ ‘तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि’ इत्यादिवाक्यानां तद्वादित्वात् । द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्येतानीति चेत्, न; अर्थान्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात्— आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैः ‘तत्त्वमसि’ इत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वाद्द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानान्तरं कर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत् । आत्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणात्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रवर्तत इति चेत्, न; आत्मवादिवाक्यश्रवणेनात्मविज्ञानस्य जनितत्वात्— किं भोः कृतस्य करणम् । तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्तत इति चेत्, न; अनवस्थाप्रसङ्गात्— यथात्मवादिवाक्यार्थश्रवणे विधिमन्तरेण न प्रवर्तते, तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्तरेण न प्रवर्तिष्यत इति विध्यन्तरापेक्षा; तथा तदर्थश्रवणेऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत । वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृतिसंततेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्थान्तरत्व-

मिति चेत्, न; अर्थप्राप्तत्वात्— यदैवात्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यते, तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्तयदेवोत्पद्यते; आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्योऽनात्मवस्तुभेदविषयाः; अनर्थत्वावगतेश्च— आत्मावगतौ हि सत्याम् अन्यद्वस्तु अनर्थत्वेनावगम्यते, अनित्यदुःखाशुद्ध्यादिबहुदोषवत्त्वात् आत्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात्; तस्मादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः; पारिशेष्यादात्मैकत्वविज्ञानस्मृतिसंततेरर्थत एव भावान्न विधेयत्वम्। शोकमोहभयायासादिदुःखदोषनिवर्तकत्वाच्च तत्स्मृतेः—विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदोषः; तथा च 'तत्र को मोहः' 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिश्रुतयः। निरोधस्तर्ह्यर्थान्तरमिति चेत्— अथापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य वेदवाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात्, तन्त्रान्तरेषु च कर्तव्यतया अवगतत्वाद्विधेयत्वमिति चेत्— न, मोक्षसाधनत्वेनानवगमात्। न हि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परमपुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते— 'आत्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'स यो ह

वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'तस्य तावदेव चिरम्' 'अभयं हि वै ब्रह्म भवति । य एवं वेद' इत्येवमादिश्रुतिशतेभ्यः। अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य— न ह्यात्मविज्ञानतत्स्मृतिसंतानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्ति । अभ्युपगम्येदमुक्तम्; न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण अन्यत् मोक्षसाधनमवगम्यते । आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभावः । यदुक्तम् 'यजेत' इत्यादौ किम्? केन? कथम्? इति भावनाकाङ्क्षायां फलसाधनेतिकर्तव्यताभिः आकाङ्क्षापनयनं यथा, तद्वदिहाप्यात्मविज्ञानविधावप्युपपद्यत इति— तदसत्; 'एकमेवाद्वितीयम्' 'तत्त्वमसि' 'नेति नेति' 'अनन्तरमबाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः प्रवर्तते । विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम । न च 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिवाक्येषु विधिरवगम्यते, आत्मस्वरूपान्वाख्यानेनैवावसितत्वात् । वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमिति चेत्— अथापि स्यात्, यथा 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इत्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यम्, एवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेत्— न, विशेषात् ।

न वाक्यस्य वस्त्वन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्यकारणम्; किं तर्हि, निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम्; तद्यत्रास्ति तत्प्रमाणं वाक्यम्; यत्र नास्ति तदप्रमाणम्। किं च, भोः! पृच्छामस्त्वाम्— आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्निश्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते, न वा? उत्पद्यते चेत्, कथमप्रामाण्यमिति। किं वा न पश्यस्यविद्याशोकमोहभयादिसंसारबीजदोषनिवृत्तिं विज्ञानफलम्? न शृणोषि वा किम्—'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः', 'मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु' इत्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि? एवं विद्यते किम् 'सोऽरोदीत्' इत्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानम्? न चेद्विद्यते, अस्त्वप्रामाण्यम्; तदप्रामाण्ये, फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्यं स्यात्? तदप्रामाण्ये च दर्शपूर्णमासादिवाक्येषु को विश्रम्भः? ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यम्, आत्मविज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति; सत्यमेवम्; नैष दोषः, प्रामाण्यकारणोपपत्तेः। प्रामाण्यकारणं च यथोक्तमेव, नान्यत्। अलंकारश्चायम्, यत् सर्वप्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम् आत्मप्रतिपादकवाक्यानाम्, न अप्रामाण्य-

कारणम् । यत्तूक्तम्—'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादिवचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासनार्थत्वमिति, सत्यमेतत्; किंतु न अपूर्वविध्यर्थता; पक्षे प्राप्तस्य नियमार्थतैव । कथं पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिः, यावता पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नित्यैवेत्यभिहितम्? बाढम्—यद्यप्येवम्, शरीरारम्भकस्य कर्मणो नियतफलत्वात्, सम्यग्ज्ञानप्राप्तावपि अवश्यंभाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानाम्, लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वात्— मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत्; तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिदौर्बल्यम् । तस्मात् त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलम्बेन आत्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नियन्तव्या भवति; न त्वपूर्वा कर्तव्या; प्राप्तत्वात्— इत्यवोचाम । तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसंताननियमविध्यर्थानि 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादिवाक्यानि, अन्यार्थासंभवात् । ननु अनात्मोपासनमिदम्, इति-शब्दप्रयोगात्; यथा 'प्रियमित्येतदुपासीत' इत्यादौ न प्रियादिगुणा एवोपास्याः, किं तर्हि, प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यम्; तथा इहापि इति-परात्मशब्दप्रयोगात् आत्मगुणवदनात्मवस्तु उपास्यमिति गम्यते; आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च— परेण च वक्ष्यति— 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इति; तत्र च वाक्ये आत्मैवोपास्यत्वेना-

भिप्रेतः, द्वितीयाश्रवणात् 'आत्मानमेव' इति; इह तु न द्वितीया श्रूयते, इति-परश्च आत्मशब्दः—'आत्मेत्येवोपासीत' इति; अतो न आत्मोपास्यः, आत्मगुणश्चान्यः— इति त्ववगम्यते । न, वाक्यशेषे आत्मन उपास्यत्वेनावगमात्; अस्यैव वाक्यस्य शेषे आत्मैवोपास्यत्वेनावगम्यते—'तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य, यदयमात्मा', 'अन्तरतरं यदयमात्मा', 'आत्मानमेवावेत्' इति । प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधादनुपास्यत्वमिति चेत्— यस्यात्मनः प्रवेश उक्तः, तस्यैव दर्शनं वार्यते—'तं न पश्यन्ति' इति प्रकृतोपादानात्; तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमेवेति चेत्—न, अकृत्स्नत्वदोषात् । दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण, न आत्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय; प्राणनादिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात्; आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतम्, प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यात्—'अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति' इति । अतः अनेकैकविशिष्टस्त्वात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धम् । यस्त्वात्मशब्दस्य इति-परः प्रयोगः, आत्मशब्दप्रत्यययोः आत्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम्; अन्यथा 'आत्मानमुपासीत' इत्येवमवक्ष्यत्; तथा च अर्थात् आत्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्याताम्;

तच्चानिष्टम्—'नेति नेति' 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' 'अविज्ञातं विज्ञातृ' 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिभ्यः । यत्तु 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इति, तत् अनात्मोपासनप्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वात् न वाक्यान्तरम् ॥

अनिर्ज्ञातत्वसामान्यात् आत्मा ज्ञातव्यः, अनात्मा च। तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयते—'आत्मेत्येवोपासीत' इति, नेतरविज्ञाने इति ; अत्रोच्यते—तदेतदेव प्रकृतम् , पदनीयं गमनीयम्, नान्यत्; अस्य सर्वस्येति निर्धारणार्था षष्ठी ; अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थः ; यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् ; किं न विज्ञातव्यमेवान्यत्? न; किं तर्हि, ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षते आत्मज्ञानात् ; कस्मात्? अनेनात्मना ज्ञातेन, हि यस्मात् , एतत्सर्वमनात्मजातम् अन्यद्यत् तत्सर्वं समस्तम् , वेद जानाति। नन्वन्यज्ञानेनान्यन्न ज्ञायत इति; अस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन वक्ष्यामः । कथं पुनरेतत्पदनीयमिति, उच्यते—यथा ह वै लोके, पदेन— गवादिखुराङ्कितो देशः पदमित्युच्यते, तेन पदेन— नष्टं विवित्सितं पशुं पदेनान्वेषमाणः अनुविन्देत् लभेत; एवमात्मनि लब्धे सर्वमनुलभते इत्यर्थः ॥

नन्वात्मनि ज्ञाते सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते, कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति; न, ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात्। आत्मनो ह्यलाभोऽज्ञानमेव; तस्माज्ज्ञानमेवात्मनो लाभः; न अनात्मलाभवत् अप्राप्तप्राप्तिलक्षण आत्मलाभः, लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात्। यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति, तत्रात्मा लब्धा, लब्धव्योऽनात्मा। स चाप्राप्तः उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः, कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः। स त्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्यः, मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्— स्वप्ने पुत्रादिलाभवत्। अयं तु तद्विपरीत आत्मा। आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः। नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि अविद्यामात्रं व्यवधानम्। यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्ययेण रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रम्, तथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव, विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य; एवमिहाप्यात्मनोऽलाभः अविद्यामात्रव्यवधानम्; तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेव लाभः, नान्यः कदाचिदप्युपपद्यते। तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्य आनर्थक्यं वक्ष्यामः। तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह— ज्ञानं प्रकृत्य— 'अनुविन्देत' इति;

विन्दतेर्लाभार्थत्वात् ॥

गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते— यथा— अयमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गतः आत्मेत्यादिनामरूपाभ्याम्, प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्तवान्— इति— एवम्, यो वेद; सः कीर्तिं ख्यातिम्, श्लोकं च संघातमिष्टैः सह, विन्दते लभते । यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद; मुमुक्षूणामपेक्षितं कीर्तिशब्दितमैक्यज्ञानम्, तत्फलं श्लोकशब्दितां मुक्तिमाप्नोति—इति मुख्यमेव फलम् ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मानः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥

कुतश्चात्मतत्त्वमेव ज्ञेयम् अनादृत्यान्यदित्याह— तदेतदात्मतत्त्वम्, प्रेयः प्रियतरम्, पुत्रात्; पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धः, तस्मादपि प्रियतरम्— इति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति; तथा वित्तात् हिरण्यरत्नादेः; तथा अन्यस्मात्

यद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रियतरं न प्राणादीति, उच्यते—अन्तरतरम्—बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो हि अन्तरः अभ्यन्तरः संनिकृष्ट आत्मनः; तस्मादप्यन्तरात् अन्तरतरम्, यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति; तथा अयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः; तस्मात्तल्लाभे महान्यत्न आस्थेय इत्यर्थः— कर्तव्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुज्झित्वा । कस्मात्पुनः आत्मानात्मप्रिययोः अन्यतरप्रियहानेन इतरप्रियोपादानप्राप्तौ, आत्मप्रियोपादानेनैवेतरहानं क्रियते, न विपर्ययः—इति, उच्यते—स यः कश्चित्, अन्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकम्, प्रियतरमात्मनः सकाशात्, ब्रुवाणम्, ब्रूयादात्मप्रियवादी—किम्?— प्रियं तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणम्, रोत्स्यति आवरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति; स कस्मादेवं ब्रवीति?—यस्मादीश्वरः समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह; यस्मात् तस्मात् तथैव स्यात्; यत्तेनोक्तम्—'प्राणसंरोधं प्राप्स्यति'; यथाभूतवादी हि सः, तस्मात्स ईश्वरो वक्तुम् । ईश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित्; भवेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात् । तस्मादुज्झित्वान्यत्प्रियम्, आत्मानमेव प्रिय-

मुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते—आत्मैव प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यते, अन्यल्लौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्य, उपास्ते चिन्तयति, न ह्यस्य एवंविदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवति । नित्यानुवादमात्रमेतत्, आत्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य च अभावात्; आत्मप्रियग्रहणस्तुत्यर्थं वा; प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मदर्शिनः, ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् ॥

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥

सूत्रिता ब्रह्मविद्या— 'आत्मेत्येवोपासीत' इति, यदर्थोपनिषत्कृत्स्नापि; तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्धातं चिकीर्षन्त्वाह — तदिति वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्येऽवद्योत्यं वस्तु— आहुः— ब्राह्मणाः ब्रह्म विविदिषवः जन्मजरामरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं गुरुमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवः धर्माधर्मसाधनतत्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपान्निर्विण्णाः तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयःप्रतिपित्सवः; किमाहुरित्याह— यद्ब्र-

ह्मविद्यया ; ब्रह्म परमात्मा, तत् यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया, सर्वं निरवशेषम्, भविष्यन्तः भविष्याम इत्येवम्, मनुष्या यत् मन्यन्ते ; मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम् ; मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायः ; यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्मभ्यो मन्यन्ते, तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते, वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् ; तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते ; अतः पृच्छामः— किमु तद्ब्रह्म, यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ? तत्किमवेत्, यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् ? ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते, तत् यदि अविज्ञाय किंचित्सर्वमभवत्, तथान्येषामप्यस्तु ; किं ब्रह्मविद्यया ? अथ विज्ञाय सर्वमभवत्, विज्ञानसाध्यत्वात्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्य ; अनवस्थादोषश्च– तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्, ततः पूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति । न तावदविज्ञाय सर्वमभवत्, शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात् । फलानित्यत्वदोषस्तर्हि ?— नैकोऽपि दोषः, अर्थविशेषोपपत्तेः ॥

यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्, पृच्छामः— किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति । एवं चोदिते सर्वदो-

षानागन्धितं प्रतिवचनमाह—

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषाꣳ स भवति अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

ब्रह्म अपरम्, सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः; न हि परस्य ब्रह्मणः सर्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या; विज्ञानसाध्यां च सर्वभावापत्तिमाह— 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति; तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यपरं ब्रह्मेह भवितुमर्हति ॥

मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मणः स्यात्; 'सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते' इति हि मनुष्याः प्रकृताः; तेषां च अभ्युदयनिःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तम्, न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य प्रजापतेः; अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्मसहितया अपरब्रह्मभावमुपसंपन्नो भोज्यादपावृत्तः सर्वप्राप्त्योच्छिन्नकामकर्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते; दृष्टश्च लोके भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगः— यथा 'ओदनं पचति' इति, शास्त्रे च— 'परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणाम्' इत्यादि, तथा इह— इति केचित्— ब्रह्म ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मणः इति व्याचक्षते ॥

तन्न, सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात्। न हि सोऽस्ति लोके परमार्थतः, यो निमित्तवशाद्भावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति। तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्वभावापत्तिः, नित्या चेति विरुद्धम्। अनित्यत्वे च कर्मफलतुल्यतेत्युक्तो दोषः।

अविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तिं चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे, ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्था स्यात् । प्रागब्रह्मविज्ञानादपि सर्वो जन्तुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थतः; अविद्यया तु अब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाध्यारोपितम्—यथा शुक्तिकायां रजतम्, व्योम्नि वा तलमलवत्त्वादि; तथेह ब्रह्मण्यध्यारोपितमविद्यया अब्रह्मत्वमसर्वत्वं च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यते—इति मन्यसे यदि, तदा युक्तम्—यत्परमार्थत आसीत्परं ब्रह्म, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतम् 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' इत्यस्मिन्वाक्ये उच्यत इति वक्तुम्; यथाभूतार्थवादित्वाद्वेदस्य । न त्वियं कल्पना युक्ता—ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात्—महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसति अविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वमसर्वत्वं च विद्यत एवेति चेत्, न, तस्य ब्रह्मविद्ययापोहानुपपत्तेः । न हि क्वचित्साक्षाद्वस्तुधर्मस्यापोढ्री दृष्टा कर्त्री वा ब्रह्मविद्या, अविद्यायास्तु सर्वत्रैव निवर्तिका दृश्यते; तथा इहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां ब्रह्मविद्यया; न तु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निवर्तयितुं वा अर्हति ब्रह्मविद्या । तस्माद्व्यर्थैव श्रुतहान्यश्रुतकल्पना ॥

ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेत्, न, ब्रह्मणि विद्याविधानात्। न हि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते– चक्षुर्गोचरापन्नायाम्— 'इयं शुक्तिका न रजतम्' इति। तथा 'सदेवेदं सर्वम्, ब्रह्मैवेदं सर्वम्, आत्मैवेदं सर्वम्, नेदं द्वैतमस्त्यब्रह्म' इति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यम्, ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्याम्। न ब्रूमः– शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्माध्यारोपणा नास्तीति; किं तर्हि न ब्रह्म स्वात्मन्यतद्धर्माध्यारोपनिमित्तम् अविद्याकर्तृ चेति– भवत्येवं नाविद्याकर्तृ भ्रान्तं च ब्रह्म। किंतु नैव अब्रह्म अविद्यकर्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते— 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' 'नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत्' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद' इत्यादिश्रुतिभ्यः; स्मृतिभ्यश्च— 'समं सर्वेषु भूतेषु' 'अहमात्मा गुडाकेश' 'शुनि चैव श्वपाके च'; 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि' इति च मन्त्रवर्णात्। नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति; बाढमेवम्, अवगते अस्त्वेवानर्थक्यम्। अवगमानर्थक्यमपीति चेत्, न, अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात्। तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्व इति चेत्, न, दृष्टविरोधात्; दृश्यते

ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिः ; दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात् ; न च दृष्टविरोधः केनचिदप्यभ्युपगम्यते ; न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, दृष्टत्वादेव । दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्, तत्राप्येषैव युक्तिः ॥

"पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' 'मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसार्यवगम्यते ; तद्विलक्षणश्च परः 'स एष नेति नेति' 'अशनायाद्यत्येति' 'य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इत्यादिश्रुतिभ्यः ; कणादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते ; संसारदुःखापनयार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात् स्फुटमन्यत्वम् ईश्वरात् संसारिणोऽवगम्यते ; 'अवाक्यनादरः' 'न मे पार्थास्ति' इति श्रुतिस्मृतिभ्यः ; 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' 'तं विदित्वा न लिप्यते' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'एकधैवानुद्रष्टव्यमेतत्' 'यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वा' 'तमेव धीरो विज्ञाय' 'प्रणवो धनुः, शरो ह्यात्मा, ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते' इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च ; मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषदेशोपदेशात् ; असति भेदे कस्य

कुतो गतिः स्यात्? तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिः गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति; भिन्नस्य तु परस्मात् आत्मनः सर्वमेतदुपपन्नम्; कर्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च— भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्यात्, युक्तस्तं प्रत्यभ्युदयनिःश्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानयोरुपदेशः, नेश्वरस्य आप्तकामत्वात्; तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेत्— न, ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात्— संसारी चेद्ब्रह्मभावी अब्रह्म सन्, विदित्वात्मानमेव अहं ब्रह्मास्मीति, सर्वमभवत्; तस्य संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभावस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तम्। तद्विज्ञानस्य कचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एव— अहं ब्रह्मास्मीति— ब्रह्मत्वसंपादनार्थ उपदेश इति चेत्— अनिर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं संपादयेत्— अहं ब्रह्मास्मीति? निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या संपत्कर्तुम्— न 'अयमात्मा ब्रह्म' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा' 'तत्सत्यं स आत्मा' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् एकार्थत्वमेवेत्यवगम्यते; अन्यस्य वै अन्यत्र संपत् क्रियते, नैकत्वे; 'इदं सर्वं यदयमात्मा'

इति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्यात्मन एकत्वं दर्शयति; तस्मा-न्नात्मनो ब्रह्मत्वसंपदुपपत्तिः । न चाप्यन्यत्प्रयोजनं ब्रह्मो-पदेशस्य गम्यते; 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'अभयं हि जनक प्राप्तोऽसि' 'अभयं हि वै ब्रह्म भवति' इति च तदापत्तिश्रवणात् । संपत्तिश्चेत्, तदापत्तिर्न स्यात् । न ह्य-न्यस्यान्यभाव उपपद्यते । वचनात्, संपत्तेरपि तद्भावापत्तिः स्यादिति चेत्, न, संपत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात् । विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम । न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकम् । ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः । 'स एष इह प्रविष्टः' इत्यादिवा-क्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितम् । तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्म-भाविपुरुषकल्पना साध्वी । इष्टार्थबाधनाच्च— सैन्धवघ-नवदनन्तरमबाह्यमेकरसं ब्रह्म— इति विज्ञानं सर्वस्यामुपनि-षदि प्रतिपिपादयिषितार्थः— काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधार-णात्— अवगम्यते— 'इत्यनुशासनम्' 'एतावदरे खल्व-मृतत्वम्' इति; तथा सर्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैकत्वविज्ञा-नं निश्चितोऽर्थः; तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽन्य आत्मा-नमेवावेत्— इति कल्प्येत, इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात्, तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमञ्जसं कल्पितं

स्यात् । व्यपदेशानुपपत्तेश्च— यदि च 'आत्मानमेवावेत्' इति संसारी कल्प्येत, 'ब्रह्मविद्या' इति व्यपदेशो न स्यात् आत्मानमेवावेदिति, संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः । 'आत्मा' इति वेत्तुरन्यदुच्यत इति चेत्, न, 'अहं ब्रह्मास्मि' इति विशेषणात्; अन्यश्चेद्वेद्यः स्यात्, 'अयमसौ' इति वा विशेष्येत, न तु 'अहमस्मि' इति । 'अहमस्मि' इति विशेषणात् 'आत्मानमेवावेत्' इति च अवधारणात् निश्चितम् आत्मैव ब्रह्मेति अवगम्यते; तथा च सति उपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशः, नान्यथा; संसारिविद्या ह्यन्यथा स्यात्; न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने परमार्थतः तमःप्रकाशाविव भानोः विरुद्धत्वात्; न चोभयनिमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तः, तदा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या च स्यात्; न च वस्तुनोऽर्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं तत्त्वज्ञानविवक्षायाम्, श्रोतुः संशयो हि तथा स्यात्; निश्चितं च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते— 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति' 'संशयात्मा विनश्यति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । अतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना ॥

ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनास्मदादिष्विव, अपेशला— 'त-

दात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति—इति चेत्, न, शास्त्रोपालम्भात्; न ह्यस्मत्कल्पनेयम्; शास्त्रकृता तु; तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भः; न च ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुणा शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्यः। न चैतावत्येवाक्षमा युक्ता भवतः; सर्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि कल्पितमेव 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'नेह नानास्ति किंचन' 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिवाक्यशतेभ्यः, सर्वो हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येव कल्पितो न परमार्थः सन्— इत्यत्यल्पमिदमुच्यते— इयमेव कल्पनापेशलेति।

तस्मात्— यत्प्रविष्टं स्रष्टृ ब्रह्म, तद्ब्रह्म, वै-शब्दोऽवधारणार्थः, इदं शरीरस्थं यद्गृह्यते, अग्रे प्राक्प्रतिबोधादपि, ब्रह्मैवासीत्, सर्वं च इदम्; किंत्वप्रतिबोधात् 'अब्रह्मास्मि असर्वं च' इत्यात्मन्यध्यारोपात् 'कर्ताहं क्रियावान्फलानां च भोक्ता सुखी दुःखी संसारी' इति च अध्यारोपयति; परमार्थस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्वं च। तत् कथंचिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितम् 'नासि संसारी' इति आत्मानमेवावेत्स्वाभाविकम्; अविद्याध्यारोपितविशेषवर्जितमिति एवशब्दस्यार्थः॥

ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविकः, यमात्मानं विदित्व-

ब्रह्म । ननु न स्मरस्यात्मानम्; दर्शितो ह्यसौ, य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानित्युदानिति समानितीति । ननु असौ गौः असावश्व इत्येवमसौ व्यपदिश्यते भवता, न आत्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि; एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति । ननु अत्रापि दर्शनादिक्रियाकर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि; न हि गमिरेव गन्तुः स्वरूपं छिदिर्वा छेत्तुः; एवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति । ननु अत्र को विशेषो द्रष्टरि; यदि दृष्टेर्द्रष्टा, यदि वा घटस्य द्रष्टा, सर्वथापि द्रष्टैव; द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति; द्रष्टा तु यदि दृष्टेः, यदि वा घटस्य, द्रष्टा द्रष्टैव । न, विशेषोपपत्तेः— अस्त्यत्र विशेषः; यो दृष्टेर्द्रष्टा सः दृष्टिश्चेद्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिम्, न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्ट्रा; तत्र द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यया भवितव्यम्; अनित्या चेद्द्रष्टुर्दृष्टिः, तत्र दृश्या या दृष्टिः सा कदाचिन्न दृश्येतापि— यथा अनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु; न च तद्वत् दृष्टेर्द्रष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिम् । किं द्वे दृष्टी द्रष्टुः— नित्या अदृश्या अन्या अनित्या दृश्येति? बाढम्; प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टिः, अन्धानन्धत्वदर्शनात्; नित्यैव चेत्, सर्वोऽनन्ध

एव स्यात्; द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिः— 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः; अनुमानाच्च—अन्धस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते; सा तर्हि इतरदृष्टिनाशे न नश्यति; सा द्रष्टुर्दृष्टिः; तया अविपरिलुप्तया नित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयंज्योतिःसमाख्यया इतरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नान्तबुद्धान्तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां नित्यमेव पश्यन्द्रष्टा भवति। एवं च सति दृष्टिरेव स्वरूपमस्य अग्न्यौष्ण्यवत्, न काणादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्तः अन्यः चेतनः द्रष्टा॥

तद्ब्रह्म आत्मानमेव नित्यदृग्रूपमध्यारोपितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेव अवेत् विदितवत्। ननु विप्रतिषिद्धम्— 'न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' इति श्रुतेः— विज्ञातुर्विज्ञानम्। न, एवं विज्ञानान्न विप्रतिषेधः; एवं दृष्टेर्द्रष्टेति विज्ञायत एव; अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च—न च द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यामाकाङ्क्षते; निवर्तते हि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकाङ्क्षा तदसंभवादेव; न ह्यविद्यमाने विषये आकाङ्क्षा कस्यचिदुपजायते; न च दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तुमुत्सहते, यतस्तामाकाङ्क्षेत; न च स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव; तस्मात् अज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेव आत्मानमेवावेदित्युक्तम्, नात्मनो विषयीकरणम्॥

तत्कथमवेदित्याह—अहं दृष्टेर्द्रष्टा आत्मा ब्रह्मास्मि भवामीति । ब्रह्मेति— यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा अशनायाद्यतीतो नेति नेत्यस्थूलमनण्वित्येवमादिलक्षणम्, तदेवाहमस्मि, नान्यः संसारी, यथा भवानाहेति । तस्मात् एवं विज्ञानात् तद्ब्रह्म सर्वमभवत्–अब्रह्माध्यारोपणापगमात् तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत् । तस्माद्युक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते–यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति । यत्पृष्टम्–किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति, तन्निर्णीतम् —ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥

तत् तत्र, यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन विधिना, स एव प्रतिबुद्ध आत्मा तत् ब्रह्म अभवत्; तथा ऋषीणाम्, तथा मनुष्याणां च मध्ये । देवानामित्यादि लोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्ध्योच्यते; पुरः पुरुष आविशदिति सर्वत्र ब्रह्मैवानुप्रविष्टमित्यवोचाम; अतः शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्ट्यपेक्षया देवानामित्याद्युच्यते; परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत् प्राक्प्रतिबोधात् देवादिशरीरेषु अन्यथैव विभाव्यमानम्, तदात्मानमेवावेत्, तथैव च सर्वमभवत् ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रढिम्ने मन्त्रानुदाहरति श्रुतिः । कथम्?— तत् ब्रह्म एतत् आत्मानमेव अहमस्मीति पश्यन् एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनात् ऋषिर्वामदेवाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान्किल; स एतस्मिन्ब्रह्मात्मदर्शनेऽवस्थितः एतान्मन्त्रान्ददर्श— अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादीन् । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते; अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति; पश्यन्सर्वात्मभावं फलं प्रतिपेदे इत्यस्मात्प्रयोगात् ब्रह्मविद्यासहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति—भुञ्जानस्तृप्यतीति यद्वत् । सेयं ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिरासीन्महतां देवादीनां वीर्यातिशयात्, नेदानीमैदंयुगीनानां विशेषतो मनुष्याणाम्, अल्पवीर्यत्वात्— इति स्यात्कस्यचिद्बुद्धिः, तद्व्युत्थापनायाह— तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रियादिलिङ्गम्, एतर्हि एतस्मिन्नपि वर्तमानकाले यः कश्चित् व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्य आत्मानमेव एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति— अपोह्य उपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितान्विशेषान् संसारधर्मानागन्धितमनन्तरमबाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति— सः अविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्वं भवति । न हि महावीर्येषु वाम-

देवादिषु हीनवीर्येषु वा वार्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषः तद्विज्ञानस्य वास्ति । वार्तमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्मविद्याफलेऽनैकान्तिकता शङ्क्यत इत्यत आह— तस्य ह ब्रह्मविज्ञातुर्यथोक्तेन विधिना देवा महावीर्याः, चन अपि, अभूत्यै अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य, नेशते न पर्याप्ताः, किमुतान्ये ॥

ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशत इति का शङ्केति– उच्यते— देवादीन्प्रति ऋणवत्त्वान्मर्त्यानाम् ; 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इति हि जायमानमेव ऋणवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः ; पशुनिदर्शनाच्च 'अथो अयं वा....' इत्यादिलोकश्रुतेश्च आत्मनो वृत्तिपरिपिपालयिषया अधमर्णानिव देवाः परतन्त्रान्मनुष्यान्प्रति अमृतत्वप्राप्तिं प्रति विघ्नं कुर्युरिति न्याय्यैवैषा शङ्का । स्वपशून् स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवाः ; महत्तरां हि वृत्तिं कर्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां बहुपशुसमतयैकैकस्य पुरुषस्य ; 'तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः' इति हि वक्ष्यति, 'यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति' इति च ; ब्रह्मवित्त्वे पारार्थ्यनिवृत्तेः न स्वलोकत्वं पशुत्वं चेत्यभिप्रायो अप्रिया-

रिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते; तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं प्रति कुर्युरेव विघ्नं देवाः । प्रभाववन्तश्च हि ते ॥

ननु एवं सत्यन्यास्वपि कर्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेयपानसमम्; हन्त तर्ह्यविस्रम्भोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु; तथा ईश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणे प्रभुत्वम्; तथा कालकर्ममन्त्रौषधितपसाम्; एषां हि फलसंपत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम्; अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रार्थानुष्ठाने । न; सर्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानात् जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च, स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः, सुखदुःखादिफलनिमित्तं कर्मेत्येतस्मिन्पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते, देवेश्वरकालास्तावन्न कर्मफलविपर्यासकर्तारः, कर्मणां काङ्क्षितकारकत्वात्— कर्म हि शुभाशुभं पुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नात्मानं प्रति लभते, लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थम्, क्रियाया हि कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात्; तस्मात् क्रियानुगुणा हि देवेश्वरादय इति कर्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविस्रम्भः । कर्मणामपि एषाम् वशानुगत्वं क्वचित्, स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात् । कर्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधानभावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य— कर्मैव कारकं नान्यत्फल-

प्राप्ताविति केचित्; दैवमेवेत्यपरे; काल इत्येके; द्रव्यादिस्वभाव इति केचित्; सर्व एते संहता एवेत्यपरे। तत्र कर्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्मृतिवादाः—'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इत्यादयः। यद्यपि एषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भवः इतरेषां तत्कालीनप्राधान्यशक्तिस्तम्भः, तथापि न कर्मणः फलप्राप्तिं प्रति अनैकान्तिकत्वम्, शास्त्रन्यायनिर्धारितत्वात्कर्मप्राधान्यस्य ॥

न, अविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य— यदुक्तं ब्रह्मप्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्युरिति, तत्र न देवानां विघ्नकरणे सामर्थ्यम्; कस्मात्? विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य; कथम्; यथा लोके द्रष्टुश्चक्षुष आलोकेन संयोगो यत्कालः, तत्काल एव रूपाभिव्यक्तिः, एवमात्मविषयं विज्ञानं यत्कालम्, तत्काल एव तद्विषयाज्ञानतिरोभावः स्यात्; अतो ब्रह्मविद्यायां सत्याम अविद्याकार्यानुपपत्तेः, प्रदीप इव तमःकार्यस्य, केन कस्य विघ्नं कुर्युर्देवाः— यत्र आत्मत्वमेव देवानां ब्रह्मविदः। तदेतदाह— आत्मा स्वरूपं ध्येयं यत्तत्सर्वशास्त्रैर्विज्ञेयं ब्रह्म, हि यस्मात्, एषां देवानाम्, स ब्रह्मवित्, भवति ब्रह्मविद्यासमकालमेव—अविद्यामात्रव्यवधानापगमात् शुक्तिकाया इव रजताभासायाः

शुक्तिकात्वमित्यवोचाम । अतो नात्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः संभवति । यस्य हि अनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितम्, तत्रानात्मविषये सफलः प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवानाम्; न त्विह विद्यासमकाल आत्मभूते देशकालनिमित्तानन्तरिते, अवसरानुपपत्तेः ॥

एवं तर्हि विद्याप्रत्ययसंतत्यभावात् विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनात् अन्त्य एव आत्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्तकः, न तु पूर्व इति । न, प्रथमेनानैकान्तिकत्वात्—यदि हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययोऽविद्यां न निवर्तयति, तथा अन्त्योऽपि, तुल्यविषयत्वात् । एवं तर्हि संततोऽविद्यानिवर्तकः न विच्छिन्न इति । न, जीवनादौ सति संतत्यनुपपत्तेः—न हि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसंततिरुपपद्यते, विरोधात् । अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैव आ मरणान्तात् विद्यासंततिरिति चेत्, न, प्रत्ययेयत्तासंतानानवधारणात् शास्त्रार्थानवधारणदोषात्—इयतां प्रत्ययानां संततिरविद्याया निवर्तिकेत्यनवधारणात् शास्त्रार्थो नावध्रियेत; तच्चानिष्टम् । संततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेत्, न, आद्यन्तयोरविशेषात्—प्रथमा विद्याप्रत्ययसंततिः मरणकालान्ता वेति विशेषाभावात्, आद्यन्तयोः

प्रत्यययोः पूर्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयाताम् । एवं तर्हि अनिवर्तक एवेति चेत्, न 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति श्रुतेः, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' 'तत्र को मोहः' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥

अर्थवाद इति चेत्, न, सर्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात्; एतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्वशाखोपनिषदः । प्रत्यक्षप्रमितात्मविषयत्वात् अस्त्येवेति चेत्, न, उक्तपरिहारत्वात्— अविद्याशोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः प्रत्यक्षत्वादिति चोक्तः परिहारः । तस्मात् आद्यः अन्त्यः संततः असंततश्चेत्यचोद्यमेतत्, अविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः— य एव अविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकृत्प्रत्ययः आद्यः अन्त्यः संततः असंततो वा, स एव विद्येत्यभ्युपगमात् न चोद्यस्यावतारगन्धोऽप्यस्ति । यत्तूक्तं विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति, न, तच्छेषस्थितिहेतुत्वात्— येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत्, विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात् तस्य तथाभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति, यावत् शरीरपातः तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रागादिदोषं च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव— मुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात् तद्धेतुकस्य कर्मणः । तेन न तस्य निवर्तिका विद्या, अविरोधात्; किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोधि अविद्या-

कार्यं यदुत्पित्सु तन्निरुणद्धि, अनागतत्वात्; अतीतं हि इतरत्। किंच न च विपरीतप्रत्ययो विद्यावत उत्पद्यते, निर्विषयत्वात्——अनवधृतविषयविशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते, यथा शुक्तिकायां रजतमिति; स च विषयविशेषावधारणवतो अशेषविपरीतप्रत्ययाशयस्योपमर्दितत्वात् न पूर्ववत्संभवति, शुक्तिकादौ सम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात्। क्वचित्तु विद्यायाः पूर्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययभ्रान्तिम् अकस्मात् कुर्वन्ति—यथा विज्ञातदिग्विभागस्याप्यकस्माद्दिग्विपर्ययविभ्रमः। सम्यग्ज्ञानवतोऽपि चेत् पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते, सम्यग्ज्ञानेऽप्यविस्रम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसा स्यात्, सर्वं च प्रमाणमप्रमाणं संपद्येत, प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषानुपपत्तेः। एतेन सम्यग्ज्ञानानन्तरमेव शरीरपाताभावः कस्मादित्येतत्परिहृतम्। ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् ऊर्ध्वं तत्कालजन्मान्तरसंचितानां च कर्मणामप्रवृत्तफलानां विनाशः सिद्धो भवति फलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेव; 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' 'तस्य तावदेव चिरम्' 'सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' 'तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' 'एतमु हैवैते न

तरत:' 'नैनं कृताकृते तपत:' 'एतꣳ ह वाव न तपति' 'न बिभेति कुतश्चन' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च; 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥

यत्तु ऋणैः प्रतिबध्यत इति, तन्न, अविद्यावद्विषयत्वात्—अविद्यावान्हि ऋणी, तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः, 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इति हि वक्ष्यति— अनन्यत् सद्वस्तु आत्माख्यं यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिव स्यात् तिमिरकृतद्वितीयचन्द्रवत् तत्राविद्याकृतानेककारकापेक्षं दर्शनादिकर्म तत्कृतं फलं च दर्शयति, तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिना; यत्र पुनर्विद्यायां सत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमप्रहाणम्, 'तत्केन कं पश्येत्' इति कर्मासंभवं दर्शयति, तस्मादविद्यावद्विषय एव ऋणित्वम्, कर्मसंभवात्, नेतरत्र। एतच्चोत्तरत्र व्याचिख्यासिष्यमाणैरेव वाक्यैर्विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः ॥

तद्यथेहैव तावत्— अथ यः कश्चिदब्रह्मवित्, अन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां यां कांचिद्देवताम्, उपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधानध्यानादिना उप आस्ते तस्या गुणभावमुपगम्य आस्ते—अन्योऽसावनात्मा मत्तः पृथक्, अन्योऽहमस्म्यधिकृतः, मया अस्मै ऋणिवत्प्रतिकर्तव्यम्— इ-

त्येवंप्रत्ययः सन्नुपास्ते, न स इत्थंप्रत्ययः वेद विजानाति तत्त्वम् । न स केवलमेवंभूतः अविद्वान् अविद्यादोषवानेव, किं तर्हि, यथा पशुः गवादिः वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते, एवं सः इज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वात् एकैकेन देवादीनाम् ; अतः पशुरिव सर्वार्थेषु कर्मस्वधिकृत इत्यर्थः । एतस्य हि अविदुषो वर्णाश्रमादिप्रविभागवतोऽधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः ; शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तोऽपकर्षः ; यथा चैतत् तथा 'अथ त्रयो वाव लोकाः' इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत् संक्षेपतो दर्शितम् । सर्वा हि इयमुपनिषत् विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा । यथा च एषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः ॥

यस्मादेवम्, तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशत एव विघ्नं कर्तुम् अनुग्रहं च इत्येतद्दर्शयति— यथा ह वै लोके, बहवो गोऽश्वादयः पशवः मनुष्यं स्वामिनमात्मनः अधिष्ठातारं भुञ्ज्युः पालयेयुः, एवं बहुपशुस्थानीयः एकैकः अविद्वान्पुरुषः देवान्— देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थम्— भु-

नक्ति पालयतीति— इमे इन्द्रादयः अन्ये मत्तो ममेशितारः भृत्य इवाहमेषां स्तुतिनमस्कारेज्यादिना आराधनं कृत्वा अभ्युदयं निःश्रेयसं च तत्प्रत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसंधिः । तत्र लोके बहुपशुमतो यथा एकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रादिना अपह्रियमाणे महदप्रियं भवति, तथा बहुपशुस्थानीय एकस्मिन्पुरुषे पशुभावात् व्युत्तिष्ठति, अप्रियं भवतीति— किं चित्रम्—देवानाम्, बहुपश्वपहरण इव कुटुम्बिनः । तस्मादेषां तन्न प्रियम्; किं तत्? यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथंचन मनुष्या विद्युः विजानीयुः । तथा च स्मरणमनुगीतासु भगवतो व्यासस्य—'क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः । न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरिवर्तनम्' इति । अतो देवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यः, ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षन्ति— अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति । यं तु मुमोचयिषन्ति, तं श्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति, विपरीतमश्रद्धादिभिः । तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणेयोऽप्रमादी स्यात् विद्याप्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीति वा काक्वैतत्प्रदर्शितं भवति देवाप्रियवाक्येन ॥

सूत्रितः शास्त्रार्थः— 'आत्मेत्येवोपासीत' इति; तस्य च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन 'तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया'

इत्यादिना संबन्धप्रयोजने अभिहिते; अविद्यायाश्च संसाराधिकारकारणत्वमुक्तम्— 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' इत्यादिना; तत्र अविद्वान ऋणी पशुवद्देवादिकर्मकर्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तम्। किं पुनर्देवादिकर्मकर्तव्यत्वे निमित्तम्? वर्णा आश्रमाश्च; तत्र के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते—यन्निमित्तसंबद्धेषु कर्मसु अयं परतन्त्र एवाधिकृतः संसरति। एतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनाय अग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः; अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शितः; अयं च इन्द्रादिसर्गः तत्रैव द्रष्टव्यः, तच्छेषत्वात्; इह तु स एवाभिधीयते अविदुषः कर्माधिकारहेतुप्रदर्शनाय ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभवत्। तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति। तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म। तस्माद्यद्यपि राजा

परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ ११ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्—यदग्निं सृष्ट्वा अग्निरूपापन्नं ब्रह्म—ब्राह्मणजात्यभिमानात् ब्रह्मेत्यभिधीयते—वै, इदं क्षत्रादिजातम्, ब्रह्मैव, अभिन्नमासीत्, एकमेव—न आसीत्क्षत्रादिभेदः। तत् ब्रह्मैकं क्षत्रादिपरिपालयित्रादिशून्यं सत्, न व्यभवत् न विभूतवत् कर्मणे नालमासीदित्यर्थः। ततस्तद्ब्रह्म— ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्थं कर्तव्यमिति ब्राह्मणजातिनिमित्तं कर्म चिकीर्षुः आत्मनः कर्मकर्तृत्वविभूत्यै, श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपम्, अति असृजत अतिशयेन असृजत सृष्टवत्। किं पुनस्तत्, यत्सृष्टम्? क्षत्रं क्षत्रियजातिः; तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति— यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके, देवत्रा देवेषु, क्षत्राणीति— जात्याख्यायां पक्षे बहुवचनस्मरणात् व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण—बहुवचनम्। कानि पुनस्तानीत्याह— तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते— इन्द्रो देवानां राजा, वरुणो यादसाम्, सोमो ब्राह्मणानाम्, रुद्रः पशूनाम्, पर्जन्यो विद्युदादीनाम्, यमः पितॄणाम्, मृत्युः

रोगादीनाम्, ईशानो भासाम्—इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि। तदनु इन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि; तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः। यस्मात् ब्रह्मणा अतिशयेन सृष्टं क्षत्रम्, तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृ; तस्माद्ब्राह्मणः कारणभूतोऽपि क्षत्रियस्य क्षत्रियम् अधस्तात् व्यवस्थितः सन् उपरि स्थितम् उपास्ते—क? राजसूये। क्षत्र एव तत् आत्मीयं यशः ख्यातिरूपम्—ब्रह्मेति—दधाति स्थापयति; राजसूयाभिषिक्तेन आसन्द्यां स्थितेन राज्ञा आमन्त्रितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक् पुनस्तं प्रत्याह—त्वं राजन्ब्रह्मासीति; तदेतदभिधीयते—क्षत्र एव तद्यशो दधातीति। सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव, यद्ब्रह्म। तस्मात् यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं गच्छति आप्नोति—ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेव, अन्ततः अन्ते कर्मपरिसमाप्तौ, उपनिश्रयति आश्रयति स्वां योनिम्—पुरोहितं पुरो निधत्त इत्यर्थः। यस्तु पुनर्बलाभिमानात् स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणम्—य उ एनम्—हिनस्ति हिंसति न्यग्भावेन पश्यति, स्वामात्मीयामेव स योनिमृच्छति—स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति। स एतत्कृत्वा पापीयान् पापतरो भवति; पूर्व-

मपि क्षत्रियः पाप एव क्रूरत्वात्, आत्मप्रसवहिंसया सुतराम्; यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति, तद्वत् ॥

स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥

क्षत्रे सृष्टेऽपि, स नैव व्यभवत्, कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवत्, वित्तोपार्जयितुरभावात्; स विशमसृजत कर्मसाधनवित्तोपार्जनाय; कः पुनरसौ विट्? यान्येतानि देवजातानि— स्वार्थे निष्ठा, य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः— गणशः गणं गणम्, आख्यायन्ते कथ्यन्ते— गणप्राया हि विशः; प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्थाः, न एकैकशः— वसवः अष्टसंख्यो गणः, तथैकादश रुद्राः; द्वादश आदित्याः, विश्वे देवाः त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि— सर्वे वा देवाः, मरुतः सप्त सप्त गणाः ॥

स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति

यदिदं किंच ॥ १३ ॥

सः परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत्; स शौद्रं वर्णमसृजत—शूद्र एव शौद्रः, स्वार्थेऽणि वृद्धिः। कः पुनरसौ शौद्रो वर्णः, यः सृष्टः? पूषणम्—पुष्यतीति पूषा। कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति— इयं पृथिवी पूषा; स्वयमेव निर्वचनमाह—इयं हि इदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥

सः चतुरः सृष्ट्वापि वर्णान् नैव व्यभवत् उग्रत्वात्क्षत्रस्यानियताशङ्कया; तत् श्रेयोरूपम् अत्यसृजत— किं तत्? धर्मम्; तदेतत् श्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ,

उग्रादप्युग्रम्— यद्धर्मः यो धर्मः; तस्मात् क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वात् धर्मात्परं नास्ति, तेन हि नियम्यन्ते सर्वे। तत्कथमिति उच्यते— अथो अपि अबलीयान् दुर्बलतरः बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमपि आशंसते कामयते जेतुं धर्मेण बलेन— यथा लोके राज्ञा सर्वबलवत्तमेनापि कुटुम्बिकः, एवम्; तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात्सर्वनियन्तृत्वम्। यो वै स धर्मो व्यवहारलक्षणो लौकिकैर्व्यवह्रियमाणः सत्यं वै तत्; सत्यमिति यथाशास्त्रार्थता; स एवानुष्ठीयमानो धर्मनामा भवति; शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति। यस्मादेवं तस्मात्, सत्यं यथाशास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञाः—धर्मं वदतीति, प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति; तथा विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदन्तमाहुः—सत्यं वदति, शास्त्रादनपेतं वदतीति। एतत् यदुक्तम् उभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं च एतत् धर्म एव भवति। तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्वानेव नियमयति; तस्मात् स क्षत्रस्यापि क्षत्रम्; अतस्तदभिमानोऽविद्वान् तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रनिमित्तविशेषमभिमन्यते; तानि च निसर्गत एव कर्माधिकारनिमित्तानि॥

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट्शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते । अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥

तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टम्— ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इति; उक्तार्थ उपसंहारः । यत्तत् सृष्टं ब्रह्म, तदग्निनैव, नान्येन रूपेण, देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिः, अभवत्; ब्राह्मणः ब्राह्मणस्वरूपेण, मनुष्येषु ब्रह्माभवत्; इतरेषु वर्णेषु विकारा-

न्तरं प्राप्य, क्षत्रियेण— क्षत्रियोऽभवत् इन्द्रादिदेवताधिष्ठितः, वैश्येन वैश्यः, शूद्रेण शूद्रः । यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नम्, अग्नौ ब्राह्मण एव चाविकृतं स्रष्टृ ब्रह्म, तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलम्, इच्छन्ति, अग्निसंबद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थः; तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम्; तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्त इत्येतत् उपपन्नम् । ब्राह्मणे मनुष्येषु — मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफलेच्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा, किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलम्भेनैव पुरुषार्थसिद्धिः; यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिः, तत्रैवाग्न्यादिसंबद्धक्रियापेक्षा; स्मृतेश्च—‘जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते’ इति । पारिव्राज्यदर्शनाच्च । तस्माद्ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं कर्मफलमिच्छन्ति । यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्मकर्त्रधिकरणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ ब्रह्म साक्षादभवत् ॥

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित् । तदसत्, अविद्याधिकारे कर्माधिकारार्थं वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्, परेण च विशेषणात्; यदि ह्यत्र लोकशब्देन

पर एवात्मोच्येत, परेण[१] विशेषणमनर्थकं स्यात्—'स्वं लोकमदृष्ट्वा' इति; स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्यधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो लोकः, ततः स्वमिति युक्तं विशेषणम्, प्रकृतपरलोकनिवृत्त्यर्थत्वात्; स्वत्वेन च अव्यभिचारात्परमात्मलोकस्य, अविद्याकृतानां च स्वत्वव्यभिचारात्— ब्रवीति च कर्मकृतानां व्यभिचारम्—'क्षीयत एव' इति॥

ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्मार्थम्; तच्च कर्म धर्माख्यं सर्वानेव कर्तव्यतया नियन्तृ पुरुषार्थसाधनं च; तस्मात्तेनैव चेत्कर्मणा स्वो लोकः परमात्माख्यः अविदितोऽपि प्राप्यते, किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह— अथेति, पूर्वपक्षविनिवृत्त्यर्थः; यः कश्चित्, ह वै अस्मात् सांसारिकात्पिण्डग्रहणलक्षणात् अविद्याकामकर्महेतुकात् अग्न्यधीनकर्माभिमानतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्माभिमानतया वा आगन्तुकादस्वभूताल्लोकात्, स्वं लोकमात्माख्यम् आत्मत्वेनाव्यभिचारित्वात्, अदृष्ट्वा— अहं ब्रह्मास्मीति, प्रैति म्रियते; स यद्यपि स्वो लोकः, अविदितः अविद्यया व्यवहितः अस्व इवाज्ञातः, एनम्— संख्यापूरण इव लौकिकः आत्मानम्— न भुनक्ति न पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन यथा लोके च वेदः अननूक्तः अन-

धीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्ति, अन्यद्वा लौकिकं कृ-ष्यादि कर्म अकृतं स्वात्मना अनभिव्यञ्जितम् आत्मीयफ-लप्रदानेन न भुनक्ति, एवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्या-त्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितः अविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव। ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन? कर्मणः फलप्रा-प्तिध्रौव्यात् इष्टफलनिमित्तस्य च कर्मणो बाहुल्यात् तन्निमि-त्तं पालनमक्षयं भविष्यति—तन्न, कृतस्य क्षयवत्त्वादित्येतदा-ह—यत् इह वै संसारे अद्भुतवत् कश्चिन्महात्मापि अनेवं-वित् स्वं लोकं यथोक्तेन विधिना अविद्वान् महत् बहु अश्व-मेधादि पुण्यं कर्म इष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोति—अनेनैवा-नन्त्यं मम भविष्यतीति, तत्कर्म ह अस्य अविद्यावतः अविद्याजनितकामहेतुत्वात् स्वप्नदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतवत् अन्ततः अन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव; तत्कारणयोरवि-द्याकामयोश्चलत्वात् कृतक्षयध्रौव्योपपत्तिः। तस्मान्न पुण्य-कर्मफलपालनानन्त्याशा अस्त्येव। अत आत्मानमेव स्वं लो-कम्—आत्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मिन्नर्थे, स्वं लोकमिति प्रकृतत्वात् इह च स्वशब्दस्याप्रयोगात्—उपासीत। स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते—तस्य किमित्युच्यते—न हास्य कर्म क्षीयते, कर्माभावादेव—इति नित्यानुवादः; यथा अविदुषः

कर्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं संततमेव, न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः—'मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन' इति यद्वत् ॥

स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषो विद्यासंयोगात् कर्मैव न क्षीयत इत्यपरे वर्णयन्ति; लोकशब्दार्थं च कर्मसमवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किल—एको व्याकृतावस्थः कर्माश्रयो लोको हैरण्यगर्भाख्यः, तं कर्मसमवायिनं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते, तस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शिनः कर्म क्षीयते; तमेव कर्मसमवायिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तूपास्ते, तस्यापरिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्य कर्म न क्षीयत इति । भवतीयं शोभना कल्पना, न तु श्रौती, स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात्, स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दं विहाय आत्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशात्—आत्मानमेव लोकमुपासीतेति; तत्र कर्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव । परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणात्— 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति; पुत्रकर्मापरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्टि—अयमात्मा नो लोक इति. 'न हास्य केनचन कर्मणा लोको मीयत एषोऽस्य

परमो लोकः' इति च । तैः सविशेषणैः अस्यैकवाक्यता युक्ता, इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनात् । अस्मात्कामयत इत्ययुक्तमिति चेत्—इह स्वो लोकः परमात्मा; तदुपासनात्स एव भवतीति स्थिते, यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मनः सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेत्, न । स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात्; स्वस्मादेव लोकात्सर्वमिष्टं संपद्यत इत्यर्थः, नान्यदतः प्रार्थनीयम्, आप्तकामत्वात्— 'आत्मतः प्राण आत्मत आशा' इत्यादि श्रुत्यन्तरे यथा; सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्ववत् । यदि हि पर एव आत्मा संपद्यते, तदा युक्तः 'अस्माद्ध्येवात्मनः' इत्यात्मशब्दप्रयोगः— स्वस्मादेव प्रकृतादात्मनो लोकादित्येवमर्थः; अन्यथा अव्याकृतावस्थात्कर्मणो लोकादिति सविशेषणमवक्ष्यत् प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च; न ह्यस्मिन्प्रकृते विशेषिते अश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते ॥

अथो अयं वा आत्मा । अत्र अविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्माणि, यत्कर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्रो भवति; के वा ते देवादयः, येषां कर्मभिः पशु-

वदुपकरोति— इति तदुभयं प्रपञ्चयति—

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाᳬस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवᳬ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाᳬसितम् ॥ १६ ॥

अथो इत्ययं वाक्योपन्यासार्थः । अयं यः प्रकृतो गृही कर्माधिकृतः अविद्वान् शरीरेन्द्रियसंघातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते, सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां

लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः, सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिरुपकारित्वात् । कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोकः इत्युच्यते—स गृही यज्जुहोति यद्यजते—यागो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः, स एव आसेचनाधिको होमः—तेन होमयागलक्षणेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकः; अथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीते अहरहः तेन ऋषीणां लोकः; अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि, यच्च प्रजामिच्छते प्रजार्थमुद्यमं करोति— इच्छा च उत्पत्त्युपलक्षणार्था— प्रजां चोत्पादयतीत्यर्थः, तेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन पितॄणां लोकः पितॄणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः; अथ यन्मनुष्यान्वासयते भूम्युदकादिदानेन गृहे, यच्च तेभ्यो वसद्भ्योऽवसद्भ्यो वा अर्थिभ्यः अशनं ददाति, तेन मनुष्याणाम्; अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति लम्भयति, तेन पशूनाम; यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलिभाण्डक्षालनाद्युपजीवन्ति, तेन तेषां लोकः । यस्मादयमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यः, तस्मात्, यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहाय अरिष्टिम् अविनाशं स्वत्वभावाप्रच्युतिम् इच्छेत स्वत्वभाव-

प्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेत्; एवं ह, एवंविदे—सर्वभूतभोग्योऽहम् अनेन प्रकारेण मया अवश्यमृणिवत्प्रतिकर्तव्यम्—इत्येवमात्मानं परिकल्पितवते, सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तानि, अरिष्टिमविनाशम् इच्छन्ति स्वत्वाप्रच्युत्यै सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिन इव पशून्—'तस्मादेषां तन्न प्रियम्' इत्युक्तम्। तद्वा एतत् तदेतत् यथोक्तानां कर्मणामृणवदवश्यकर्तव्यत्वं पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं कर्तव्यतया मीमांसितं विचारितं च अवदानप्रकरणे ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्। ब्रह्म विद्वांश्चेत् तस्मात्पशुभावात्कर्तव्यताबन्धनरूपात्प्रतिमुच्यते, केनायं कारितः कर्मबन्धनाधिकारे अवश इव प्रवर्तते, न पुनस्तद्विमोक्षणोपाये विद्याधिकार इति। ननूक्तं देवा रक्षन्तीति; बाढम्—कर्माधिकारस्वगोचरारूढानेव तेऽपि रक्षन्ति, अन्यथा अकृताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गात्, न तु सामान्यं पुरुषमात्रं विशिष्टाधिकारानारूढम्; तस्माद्भवितव्यं तेन, येन प्रेरितोऽवश एव बहिर्मुखो भवति स्वस्माल्लोकात्। नन्वविद्यया सा; अविद्वान्हि बहिर्मुखीभूतः प्रवर्तते—सापि नैव प्रवर्तिका; वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा; प्रवर्तकबीजत्वं तु प्रतिप-

द्यते अन्धत्वमिव गर्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः। एतं तर्ह्युच्यतां किं तत्, यत्प्रवृत्तिहेतुरिति; तदिहाभिधीयते— एषणा कामः स:, स्वाभाविक्यामविद्यायां वर्तमाना बाला: पराचः कामाननुयन्तीति काठकश्रुतौ, स्मृतौ च— 'काम एष क्रोध एषः' इत्यादि, मानवे च— सर्वा प्रवृत्तिः कामहेतुक्येवेति। स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्श्यत इह आ अध्यायपरिसमाप्तेः॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छꣳश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्या-

त्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किंच तदिदꣳ सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्। आत्मैव—स्वाभाविकः अविद्वान् कार्यकरणसंघातलक्षणो वर्णी अग्रे प्राग्दारसंबन्धात् आत्मेत्यभिधीयते; तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं जायादिभेदरूपं नासीत्; स एवैक आसीत्—जायाद्येषणाबीजभूताविद्यावानेक एवासीत्। स्वाभाविक्या स्वात्मनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणया अविद्यावासनया वासितः सः अकामयत कामितवान्। कथम्? जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात्; तया विना अहमनधिकृत एव कर्मणि; अतः कर्माधिकारसंपत्तये भवेज्जाया; अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय; अथ वित्तं मे स्यात् कर्मसाधनं गवादिलक्षणम्; अथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय—येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां लोकान्प्राप्नुयाम्, तत्कर्म कुर्वीय, काम्यानि च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाध-

नानि एतावान्वै कामः एतावद्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थः; एतावानेव हि कामयितव्यो विषयः—यदुत जायापुत्रवित्त-कर्माणि साधनलक्षणैषणा, लोकाश्च त्रयः—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति—फलभूताः साधनैषणायाश्चास्याः; तदर्था हि जायापुत्रवित्तकर्मलक्षणा साधनैषणा; तस्मात् सा एकैव एषणा, या लोकैषणा; सा एकैव सती एषणा साधनापेक्षेति द्विधा; अतोऽवधारयिष्यति 'उभे ह्येते एषणे एव' इति। फलार्थत्वात्सर्वारम्भस्य लोकैषणा अर्थप्राप्ता उक्तैवेति—एतावान्वै एतावानेव काम इति अवध्रियते; भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथगभिधेया, तदर्थत्वाद्भोजनस्य। ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे कामः, येन प्रयुक्तः अविद्वान् अवश एव कोशकारवत् आत्मानं वेष्टयति—कर्ममार्ग एवात्मानं प्रणिदधत् बहिर्मुखीभूतः न स्वं लोकं प्रतिजानाति; तथा च तैत्तिरीयके—'अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानाति' इति। कथं पुनरेतावत्त्वमवधार्यते कामानाम्, अनन्तत्वात्; अनन्ता हि कामाः—इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह—यस्मात्—न-इच्छन्-चन—इच्छन्नपि, अतः अस्मात्फलसाधनलक्षणात्, भूयः अधिकतरम्, न विन्देत् न लभेत; न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा ल-

न्धव्यमस्ति; लब्धव्यविषयो हि कामः; तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावाद्युक्तं वक्तुम्—एतावान्वै काम इति । एतदुक्तं भवति—दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणम् अविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयम् एषणाद्वयं कामः; अतोऽस्माद्विदुषा व्युत्थातव्यमिति । यस्मात् एवमविद्वाननात्मकामी पूर्वः कामयामास, तथा पूर्वतरोऽपि; एषा लोकस्थितिः; प्रजापतेश्चैवमेष सर्ग आसीत्—सोऽबिभेदविद्यया, ततः कामप्रयुक्तः एकाक्यरममाणोऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छत्, तां समभवत्, ततः सर्गोऽयमासीदिति हि उक्तम्— तस्मात् तत्सृष्टौ एतर्हि एतस्मिन्नपि काले एकाकी सन् प्राग्दारक्रियातः कामयते— जाया मे स्यात्, अथ प्रजायेय, अथ वित्तं मे स्यात्, अथ कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यम् । सः— एवं कामयमानः संपादयंश्च जायादीन् यावत् सः एतेषां यथोक्तानां जायादीनाम् एकैकमपि न प्राप्नोति, अकृत्स्नः असंपूर्णोऽहम् इत्येव तावत् आत्मानं मन्यते; पारिशेष्यात्समस्तानेवैतान्संपादयति यदा, तदा तस्य कृत्स्नता । यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां संपादयितुं तदा अस्य कृत्स्नत्वसंपादनाय आह— तस्यो तस्य अकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयम् एवं भवति; कथम्? अयं कार्यकरणसंघातः प्रविभज्यते; तत्र मनोऽनुवृत्ति

हि इतरत्सर्वं कार्यकरणजातमिति मनः प्रधानत्वात् आत्मेव आत्मा— यथा जायादीनां कुटुम्बपतिरात्मेव तदनुकारित्वाज्जायादिचतुष्टयस्य, एवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै। तथा वाग्जाया मनोऽनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचः। वागिति शब्दश्चोदनादिलक्षणो मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यते अवधार्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वाक्। ताभ्यां च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः प्रजेव। तत्र प्राणचेष्टादिलक्षणं कर्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं वित्तम्; तत् द्विविधं वित्तम्— मानुषम् इतरच्च; अतो विशिनष्टि इतरवित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति; गवादि हि मनुष्यसंबन्धिवित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनम्; तस्मात्तत्स्थानीयम्, तेन संबन्धात् चक्षुर्मानुषं वित्तम्; चक्षुषा हि यस्मात् तन्मानुषं वित्तं विन्दते गवाद्युपलभत इत्यर्थः। किं पुनरितरद्वित्तम्? श्रोत्रं दैवम्— देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य विज्ञानं दैवं वित्तम्; तदिह श्रोत्रमेव संपत्तिविषयम्; कस्मात्? श्रोत्रेण हि यस्मात् तत् दैवं वित्तं विज्ञानं शृणोति; अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तदिति। किं पुनरेतैरात्मादिवित्तान्तैरिह निर्वर्त्यं कर्मेत्युच्यते— आत्मैव—आ-

त्मेति शरीरमुच्यते; कथं पुनरात्मा कर्मस्थानीयः? अस्य कर्महेतुत्वात् । कथं कर्महेतुत्वम्? आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति । तस्य अकृत्स्नत्वाभिमानिन एवं कृत्स्नता संपन्ना—यथा बाह्या जायादिलक्षणा एवम् । तस्मात्स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तः पाङ्क्तः यज्ञः दर्शनमात्रनिर्वृत्तः अकर्मिणोऽपि । कथं पुनरस्य पञ्चत्वसंपत्तिमात्रेण यज्ञत्वम्? उच्यते—यस्मात् बाह्योऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः, स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्तः एव, यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात्; तदाह— पाङ्क्तः पशुः गवादिः, पाङ्क्तः पुरुषः—पशुत्वेऽपि अधिकृतत्वेनास्य विशेषः पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणम् । किं बहुना पाङ्क्तमिदं सर्वं कर्मसाधनं फलं च, यदिदं किंच यत्किंचिदिदं सर्वम् । एवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं यः संपादयति सः तदिदं सर्वं जगत् आत्मत्वेन आप्नोति— य एवं वेद ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता; तत्र अविद्वान् अन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति; सः वर्णाश्रमाभिमानः कर्मकर्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन् सर्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तम् । यथा च स्वकर्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः, एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वं च जगत् आत्मभोज्यत्वेनासृजत; एवम् एकै-

कः स्वकर्मविद्यानुरूप्येण॰ सर्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यं च, सर्वस्य सर्वः कर्ता कार्यं चेत्यर्थः; एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः—सर्वं सर्वस्य कार्यं माध्विति आत्मैकत्वविज्ञानार्थम् । यदसौ जुहोत्यादिना पाङ्क्तेन काम्येन कर्मणा आत्मभोज्यत्वेन जगदसृजत विज्ञानेन च, तज्जगत्सर्वं सप्तधा प्रविभज्यमानं कार्यकारणत्वेन सप्तान्नान्युच्यन्ते, भोज्यत्वात्; तेनासौ पिता तेषामन्नानाम् । एतेषामन्नानां सविनियोगानां सूत्रभूताः संक्षेपतः प्रकाशकत्वात् इमे मन्त्राः ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति मेधया हि तपसाजनयत्पिता । एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रꣳ ह्येतत् । द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति

तत्पयः। पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति। तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न। तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति। कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते। यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं

प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छ-ति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशंसा ॥ २ ॥

यत्सप्तान्नानि— यत् अजनयदिति क्रियाविशेषणम्; मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा; ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये, तयोः प्रकृतत्वात्; नेतरे मेधातपसी, अप्रकरणात्; पाङ्क्तं हि कर्म जायादिसाधनम्; 'य एवं वेद' इति च अनन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतम्; तस्मान्न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्का कार्या; अतः यानि सप्तान्नानि ज्ञानकर्मभ्यां जनितवान्पिता, तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः । तत्र मन्त्राणामर्थः तिरोहितत्वात्प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेत्यस्य कोऽर्थः? उच्यते इति—हि-शब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन; प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः; यदजनयदिति च अनुवादस्वरूपेण मन्त्रेण प्रसिद्धार्थतैव प्रकाशिता; अतः ब्राह्मणम् अविशङ्कयैवाह— मेधया हि तपसाजनयत्पितेति ॥

ननु कथं प्रसिद्धता अस्यार्थस्येति, उच्यते—जायादिकर्मान्तानां लोकफलसाधनानां पितृत्वं तावत्प्रत्यक्षमेव;

अभिहितं च—'जाया मे स्यात्' इत्यादिना । तत्र च दैवं वित्तं विद्या कर्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टृत्वं प्रति इत्यभिहितम्; वक्ष्यमाणं च प्रसिद्धमेव । तस्माद्युक्तं वक्तुं मेधयेत्यादि । एषणा हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके; एषणा च जायादीत्युक्तम् 'एतावान्वै कामः' इत्यनेन; ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैकत्वात्कामानुपपत्तेः । एतेन अशास्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति; स्थावरान्तस्य च अनिष्टफलस्य कर्मविज्ञाननिमित्तत्वात् । विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभावः, ब्रह्मविद्याविधित्सया तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात्— सर्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इत्येतस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्या आरब्धव्येति ॥

तत्र अन्नानां विभागेन विनियोग उच्यते— एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदम्; तस्य व्याख्यानम्— इदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तम्; भोक्तृसमुदायस्य; किं तत्? यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्यहनि, तत् साधारणं सर्वभोक्त्रर्थमकल्पयत्पिता सृष्ट्वा अन्नम् । स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते—त-

त्परो भवतीत्यर्थः— उपासनं हि नाम तात्पर्यं दृष्टं लोके 'गुरुमुपास्ते' 'राजानमुपास्ते' इत्यादौ—तस्मात् शरीरस्थित्यर्थान्नोपभोगप्रधानः नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः; स एवंभूतो न पाप्मनोऽधर्मात् व्यावर्तते—न विमुच्यत इत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः—'मोघमन्नं विन्दते' इत्यादिः; स्मृतिरपि— 'नात्मार्थं पाचयेदन्नम्' 'अप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः' 'अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि' इत्यादिः । कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते ? मिश्रं ह्येतत्— सर्वेषां हि स्वं तत् अप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते, सर्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते— ममेदं स्यादिति हि सर्वेषां तत्राशा प्रतिबद्धा; तस्मात् न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते । 'दुष्कृतं हि मनुष्याणाम्' इत्यादिस्मरणाच्च ।

गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्नं यदहन्यहनि निरूप्यत इति केचित् । तन्न । सर्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य न सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत्प्रत्यक्षम् । नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलम् । सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य युक्तं श्वचाण्डालाद्याद्यस्य अन्नस्य ग्रहणम्, वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचाण्डालाद्याद्यान्नदर्शनात्,

तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनम् । यदि हि तन्न गृह्येत साधारणशब्देन पित्रा असृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयाताम् । इष्यते हि तत्सृष्टत्वं तद्विनियुक्तत्वं च सर्वस्यान्नजातस्य । न च वैश्वदेवाख्यं शास्त्रोक्तं कर्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता । न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति । न च मत्स्यबन्धनादिकर्मवत्स्वभावजुगुप्सितमेतत्, शिष्टनिर्वर्त्यत्वात्, अकरणे च प्रत्यवायश्रवणात् । इतरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः, 'अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि' इति मन्त्रवर्णात् ॥

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदम्; ये द्वे अन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत्. के ते द्वे इत्युच्यते— हुतं च प्रहुतं च । हुतमित्यग्नौ हवनम्, प्रहुतं हुत्वा बलिहरणम् । यस्मात् द्वे एते अन्ने हुतप्रहुते देवानभाजयत्पिता, तस्मात् एतर्ह्यपि गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वाना जुह्वति, प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः । अथो अप्यन्य आहुः— द्वे अन्ने पित्रा देवेभ्यः प्रत्ते न हुतप्रहुते, किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति । द्वित्वश्रवणाविशेषात् अत्यन्तप्रसिद्धत्वाच्च हुतप्रहुते इति प्रथमः पक्षः । यद्यपि द्वित्वं हुतप्रहुतयोः संभवति, तथापि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरम्, मन्त्रप्रकाशितत्वात्;

गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतरा अवगतिः; दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं हुतप्रहुतापेक्षया; तस्मात्तयोरेव ग्रहणं युक्तम्— द्वे देवानभाजयदिति । यस्माद्देवार्थमेते पित्रा प्रक्लृप्ते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने, तस्मात् तयोर्देवार्थत्वाविघाताय नेष्टियाजुकः इष्टियजनशीलः; इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः; शातपथी इयं प्रसिद्धिः; ताच्छील्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ॥

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति— यत्पशुभ्य एकं प्रायच्छत्पिता, किं पुनस्तदन्नम्? तत्पयः । कथं पुनरवगम्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह— पयो हि अग्रे प्रथमं यस्मात् मनुष्याश्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीति; उचितं हि तेषां तदन्नम्, अन्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः । कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीति उच्यते— मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात् तेनैवान्नेन वर्तन्ते अद्यत्वेऽपि, यथा पित्रा आदौ विनियोगः कृतः तथा; तस्मात् कुमारं बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति; स्तनं वा अनुधापयन्ति पश्चात् पाययन्ति यथासंभवम् अन्येषाम्; स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनाम् । अथ वत्सं जातमाहुः कियत्प्र-

माणा वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तः— अतृणाद इति— नाद्यापि तृणमत्ति, अतीव बालः पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः। यच्च अग्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति, यच्च इतरे पय एव, तत् सर्वथापि पय एवोपजीवन्ति; घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव। कस्मात्पुनः सप्तमं सत् पश्वन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते? कर्मसाधनत्वात्; कर्म हि पयःसाधनाश्रयम् अग्निहोत्रादि; तच्च कर्म साधनं वित्तसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यस्य, यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावन्ने; अतः कर्मपक्षत्वात् कर्मणा सह पिण्डीकृत्योपदेशः; साधनत्वाविशेषात् अर्थसंबन्धात् आनन्तर्यमकारणमिति च; व्याख्याने प्रतिपत्तिसौकर्याच्च— सुखं हि नैरन्तर्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽन्नानि व्याख्यातानि च सुखं प्रतीयन्ते। तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते—तस्मिन् पश्वन्ने पयसि, सर्वम् अध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत् प्रतिष्ठितम्—यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावत्, यच्च न स्थावरं शैलादि। तत्र हि-शब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम्। कथं पयोद्रव्यस्य सर्वप्रतिष्ठात्वम्? कारणत्वोपपत्तेः; कारणत्वं च अग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्वम्; अग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकं च

जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः; अतो युक्तमेव हि-शब्देन व्याख्यानम्। यत्तद्ब्राह्मणान्तरेष्विदमाहुः——संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति; संवत्सरेण किल त्रीणि षष्टिशतान्याहुतीनां सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य च अहोरात्राणि, संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्ति; एवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वत अपजयति पुनर्मृत्युम्—इतः प्रेत्य देवेषु संभूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थः——इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुः। न तथा विद्यान् न तथा द्रष्टव्यम्; यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति न संवत्सराभ्यासमपेक्षते; एवं विद्वान्सन्—यदुक्तम्, पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्येति, तत्—एकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते; तदुच्यते—— अपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणम्, सकृन्मृत्वा विद्वान् शरीरेण वियुज्य सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः। कः पुनर्हेतुः, सर्वात्माप्त्या मृत्युमपजयतीति? उच्यते——सर्वं समस्तं हि यस्मात् देवेभ्यः सर्वेभ्यः अन्नाद्यम् अन्नमेव तदाद्यं च सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छति। तद्युक्तम्—सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वैः देवैः एकात्मभावं गत्वा

सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियत इति । अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन—'ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत, तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति, तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यैत्' इति ॥

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति । यदा पित्रा अन्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक्पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि, तदा प्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि—तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः—सर्वदा नैरन्तर्येण; कृतक्षयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां क्षयः; न च तानि क्षीयमाणानि, जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैवावस्थानदर्शनात्; भवितव्यं च अक्षयकारणेन; तस्मात् कस्मात्पुनस्तानि न क्षीयन्त इति प्रश्नः । तस्येदं प्रतिवचनम्— पुरुषो वा अक्षितिः । यथा असौ पूर्वमन्नानां स्रष्टासीत्पिता मेधया जायादिसंबद्धेन च पाङ्क्तकर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव— मेधया तपसा च यतो जनयन्ति तान्यन्नानि । तदेतदभिधीयते पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता सः अक्षितिः अक्षयहेतुः । कथमस्याक्षितित्वमित्युच्यते— सः हि यस्मात् इदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकरणलक्षणं क्रियाफलात्मकं

पुनः पुनः भूयो भूयः जनयते उत्पादयति, धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या तया तया प्रज्ञया, कर्मभिश्च वाङ्मनः-कायचेष्टितैः ; यत् यदि ह यद्येतत्सप्तविधमन्नमुक्तं क्षण-मात्रमपि न कुर्यात्प्रज्ञया कर्मभिश्च, ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत ह । तस्मात् यथैवायं पुरुषो भोक्ता अन्नानां नैरन्तर्येण यथाप्रज्ञं यथाकर्म च करो-त्यपि ; तस्मात् पुरुषोऽक्षितिः, सातत्येन कर्तृत्वात् ; तस्मात् भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इत्यर्थः । अतः प्रज्ञाक्रियालक्षणप्रबन्धारूढः सर्वो लोकः साध्यसाध-नलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहतानेकप्राणिकर्मवासनासंता-नावष्टब्धत्वात् क्षणिकः अशुद्धः असारः नदीस्रोतःप्रदीपसं-तानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः फेनमायामरीच्यम्भःस्वप्ना-दिसमः तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्यमाणो नित्यः सारवानिव लक्ष्यते ; तदेतद्वैराग्यार्थमुच्यते— धिया धिया जनयते कर्म-भिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति— विरक्तानां ह्यस्मात् ब्रह्म-विद्या आरब्धव्या चतुर्थप्रमुखेनेति । यो वैतामक्षितिं वेदे-ति । वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नानि अस्मिन्नवसरे व्याख्याता-न्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्यविज्ञानफलमुपसंह्रियते— यो वा एतामक्षितिम् अक्षयहेतुं यथोक्तं वेद— पुरुषो वा

अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति— सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते— मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमित्येतत्, प्राधान्येनैव, अन्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद, सोऽन्नमत्ति, नान्नं प्रति गुणभूतः सन्, यथा अज्ञः न तथा विद्वान् अन्नाना-मात्मभूतः— भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते । स देवा-नपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति— देवानपिगच्छति देवा-त्मभावं प्रतिपद्यते, ऊर्जममृतं च उपजीवतीति यदुक्तम्, सा प्रशंसा; नापूर्वार्थोऽन्योऽस्ति ॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो

व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपक्षिप्तानि तानि कार्यत्वात् विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वेभ्योऽन्नेभ्यः पृथगुत्कृष्टानि; तेषां व्याख्यानार्थं उत्तरो ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः। त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति कोऽस्यार्थ इत्युच्यते—मनः वाक् प्राणः, एतानि त्रीण्यन्नानि; तानि मनः वाचं प्राणं च आत्मने आत्मार्थम् अकुरुत कृतवान् सृष्ट्वा आदौ पिता। तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपं च प्रति संशय इत्यत आह— अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तम्; यत एवं प्रसिद्धम्— बाह्यकरणविषयात्मसंबन्धे सत्यपि अभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति, किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदति—अन्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शम्, तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तः अन्यत्रमना अभूवम् नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति। तस्मात् यस्यासंनिधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतः चक्षुरादेः स्वस्वविषयसंबन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति, यस्य च भावे भवति, तत् अन्यत् अस्ति मनो नामान्तःकरणं सर्वकरणविषययो-

गीत्यवगम्यते । तस्मात्सर्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति, तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् ॥

अस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते— कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः, संकल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन, विचिकित्सा संशयज्ञानम्, श्रद्धा अदृष्टार्थेषु कर्मसु आस्तिक्यबुद्धिः देवतादिषु च, अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः, धृतिः धारणं देहाद्यवसादे उत्तम्भनम्, अधृतिः तद्विपर्ययः, ह्रीः लज्जा, धीः प्रज्ञा, भीः भयम् इत्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव; मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि । मनोऽस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते—तस्मान्मनो नामास्त्यन्तःकरणम्, यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्टः केनचित् हस्तस्यायं स्पर्शः जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते; यदि विवेककृत् मनो नाम नास्ति तर्हि त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्यात्; यत्तत् विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनः ॥

अस्ति तावन्मनः, स्वरूपं च तस्याधिगतम् । त्रीण्यन्नानीह फलभूतानि कर्मणां मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि । तत्र आध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं वा-

ग्वक्तव्येत्यारम्भ:—य: कश्चित् लोके शब्दो ध्वनि: ताल्वादिव्यङ्ग्य: प्राणिभि: वर्णादिलक्षण: इतरो वा वादित्रमेघादिनिमित्त: सर्वो ध्वनि: वागेव सा । इदं तावद्वाच: स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्या: कार्यमुच्यते—एषा वाक् हि यस्मात् अन्तम् अभिधेयावसानम् अभिधेयनिर्णयम् आयत्ता अनुगता । एषा पुन: स्वयं नाभिधेयवत् प्रकाश्या अभिधेयप्रकाशिकैव प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपादिवत्; न हि प्रदीपादिप्रकाश: प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते; तद्वत् वाक् प्रकाशिकैव स्वयं न प्रकाश्या–इति अनवस्थां श्रुति: परिहरति—एषा हि न प्रकाश्या, प्रकाशकत्वमेव वाच: कार्यमित्यर्थ: ॥

अथ प्राण उच्यते— प्राण: मुखनासिकासंचार्या हृदयवृत्ति: प्रणयनात्प्राण:, अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपान: अधोवृत्ति: आ नाभिस्थान:, व्यान: व्यायमनकर्मा व्यान: प्राणापानयो: संधि: वीर्यवत्कर्महेतुश्च, उदान: उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतु: आपादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्ति:, समान समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता, अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसंबन्धिनी वृत्ति:— एवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्वं प्राण एव । प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिक: अन उक्त:; कर्म च अस्य

वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम् ; व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अन्नानि ; एतन्मय एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः । कोऽसावयं कार्यकरणसंघातः ? आत्मा पिण्डः आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिः— अविशेषेणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषेण वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति स्फुटीकरणम् ॥

तेषामेव प्राजापत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते—

त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥४॥

त्रयो लोकाः भूर्भुवःस्वरित्याख्याः एत एव वाङ्मनःप्राणाः ; तत्र विशेषः—वागेवायं लोकः, मनोऽन्तरिक्षलोकः, प्राणोऽसौ लोकः ॥

त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥

पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥

तथा त्रयो वेदा इत्यादीनि वाक्यानि ऋज्वर्थानि ॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति ॥ ८ ॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यम् अविज्ञातम् एत एव; तत्र विशेषः यत्किंच विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपम्; तत्र स्वयमेव हेतुमाह— वाक् हि विज्ञाता, प्रकाशात्मकत्वात्; कथमविज्ञाता भवेत् या अन्यानपि विज्ञापयति; 'वाचैव सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायते' इति हि वक्ष्यति। वाग्विशेषविद इदं फलमुच्यते—वागेव एनं यथोक्तवाग्विभूतिविदं तत् विज्ञातं भूत्वा अवति पालयति, विज्ञातरूपेणैवास्यान्नं भोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति ॥

तथा यत्किंच विजिज्ञास्यम्, विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजि-

ज्ञास्यम्, तत्सर्वं मनसो रूपम्; मनः हि यस्मात् संदिह्यमानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यम्। पूर्ववन्मनोविभूतिविदः फलम्—मन एनं तत् विजिज्ञास्यं भूत्वा अवति विजिज्ञास्यस्वरूपेणैवान्नत्वमापद्यते ॥

यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावति ॥ १० ॥

तथा यत्किंच अविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानम्, प्राणस्य तद्रूपम्; प्राणो ह्यविज्ञातः अविज्ञातरूपः हि यस्मात् प्राणः—अनिरुक्तश्रुतेः। विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनःप्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका इत्यादयो वाचनिका एव। सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शनाद्वचनादेव नियमः स्मर्तव्यः। प्राण एनं तद्भूत्वावति—अविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः। शिष्यपुत्रादिभिः संदिह्यमानाविज्ञातोपकारा अप्याचार्यपित्रादयो दृश्यन्ते; तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्तिः ॥

व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणानामाधिभौतिको विस्तारः; अथायमाधिदैविकार्थ आरम्भः—

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरू-

पमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥

तस्यै तस्याः वाचः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुतायाः पृथिवी शरीरं बाह्य आधारः, ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं पृथिव्या आधेयभूतम् अयं पार्थिवोऽग्निः । द्विरूपा हि प्रजापतेः वाक् कार्यं आधारः अप्रकाशः, करणं च आधेयं प्रकाशः तदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापतेः । तत् तत्र यावत्येव यावत्परिमाणैव अध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती वाग्भवति, तत्र सर्वत्र आधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता तावत्येव भवति कार्यभूता; तावानयमग्निः आधेयः—करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टस्तावानेव भवति । समानमुत्तरम् ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैव मनसः द्यौः द्युलोकः शरीरं कार्यम् आधारः, ज्योतीरूपं करणम् आधेयः असावादित्यः । तत् तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूतं वा मनः, तावती तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योतीरूपस्य करणस्य आधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौः; तावानसावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयम्; तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे आधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यम् इतरेतरसंसर्गं समैतां समगच्छेताम्— मनसा आदित्येन प्रसूतं पित्रा, वाचा अग्निना मात्रा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीति— अन्तरा रोदस्योः । ततः तयोरेव संगमनात् प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दाय कर्मणे । यो जातः स इन्द्रः परमेश्वरः; न केवलमिन्द्र एव, असपत्नः अविद्यमानः सपत्नो यस्य; कः पुनः सपत्नो नाम? द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतः स द्वितीयः सपत्न इत्युच्यते । तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते; प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव । तत्र प्रासङ्गिकासपत्नविज्ञानफलमिदम्— नास्य विदुषः सपत्नः प्रतिपक्षो भवति, य एवं यथोक्तं प्राणम् असपत्नं वेद ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योती-

रूपमसौ चन्द्रस्तंद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति ॥ १३ ॥

अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्य, न प्रजोक्तस्य अनन्तरनिर्दिष्टस्य, आपः शरीरं कार्यं करणाधारः; पूर्ववत् ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः; तत्र यावानेव प्राणः यावत्परिमाणः अध्यात्मादिभेदेषु, तावद्व्याप्तिमत्य आपः तावत्परिमाणाः; तावानसौ चन्द्र अबाधेयः तास्वप्स्वनुप्रविष्टः करणभूतः अध्यात्ममधिभूतं च तावद्व्याप्तिमानेव । तान्येतानि पित्रा पाङ्क्तेन कर्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वाङ्मनःप्राणाख्यानि; अध्यात्ममधिभूतं च जगत्समस्तम् एतैर्व्याप्तम्; नैतेभ्योऽन्यदतिरिक्तं किंचिदस्ति कार्यात्मकं करणात्मकं वा । समस्तानि त्वेतानि प्रजापतिः त एते वाङ्मनःप्राणाः सर्व एव समाः तुल्याः व्याप्तिमन्तः यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिताः; अत एवानन्ता

यावत्संसारभाविनो हि ते । न हि कार्यकरणप्रत्याख्यानेन संसारोऽवगम्यते; कार्यकरणात्मका हि त इत्युक्तम् । स यः कश्चित् ह एतान् प्रजापतेरात्मभूतान् अन्तवतः परिच्छिन्नान् अध्यात्मरूपेण वा अधिभूतरूपेण वा उपास्ते, स च तदुपासनानुरूपमेव फलम् अन्तवन्तं लोकं जयति, परिच्छिन्न एव जायते, नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अथ पुनः यः ह एताननन्तान सर्वात्मकान् सर्वप्राण्यात्मभूतान् अपरिच्छिन्नान् उपास्ते, सोऽनन्तमेव लोकं जयति ॥

पिता पाङ्क्तेन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्थमकरोदित्युक्तम्; तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि; तत्र कथं पुनः पाङ्क्तस्य कर्मणः फलमेतानीति उच्यते— यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वन्नेषु पाङ्क्तता अवगम्यते, वित्तकर्मणोरपि तत्र संभवात्; तत्र पृथिव्यग्नी माता, दिवादित्यौ पिता, योऽयमनयोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातम् । तत्र वित्तकर्मणी संभावयितव्ये इत्यारम्भः—

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च

पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताꣳ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

स एष संवत्सरः— योऽयं ह्यन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः, स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । षोडशकलः षोडश कला अवयवा अस्य सोऽयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपः । तस्य च कालात्मनः प्रजापतेः रात्रय एव अहोरात्राणि— तिथय इत्यर्थः— पञ्चदश कलाः । ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता अस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी कला । रात्रिभिरेव तिथिभिः कलोक्ताभिः आपूर्यते च अपक्षीयते च प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमाः प्रजापतिः शुक्लपक्ष आपूर्यते कलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्धते यावत्संपूर्णमण्डलः पौर्णमास्याम् ; ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते कृष्णपक्षे यावद्ध्रुवैका कला व्यवस्थिता अमावास्यायाम् । स प्रजापतिः कालात्मा अमा-

वास्याम् अमावास्यायाम् रात्रिं रात्रौ या व्यवस्थिता ध्रुवा कलोक्ता एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत् प्राणिजातम् अनुप्रविश्य— यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्वमेव ओषध्यात्मना सर्वं व्याप्य— अमावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः । एवं पाङ्क्तात्मकोऽसौ प्रजापतिः— दिवादित्यौ मनः पिता, पृथिव्यग्नी वाक् जाया माता, तयोश्च प्राणः प्रजा, चान्द्रमस्यस्तिथयः कला वित्तम्— उपचयापचयधर्मित्वात् वित्तवत्, तासां च कलानां कालावयवानां जगत्परिणामहेतुत्वं कर्म; एवमेष कृत्स्नः प्रजापतिः— जाया मे स्यात्, अथ प्रजायेय, अथ वित्तं मे स्यात्, अथ कर्म कुर्वीय— इत्येषणानुरूप एव पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतः संवृत्तः; कारणानुविधायि हि कार्यमिति लोकेऽपि स्थितिः । यस्मादेष चन्द्र एतां रात्रिं सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते, तस्माद्धेतोः एताममावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिन्द्यात्— प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतत्— अपि कृकलासस्य— कृकलासो हि पापात्मा स्वभावेनैव हिंस्यते प्राणिभिः दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा । ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिहिंसा 'अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति;

बाढं प्रतिषिद्धा, तथापि न अमावास्याया अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं वचनं हिंसायाः कृकलासविषये वा, किं तर्हि एतस्याः सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थम् ॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनागादित्येवाहुः ॥

यो वै परोक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः, स नैव अत्यन्तं परोक्षो मन्तव्यः, यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष उपलभ्यते; कोऽसावयम्? यो यथोक्तं त्र्यन्नात्मकं प्रजापतिमात्मभूतं वेत्ति स एवंवित्पुरुषः; केन सामान्येन प्रजापतिरिति तदुच्यते— तस्य एवंविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्चदश कलाः, उपचयापचयधर्मित्वात्— वित्तसाध्यं च कर्म; तस्य कृत्स्नतायै— आत्मैव पिण्ड एव अस्य विदुषः षोडशी कला ध्रुवस्थानीया; स चन्द्रवत् वित्तेनैव आपूर्यते

च अपक्षीयते च; तदेतत् लोके प्रसिद्धम्; तदेतत् नभ्यम् नाभ्यै हितं नभ्यम् नाभिं वा अर्हतीति— किं तत्? यदयं योऽयम् आत्मा पिण्डः; प्रधिः वित्तं परिवारस्थानीयं बाह्यम्— चक्रस्येवारनेम्यादि। तस्मात् यद्यपि सर्वज्यानिं सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोति, आत्मना चक्रनाभिस्थानीयेन चेत् यदि जीवति, प्रधिना बाह्येन परिवारेण अयम् अगात् क्षीणोऽयम्—यथा चक्रमरनेमिविमुक्तम्— एवमाहुः; जीवंश्चेदरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयत इत्यभिप्रायः ॥

एवं पाङ्क्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा त्र्यन्नात्मकः प्रजापतिर्भवतीति व्याख्यातम्; अनन्तरं च जायादिवित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम्। तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतम्; न पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसंबन्धनियमः। सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसंबन्धो वक्तव्य इत्युत्तरकण्डिका प्रणीयते—

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा

कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति ॥ १६ ॥

अथेति वाक्योपन्यासार्थः । त्रयः— वावेत्यवधारणार्थः— त्रय एव शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकाः, न न्यूना नाधिका वा ; के त इत्युच्यते—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यः जेतव्यः साध्यः—यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्यामः—नान्येन कर्मणा, विद्यया वेति वाक्यशेषः । कर्मणा अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यः, न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया देवलोकः, न पुत्रेण नापि कर्मणा । देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमः ; तस्मात् तत्साधनत्वात् विद्यां प्रशंसन्ति ॥

अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वे-

षां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वꣳ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किंचिदक्ष्णयाकृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि; जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वान्न पृथक्साधनमिति पृथक् नाभिहिता; वित्तं च कर्मसाधनत्वान्न पृथक्साधनम्; विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम्; पुत्रस्य तु अक्रियात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायते; अतस्तद्वक्तव्यमिति अथ अनन्तरमारभ्यते— संप्रत्तिः संप्रदानम्; संप्रत्तिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्; पुत्रे हि

स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोति अनेन प्रकारेण पिता, तेन संप्रत्तिसंज्ञकमिदं कर्म । तत् कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह —स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन् मरिष्यन् मरिष्यामीत्यरिष्टादिदर्शनेन मन्यते, अथ तदा पुत्रमाहूयाह— त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एवमुक्तः पुत्रः प्रत्याह; स तु पूर्वमेवानुशिष्टो जानाति मयैतत्कर्तव्यमिति; तेनाह— अहं ब्रह्म अहं यज्ञः अहं लोक इति एतद्वाक्यत्रयम्। एतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते— यद्वै किंच यत्किंच अवशिष्टम् अनूक्तम् अधीतमनधीतं च, तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्पदे एकता एकत्वम्; योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः, सः इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्वित्यर्थः । तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मया अनुष्ठिताश्चाननुष्ठिताश्च, तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन्पद एकता एकत्वम्; मत्कर्तृका यज्ञा य आसन्, ते इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञः त्वत्कर्तृका भवन्त्वित्यर्थः । ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च, तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्पद एकता; इत ऊर्ध्वं त्वं लोकः त्वया जेतव्यास्ते । इत ऊर्ध्वं मया अध्ययनयज्ञलोकजयकर्तव्यक्र-

तुस्त्वयि समर्पितः, अहं तु मुक्तोऽस्मि कर्तव्यताबन्धनविषयात्क्रतोः। स च सर्वं तथैव प्रतिपन्नवान्पुत्रः अनुशिष्टत्वात्। तत्र इमं पितुरभिप्रायं मन्वाना आचष्टे श्रुतिः— एतावत् एतत्परिमाणं वै इदं सर्वम्—यद्गृहिणा कर्तव्यम्, यदुत वेदा अध्येतव्याः, यज्ञा यष्टव्याः, लोकाश्च जेतव्याः; एतन्मा सर्वं सन्नयम्--सर्वं हि इमं भारं मदधीनं मत्तोऽपच्छिद्य आत्मनि निधाय इतः अस्माल्लोकात् मा माम् अभुनजत् पालयिष्यतीति— लडर्थे लङ्, छन्दसि कालनियमाभावात्। यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरम् अस्माल्लोकात्कर्तव्यताबन्धनतो मोचयिष्यति, तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लोकहितं पितुः आहुर्ब्राह्मणाः। अत एव ह्येनं पुत्रमनुशासति—लोक्योऽयं नः स्यादिति—पितरः। स पिता यदा यस्मिन्काले एवंवित् पुत्रसमर्पितकर्तव्यताक्रतुः अस्माल्लोकात् प्रैति म्रियते, अथ तदा एभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति। अध्यात्मपरिच्छेदहेत्वपगमात् पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेन आधिदैविकेन रूपेण पृथिव्यग्न्याद्यात्मना भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत् सर्वम् आविशन्ति; तैः प्राणैः सह पितापि आविशति वाङ्मनःप्राणात्मभावित्वात्पितुः; अहमस्म्यनन्ता वाङ्मनःप्राणा अध्यात्मादिभेदवि-

स्तारा:— इत्येवंभावितो हि पिता; तस्मात् प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्तमुक्तम्— एभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति; सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुत्रस्य च । एतदुक्तं भवति—यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो मन्तव्य इत्यर्थः; तथा च श्रुत्यन्तरे— 'सोऽस्यायमितर आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते' इति । अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह— स पुत्रः यदि कदाचित् अनेन पित्रा अक्ष्णया कोणच्छिद्रतोऽन्तरा अकृतं भवति कर्तव्यम्, तस्मात् कर्तव्यतारूपात्पित्रा अकृतात् सर्वस्माल्लोकप्राप्तिप्रतिबन्धरूपात् पुत्रो मुञ्चति मोचयति तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन्पूरयित्वा; तस्मात् पूरणेन त्रायते स पितरं यस्मात्, तस्मात्, पुत्रो नाम; इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम्— यत्पितुश्छिद्रं पूरयित्वा त्रायते । स पिता एवंविधेन पुत्रेण मृतोऽपि सन् अमृतः अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति एवमसौ पिता पुत्रेणेमं मनुष्यलोकं जयति; न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलोकपितृलोकौ, स्वरूपलाभसत्तामात्रेण; न हि विद्याकर्मणी स्वरूपलाभव्यतिरेकेण पुत्रवत् व्यापारान्तरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्येते । अथ कृतसंप्रत्तिकं पितरम् एनम् एते वागादयः प्राणाः दैवाः हैरण्यगर्भाः अ-

मृताः अमरणधर्माण आविशन्ति ॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥

कथमिति वक्ष्यति— पृथिव्यै चैनमित्यादि । एवं पुत्रकर्मापरविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यार्थता प्रदर्शिता श्रुत्या स्वयमेव; अत्र केचिद्वावदूकाः श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदन्ति; तेषां मुखापिधानं श्रुत्येदं कृतम्— जाया मे स्यादित्यादि पाङ्क्तं काम्यं कर्मेत्युपक्रमेण, पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च; तस्मात् ऋणश्रुतिरविद्वद्विषया न परमात्मविद्विषयेति सिद्धम्; वक्ष्यति च— 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति ॥

केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोकाभ्यां व्यावृत्तिरेव; तस्मात् पुत्रकर्मापरविद्याभिः समुच्चित्यानुष्ठिताभिः त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परम्परया मोक्षार्थान्येव पुत्रादिसाधनानि इच्छन्ति; तेषामपि मुखापिधानाय इयमेव श्रुतिरुत्तरा कृतसंप्रत्तिकस्य पुत्रिणः कर्मिणः त्र्यन्नात्मविद्या-

विदः फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ता । न च इदमेव फलं मोक्षफलमिति शक्यं वक्तुम्, अन्नसंबन्धात् मेधातपःकार्यत्वाच्चान्नानाम् पुनः पुनर्जनयत इति दर्शनात्, 'यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह' इति च क्षयश्रवणात्, शरीरम् ज्योतीरूपमिति च कार्यकरणत्वोपपत्तेः, 'त्रयं वा इदम्' इति च नामरूपकर्मात्मकत्वेनोपसंहारात् । न च इदमेव साधनत्रयं संहृतं सत् कस्यचिन्मोक्षार्थं कस्यचित् अन्नात्मफलमित्यस्मादेव वाक्यादवगन्तुं शक्यम्, पुत्रादिसाधनानां अन्नात्मफलदर्शनेनैव उपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य ॥

पृथिव्यै पृथिव्याः च एनम् अग्नेश्च दैवी अधिदैवात्मिका वाक् एनं कृतसंप्रत्तिकम् आविशति; सर्वेषां हि वाच उपादानभूता दैवी वाक् पृथिव्यग्निलक्षणा; सा ह्याध्यात्मिकासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा । विदुषस्तद्दोषापगमे आवरणभङ्ग इवोदकं प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोति; तदेतदुच्यते—पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवी वागाविशतीति । सा च दैवी वाक् अनृतादिदोषरहिता शुद्धा, यया वाचा दैव्या यद्यदेव आत्मने परस्मै वा वदति तत्तत् भवति—अमोघा अप्रतिबद्धा अस्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आवि-

शति तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥

तथा दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति— तच्च दैवं मनः, स्वभावनिर्मलत्वात्; येन मनसा असौ आनन्द्येव भवति सुख्येव भवति; अथो अपि न शोचति, शोकादिनिमित्तासंयोगात् ॥

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳ स यथैतां देवताꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्त्यैवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥२०॥

तथा अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणः किंलक्षण इत्युच्यते— यः संचरन् प्राणि-

भेदेषु असंचरन् समष्टिव्यष्टिरूपेण—अथवा संचरन् जङ्गमेषु असंचरन्स्थावरेषु—न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते; अथो अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामापद्यते। सः— यो यथोक्तमेवं वेत्ति त्र्यन्नात्मदर्शनं सः— सर्वेषां भूतानामात्मा भवति, सर्वेषां भूतानां प्राणो भवति, सर्वेषां भूतानां मनो भवति, सर्वेषां भूतानां वाग्भवति—इत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः—सर्वकृच्च। यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता एवमेव नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वकृत्त्वे वा कचित्प्रतिघातः; स इति दार्ष्टान्तिकनिर्देशः। किंच यथैतां हिरण्यगर्भदेवताम् इज्यादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति पूजयन्ति, एवं ह एवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति- इज्यादिलक्षणां पूजां सततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः ॥

अथेदमाशङ्क्यते— सर्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तम्; तस्य च सर्वप्राणिकार्यकरणात्मत्वे सर्वप्राणिसुखदुःखैः संबध्येतेति— तन्न। अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात्— परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां ह्याक्रोशादौ दुःखसंबन्धो दृष्टः—, अनेनाहमाकृष्ट इति; अस्य तु सर्वात्मनो य आक्रुश्यते यश्चाक्रोशति तयोरात्मत्वबुद्धिविशेषाभावात् न तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते। मरणदुःखवच्च निमित्ताभावात्— यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते

कस्यचिद्दुःखमुत्पद्यते— ममासौ पुत्रो भ्राता चेति— पुत्रादिनिमित्तम्, तन्निमित्ताभावे तन्मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजायते, तथा ईश्वरस्यापि अपरिच्छिन्नात्मनो ममतवतादिदुःखनिमित्तमिथ्याज्ञानादिदोषाभावात् नैव दुःखमुपजायते। तदेतदुच्यते——यदु किंच यत्किंच इमाः प्रजाः शोचन्ति अमैव सहैव प्रजाभिः तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं भवति आसां प्रजानाम् परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात्; सर्वात्मनस्तु केन सह किं संयुक्तं भवेत् वियुक्तं वा। अमुं तु प्राजापत्ये पदे वर्तमानं पुण्यमेव शुभमेव— फलमभिप्रेतं पुण्यमिति— निरतिशयं हि तेन पुण्यं कृतम्, तेन तत्फलमेव गच्छति; न ह वै देवान्पापं गच्छति, पापफलस्यावसराभावात्— पापफलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः॥

'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः' इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तम्, न अन्यतमगतो विशेष उक्तः; किमेवमेव प्रतिपत्तव्यम्, किं वा विचार्यमाणे कश्चिद्विशेषो व्रतमुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्युच्यते—

अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्ये-

नास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवꣳस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥

अथातः अनन्तरं व्रतमीमांसा उपासनकर्मविचारणेत्यर्थः;

एषां प्राणानां कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिः ह— ह-शब्दः किलार्थे— प्रजापतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्माणि करणानि वागादीनि— कर्मार्थानि हि तानीति कर्माणीत्युच्यन्ते— ससृजे सृष्टवान् वागादीनि करणानीत्यर्थः । तानि पुनः सृष्टानि अन्योन्येन इतरेतरम् अस्पर्धन्त स्पर्धां संघर्षं चक्रुः; कथम्? वदिष्याम्येव स्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैव अहं स्यामिति वाग्व्रतं दध्रे धृतवती— यद्यन्योऽपि मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपरन्तुं शक्तः, सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति; तथा द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः; श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम्; एवमन्यानि कर्माणि करणानि यथाकर्म— यत् यत् यस्य कर्म यथाकर्म—तानि करणानि मृत्युर्मारकः श्रमः श्रमरूपी भूत्वा उपयेमे संजग्राह । कथम्? तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृत्तानि आप्नोत् श्रमरूपेण आत्मानं दर्शितवान्; आप्त्वा च तानि अवारुन्ध अवरोधं कृतवान्मृत्युः— स्वकर्मभ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः । तस्माद्वदत्वेऽपि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक् श्राम्यत्येव श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रच्यवते; तथा श्राम्यति चक्षुः; श्राम्यति श्रोत्रम् । अथेममेव मुख्यं प्राणं न आप्नोत् न प्राप्तवान्मृत्युः श्रमरूपी— योऽयं

मध्यमः प्राणः तम् । तेनाद्यत्वेऽप्यश्रान्त एव स्वकर्मणि प्रवर्तते । तानीतराणि करणानि तं ज्ञातुं दध्रिरे धृतवन्ति मनः; अयं वै नः अस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमः अभ्यधिकः, यस्मात् यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते, अथो न रिष्यति– हन्त इदानीमस्यैव प्राणस्य सर्वे वयं रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येमहि— एवं विनिश्चित्य ते एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् प्राणरूपमेव आत्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राणव्रतमेव दध्रिरे– अस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानीति । यस्मात्प्राणेन रूपेण रूपवन्तीतराणि करणानि चलनात्मना स्वेन च प्रकाशात्मना; न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वोपपत्तिः; चलनव्यापारपूर्वकाण्येव हि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते— तस्मात् एते वागादयः एतेन प्राणाभिधानेन आख्यायन्ते अभिधीयन्ते–प्राणा इत्येवम् । य एवं प्राणात्मतां सर्वकरणानां वेत्ति प्राणशब्दाभिधेयत्वं च, तेन ह वाव तेनैव विदुषा तत्कुलमाचक्षते लौकिकाः, यस्मिन्कुले स विद्वान् जातो भवति— तत्कुलं विद्वन्नाम्नैव प्रथितं भवति–अमुष्येदं कुलमिति–यथा तापत्य इति । य एवं यथोक्तं वेद वागादीनां प्राणरूपतां प्राणाख्यत्वं च, तस्यैतत्फलम् । किंच यः कश्चित् उ ह एवंविदा प्राणात्मदर्शिना स्पर्धते त-

त्प्रतिपक्षी सन् सः अस्मिन्नेव शरीरे अनुशुष्यति शोषमुपगच्छति; अनुशुष्य हैव शोषं गत्वैव अन्ततः अन्ते म्रियते, न सहसा अनुपद्रुतो म्रियते । इत्येवमुक्तमध्यात्मं प्राणात्मदर्शनमिति उक्तोपसंहारः अधिदैवतप्रदर्शनार्थः ॥

अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतꣳ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥

अथ अनन्तरम् अधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते । कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । अध्यात्मवत्सर्वम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे; तप्स्याम्यहमित्यादित्यः; भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः; एवमन्या देवता यथादैवतम् । सः अध्यात्मं वागादीनामेषां प्राणानां मध्ये मध्यमः प्राणो मृत्युना अनाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन प्राणव्रतेनाभग्नव्रतो यथा, एवम् एतासामग्न्यादीनां

देवतानां वायुरपि । म्लोचन्ति अस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते— यथा अध्यात्मं वागादयोऽन्या देवता अग्न्याद्याः; न वायुरस्तं याति— यथा मध्यमः प्राणः; अतः सैषा अनस्तमिता देवता यद्वायुः योऽयं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा निर्धारितम्— प्राणवाय्वात्मनोर्व्रतमभग्नमिति ॥

अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मँ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यँ सलोकतां जयति ॥ २३ ॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथैतस्यैवार्थस्य प्रकाशकः एष श्लोको मन्त्रो भवति । यतश्च यस्माद्वायोः उदेति उद्गच्छति सूर्यः, अध्यात्मं च

चक्षुरात्मना प्राणात्— अस्तं च यत्र वायौ प्राणे च गच्छति अपरसंध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य— तं देवाः तं धर्मं देवाः चक्रिरे धृतवन्तः वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं च पुरा विचार्य । स एव अद्य इदानीं श्वोऽपि भविष्यत्यपि काले अनुवर्त्यते अनुवर्तिष्यते च देवैरित्यभिप्रायः । तत्रेमं मन्त्रं संक्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणम्— प्राणाद्वा एष सूर्य उदेति प्राणेऽस्तमेति । तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते—यत् वै एते व्रतम् अमुर्हि अमुष्मिन्काले वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं च अध्रियन्त, तदेवाद्यापि कुर्वन्ति अनुवर्तन्ते अनुवर्तिष्यन्ते च; व्रतं तयोरभग्नमेव । यत्तु वागादिव्रतम् अग्न्यादिव्रतं च तद्भग्नमेव, तेषाम् अस्तमयकाले स्वापकाले च वायौ प्राणे च निम्लुक्तिदर्शनात् । अथैतदन्यत्रोक्तम्— 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं मनः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इत्यध्यात्ममथाधिदैवतं यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्ह्यनूद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वायुं ह्यनूद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठि-

ता वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते' इति । यस्मात् एतदेव व्रतं वागादिषु अग्न्यादिषु च अनुगतं यदेतत् वायोश्च प्राणस्य च परिस्पन्दात्मकत्वं सर्वैः देवैरनुवर्त्यमानं व्रतम्– तस्मात् अन्योऽप्येकमेव व्रतं चरेत्; किं तत्? प्राण्यात् प्राणनव्यापारं कुर्यात् अपान्यात् अपाननव्यापारं च; न हि प्राणापानव्यापारस्य प्राणनापाननलक्षणस्योपरमोऽस्ति; तस्मात्तदेव एकं व्रतं चरेत् हित्वेन्द्रियान्तरव्यापारम्— नेत् मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमरूपी आप्नुवत् आप्नुयात्– नेच्छब्दः परिभये– यद्यहमस्माद्व्रतात्प्रच्युतः स्याम्, ग्रस्त एवाहं मृत्युनेत्येवं त्रस्तो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः। यदि कदाचित उ चरेत् प्रारभेत प्राणव्रतम्, समापिपयिषेत् समापयितुमिच्छेत्; यदि हि अस्माद्व्रतादुपरमेत प्राणः परिभूतः स्यात् देवाश्च; तस्मात्समापयेदेव । तेन उ तेन अनेन व्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु— वागादयः अग्न्यादयश्च मदात्मका एव, अहं प्राण आत्मा सर्वपरिस्पन्दकृत् एवं तेनानेन व्रतधारणेन एतस्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावम् एकात्मत्वं सलोकतां समानलोकतां वा एकस्थानत्वम्– विज्ञानमान्द्यापेक्षमेतत्– जयति प्राप्नोतीति ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

---*---

षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति। एतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥ १ ॥

यदेतदविद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जगत् प्राणात्मप्राप्त्यन्तोत्कर्षवदपि फलम्, या चैतस्य व्याकरणात्प्रागवस्था अव्याकृतशब्दवाच्या—वृक्षबीजवत् सर्वमेतत् त्रयम्; किं तत्त्रयमित्युच्यते—नाम रूपं कर्म चेति अनात्मैव— न आत्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म; तस्मादस्माद्विरज्येतेत्येवमर्थः त्रयं वा इत्याद्यारम्भः। न ह्यस्मात् अनात्मनः अव्यावृत्तचित्तस्य आत्मानमेव लोकम् अहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः प्रवर्तते, बाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात्। तथा च काठके—'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन' इत्यादि ॥

कथं पुनः अस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मात्मकतैव, न पुनरात्मत्वम्—इत्येतत्संभावयितुं शक्यत इति। अत्रोच्यते— तेषां नाम्नां यथोपन्यस्तानाम्—वागिति शब्दसामान्यमुच्यते, 'यः कश्च शब्दो वागेव सा' इत्युक्तत्वात् वागित्येतस्य शब्दस्य यो अर्थः शब्दसामान्यमात्रम् एतत् एतेषां नामविशेषाणाम् उक्थं कारणम् उपादानम्, सैन्धवलवणकणानामिव सैन्धवाचलः; तदाह—अतो हि अस्मान्नामसामान्यात् सर्वाणि नामानि यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागानि उत्तिष्ठन्ति उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते, लवणाचलादिव लवणकणाः; कार्यं च कारणेनाव्यतिरिक्तम्। तथा विशेषाणां च सामान्येऽन्तर्भावात्—कथं सामान्यविशेषभाव इति— एतत् शब्दसामान्यम् एषां नामविशेषाणाम् साम, समत्वात्साम, सामान्यमित्यर्थः; एतत् हि यस्मात् सर्वैर्नामभिः आत्मविशेषैः समम्। किंच आत्मलाभाविशेषाच्च नामविशेषाणाम्—यस्य च यस्मादात्मलाभो भवति, स तेनाप्रविभक्तो दृष्टः, यथा घटादीनां मृदा; कथं नामविशेषाणामात्मलाभो वाच इत्युच्यते— यत एतदेषां वाक्शब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्म आत्मा, ततो ह्यात्मलाभो नाम्नाम्, शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेः;

तत्प्रतिपादयति—एतत् शब्दसामान्यं हि यस्मात् शब्दविशेषान् सर्वाणि नामानि बिभर्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन । एवं कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेः आत्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयोरपि सर्वं योज्यं यथोक्तम् ॥

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाँ सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २॥

अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभृतीनाम्—चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुःशब्दाभिधेयं रूपसामान्यं प्रकाश्यमात्रमभिधीयते । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति, एतदेषां साम, एतद्धि सर्वै रूपैः समम, एतदेषां ब्रह्म, एतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाँ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्र-

यँ सदेकमयमात्मात्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतँ सत्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥

इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनात्मकानां चलनात्मकानां च क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव उच्यते ; कथम् ; सर्वेषां कर्मविशेषाणाम् , आत्मा शरीरम् सामान्यम् आत्मा —आत्मनः कर्म आत्मेत्युच्यते ; आत्मना हि शरीरेण कर्म करोति— इत्युक्तम् ; शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते ; अतः तात्स्थ्यात् तच्छब्दं कर्म— कर्मसामान्यमात्रं सर्वेषामुक्थमित्यादि पूर्ववत् । तदेतद्यथोक्तं नाम रूपं कर्म त्रयम् इतरेतराश्रयम् इतरेतराभिव्यक्तिकारणम् इतरेतरप्रलयम् संहतम्— त्रिदण्डविष्टम्भवत्— सत् एकम् । केनात्मनैकत्वमित्युच्यते— अयमात्मा अयं पिण्डः कार्यकरणात्मसंघातः तथा अन्नत्रये व्याख्यातः—'एतन्मयो वा अयमात्मा' इत्यादिना ; एतावद्वीदं सर्वं व्याकृतमव्याकृतं च यदुत नाम रूपं कर्मेति ; आत्मा उ एकोऽयं कार्यकरणसंघातः सन्

अध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितम् एतदेव त्रयं नाम रूपं कर्मेति। तदेतत् वक्ष्यमाणम्; अमृतं सत्येन च्छन्न-मित्येतस्य वाक्यस्यार्थमाह— प्राणो वा अमृतम् करणात्मकः अन्तरुपष्टम्भकः आत्मभूतः अमृतः अविनाशी; नामरूपे सत्यं कार्यात्मके शरीरावस्थे; क्रियात्मकस्तु प्राणः तयो-रुपष्टम्भकः बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां छन्नः अप्रकाशीकृतः। एतदेव संसारसतत्त्वमवि-द्याविषयं प्रदर्शितम्; अत ऊर्ध्वं विद्याविषय आत्मा अधि-गन्तव्य इति चतुर्थ आरभ्यते ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये

प्रथमोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्

द्वितीयोऽध्यायः

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

आत्मेत्येवोपासीत; तदन्वेषणे च सर्वमन्विष्टं स्यात्; तदेव च आत्मतत्त्वं सर्वस्मात् प्रेयस्त्वादन्वेष्टव्यम्— आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति— आत्मतत्त्वमेकं विद्याविषयः। यस्तु भेददृष्टिविषयः सः— अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति— अविद्याविषयः। 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ विद्याविद्याविषयौ सर्वोपनिषत्सु। तत्र च अविद्याविषयः सर्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यातः आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः। स च व्याख्यातोऽविद्याविषयः सर्व एव द्विप्रकारः— अन्तःप्राण उपष्टम्भको गृहस्येव स्तम्भादिलक्षणः प्रकाशकोऽमृतः, बाह्यश्च कार्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्मकः तृणकुशमृत्तिकासमो गृहस्येव सत्यशब्दवाच्यो मर्त्यः; तेन

अमृतशब्दवाच्य: प्राण: छन्न इति च उपसंहृतम् । स एव च प्राणो बाह्याधारभेदेष्वनेकधा विस्तृत: । प्राण एको देव इत्युच्यते । तस्यैव बाह्य: पिण्ड एक: साधारण:—विराट् वैश्वानर: आत्मा पुरुषविध: प्रजापति: क: हिरण्यगर्भ:—इत्यादिभि: पिण्डप्रधानै: शब्दैराख्यायते सूर्यादिप्रविभक्तकरण: । एकं च अनेकं च ब्रह्म एतावदेव, नात: परमस्ति प्रत्येकं च शरीरभेदेषु परिसमाप्तं चेतनावत् कर्तृ भोक्तृ च—इति अविद्याविषयमेव आत्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता उपस्थाप्यते । तद्विपरीतात्मदृक् अजातशत्रु: श्रोता । एवं हि यत: पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्प्यमाणोऽर्थ: श्रोतुश्चित्तस्य वशमेति ; विपर्यये हि तर्कशास्त्रवत्केवलार्थानुगमवाक्यै: समर्प्यमाणो दुर्विज्ञेय: स्यात् अत्यन्तसूक्ष्मत्वाद्वस्तुन: ; तथा च काठके— 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य:' इत्यादिवाक्यै: सुसंस्कृतदेवबुद्धिगम्यत्वं सामान्यमात्रबुद्ध्यगम्यत्वं च सप्रपञ्चं दर्शितम् ; 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'आचार्याद्धैव विद्या' इति च छान्दोग्ये ; 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन:' इति च गीतासु ; इहापि च शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादेनातिगह्वरत्वं महता संरम्भेण ब्रह्मणो वक्ष्यति— तस्मात्

श्लिष्ट एव आख्यायिकारूपेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमापाद्य वस्तुसमर्पणार्थ आरम्भः । आचारविध्युपदेशार्थश्च— एवमाचारवतोर्वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुगतोऽर्थोऽवगम्यते । केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्था च आख्यायिका—'नैषा तर्केण मतिरापनेया' 'न तर्कशास्त्रदग्धाय' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । श्रद्धा च ब्रह्मविज्ञाने परमं साधनमित्याख्यायिकार्थः; तथा हि गार्ग्याजातशत्र्वोरतीव श्रद्धालुता दृश्यत आख्यायिकायाम; 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम' इति च स्मृतिः ॥

ॐ । दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

तत्र पूर्वपक्षवादी अविद्याविषयब्रह्मवित् दृप्तबालाकिः— दृप्तः गर्वितः असम्यग्ब्रह्मवित्त्वादेव— बलाकाया अपत्यं बालाकिः, दृप्तश्चासौ बालाकिश्चेति दृप्तबालाकिः, ह-शब्द ऐतिह्यार्थ आख्यायिकायाम्, अनूचानः अनुवचनसमर्थः वक्ता वाग्मी, गार्ग्यो गोत्रतः, आस बभूव कश्चित्काल-

विशेषे। स होवाच अजातशत्रुम् अजातशत्रुनामानम् काश्यं काशिराजम् अभिगम्य— ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म ते तुभ्यं ब्रवाणि कथयानि। स एवमुक्तोऽजातशत्रुरुवाच— सहस्रं गवां दद्मः एतस्यां वाचि— यां मां प्रत्यवोचः ब्रह्म ते ब्रवाणीति, तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमित्यभिप्रायः। साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं कस्मान्नापेक्ष्यते सहस्रदाने, ब्रह्म ते ब्रवाणीति इयमेव तु वाक् निमित्तमपेक्ष्यत इत्युच्यते— यतः श्रुतिरेव राज्ञोऽभिप्रायमाह— जनको दाता जनकः श्रोतेति च एतस्मिन्वाक्यद्वये पदद्वयमभ्यस्यते जनको जनक इति; वै-शब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थः; जनको दित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जनाः धावन्ति अभिगच्छन्ति; तस्मात् तत्सर्वं मय्यपि संभावितवानसीति ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमु-

पास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २०॥

एवं राजानं शुश्रूषुम् अभिमुखीभूतं स होवाच गार्ग्यः — य एव असौ आदित्ये चक्षुषि च एकः अभिमानी चक्षुर्द्वारेण इह हृदि प्रविष्टः अहं भोक्ता कर्ता चेत्यवस्थितः — एतमेव अहं ब्रह्म पश्यामि अस्मिन्कार्यकरणसंघाते उपासे; तस्मात् तमहं पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीमि उपास्स्वेति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच अजातशत्रुः मा मेति हस्तेन विनिवारयन् — एतस्मिन् ब्रह्मणि विज्ञेये मा संवदिष्ठाः; मा मेत्याबाधनार्थं द्विर्वचनम् — एवं समाने विज्ञानविषय आवयोः अस्मानविज्ञानवत इव दर्शयता बाधिताः स्यामः, अतो मा संवदिष्ठाः मा संवादं कार्षीः अस्मिन्ब्रह्मणि; अन्यच्चेज्जानासि, तद्ब्रह्म वक्तुमर्हसि, न तु यन्मया ज्ञायत एव । अथ चेन्मन्यसे — जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रम्, न तु तद्विशेषेणोपासनफलानीति — तन्न मन्तव्यम्; यतः सर्वमेतत् अहं जाने, यद्ब्रवीषि; कथम्? अतिष्ठाः अतीत्य भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः, सर्वेषां च भूतानां मूर्धा शिरः राजेति वै — राजा दीप्तिगुणोपेतत्वात् एतैर्विशेषणैर्विशिष्टमेतद्ब्रह्म अस्मिन्कार्यकरणसंघाते कर्तृ भोक्तृ चेति अहमे-

तमुपास इति; फलमप्येवं विशिष्टोपासकस्य—स य एतमेवमुपास्ते अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति; यथागुणोपासनमेव हि फलम्; 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

संवादेन आदित्यब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चन्द्रमसि ब्रह्मान्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यः। य एवासौ चन्द्रे मनसि च एकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम्। बृहन् महान् पाण्डरं शुक्लं वासो यस्य सोऽयं पाण्डरवासाः, अप्शरीरत्वात् चन्द्राभिमानिनः प्राणस्य, सोमो राजा चन्द्रः, यश्चान्नभूतोऽभिषूयते लतात्मको यज्ञे, तमेकीकृत्य एतमेवाहं ब्रह्मोपासे; यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्य अहरहः सुतः सो-

मोऽभिषुतो भवति यज्ञे, प्रसुतः प्रकृष्टं सुतरां सुतो भवति विकारे— उभयविषयज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं भवतीत्यर्थः ; अन्नं च अस्य न क्षीयते अन्नात्मकोपासकस्य ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

तथा विद्युति त्वचि हृदये च एका देवता; तेजस्वीति विशेषणम् ; तस्यास्तत्फलम्— तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति— विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणात् आत्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यम् ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स

य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

तथा आकाशे हृद्याकाशे हृदये च एका देवता; पूर्णम् अप्रवर्ति चेति विशेषणद्वयम्; पूर्णत्वविशेषणफलमिदम्— पूर्यते प्रजया पशुभिः; अप्रवर्तिविशेषणफलम्— नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तत इति, प्रजा संतानाविच्छित्तिः ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

तथा वायौ प्राणे हृदि च एका देवता; तस्या विशेषणम्— इन्द्रः परमेश्वरः, वैकुण्ठः अप्रसह्यः, न परैर्जितपूर्वा अपराजिता सेना— मरुतां गणत्वप्रसिद्धेः; उपासनफलमपि— जिष्णुर्ह जयनशीलः अपराजिष्णुः न च परैर्जितस्वभावः भवति, अन्यतस्त्यजायी अन्यतस्त्यानां सपत्नानां जयनशीलो भवति ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

अग्नौ वाचि हृदि च एका देवता; तस्या विशेषणम्—विषासहिः मर्षयिता परेषाम् अग्निबाहुल्यात् फलबाहुल्यं पूर्ववत् ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥

अप्सु रेतसि हृदि च एका देवता; तस्या विशेषणम्—प्रतिरूपः अनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः; फलम्—

प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेव एनमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीतम्, अन्यच्च—अस्मात् तथाविध एवोपजायते ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वा\ंस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

आदर्शे प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गादौ, हार्दे च सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये च एका देवता; तस्या विशेषणम्— रोचिष्णुः दीप्तिस्वभावः; फलं च तदेव, रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति

स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥

यन्तं गच्छन्तं य एवायं शब्दः पश्चात् पृष्ठतः अनूदेति, अध्यात्मं च जीवनहेतुः प्राणः— तमेकीकृत्याह ; असुः प्राणो जीवनहेतुरिति गुणस्तस्य ; फलम्— सर्वमायुरस्मिँल्लोक एतीति— यथोपात्तं कर्मणा आयुः कर्मफलपरिच्छिन्नकालात् पुरा पूर्वं रोगादिभिः पीड्यमानमप्येनं प्राणो न जहाति ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

दिक्षु कर्णयोः हृदि चैका देवता अश्विनौ देवाववियुक्तस्वभावौ ; गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वम् अनपगत्वम् अवियुक्तता चान्योन्यं दिशामश्विनोश्च एवं धर्मित्वात् ; तदेव च फलमुपासकस्य— गणाविच्छेदः द्वितीयवत्त्वं च ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वँ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥

छायायां बाह्ये तमसि अध्यात्मं च आवरणात्मकेऽज्ञाने हृदि च एका देवता, तस्या विशेषणम्— मृत्युः ; फलं सर्वं पूर्ववत् , मृत्योरनागमनेन रोगादिपीडाभावो विशेषः ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि च एका देवता;

तस्याः आत्मन्वी आत्मवानिति विशेषणम्; फलम्—आत्मन्वी ह भवति आत्मवान्भवति, आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति, बुद्धिबहुलत्वात् प्रजायां संपादनमिति विशेषः। स्वयं परिज्ञातत्वेन एवं क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यः क्षीणब्रह्मविज्ञानः अप्रतिभासमानोत्तरः तूष्णीमवाक्शिरा आस ॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू ३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥

तं तथाभूतम् आलक्ष्य गार्ग्यं स होवाच अजातशत्रुः—एतावन्नू३ इति— किमेतावद्ब्रह्म निर्ज्ञातम्, आहोस्विदधिकमप्यस्तीति; इतर आह—एतावद्धीति। नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं भवतीत्याह अजातशत्रुः— किमर्थं गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणीति। किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते? न, फलवद्विज्ञानश्रवणात्; न चार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगन्तुं शक्यम्; अपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं लक्ष्यन्ते— 'अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानाम्' इत्यादीनि; तदनुरूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयन्ते विभक्तानि; अर्थवादत्वे एतदसमञ्जसम्। कथं तर्हि नैतावता

विदितं भवतीति ? नैष दोषः, अधिकृतापेक्षत्वात्—ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवे अजातशत्रवे अमुख्यब्रह्मवित् गार्ग्यः प्रवृत्तः ; स युक्त एव मुख्यब्रह्मविदा अजातशत्रुणा अमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुम्— यन्मुख्यं ब्रह्म वक्तुं प्रवृत्तः त्वं तत् न जानीष इति ; यद्यमुख्यब्रह्मविज्ञानमपि प्रत्याख्यायेत, तदा एतावतेति न ब्रूयात्, न किंचिज्ज्ञातं त्वयेत्येवं ब्रूयात् ; तस्माद्भवन्ति एतावन्ति अविद्याविषये ब्रह्माणि ; एतावद्विज्ञानद्वारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुम्— नैतावता विदितं भवतीति ; अविद्याविषये विज्ञेयत्वं नामरूपकर्मात्मकत्वं च एषां तृतीयेऽध्याये प्रदर्शितम् ; तस्मात् 'नैतावता विदितं भवति' इति ब्रुवता अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दर्शितं भवति । तच्च अनुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेव आह— उप त्वा यानीति— उपगच्छानीति— त्वाम्, यथान्यः शिष्यो गुरुम् ॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृह-

न्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्त-स्थौ तं पाणिनापेषं बोधयांचकार स हो-त्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाच अजातशत्रुः—प्रतिलोमं विपरीतं चैतत्; किं तत्? यद्ब्राह्मणः उत्तमवर्णः आचार्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रियमनाचार्यस्वभावम् उपेयात् उपगच्छेत् शिष्यवृत्त्या—ब्रह्म मे वक्ष्यतीति; एतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धम्; तस्मात् तिष्ठ त्वम् आचार्य एव सन्; विज्ञपयिष्याम्येव त्वामहम् —यस्मिन्विदिते ब्रह्म विदितं भवति, यत्तन्मुख्यं ब्रह्म वेद्यम् । तं गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विस्रम्भजननाय पाणौ हस्ते आदाय गृहीत्वा उत्तस्थौ उत्थितवान् । तौ ह गार्ग्याजातशत्रू पुरुषं सुप्तं राजगृहप्रदेशे क्वचित् आजग्मतुः आगतौ । तं च पुरुषं सुप्तं प्राप्य एतैर्नामभिः— बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्नित्येतैः— आमन्त्रयांचक्रे । एवमामन्त्र्यमाणोऽपि स सुप्तः नोत्तस्थौ । तम् अप्रतिबुध्यमानं पाणिना आपेषम् आपिष्य आपिष्य बोधयांचकार प्रतिबोधितवान् । तेन स होत्तस्थौ । तस्माद्यो गार्ग्येणाभिप्रेतः, नासावस्मिञ्छरीरे कर्ता भोक्ता ब्रह्मेति ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते— सुप्तपुरुषगमनतत्संबोधनानु-

त्थानैः गार्ग्याभिमतस्य ब्रह्मणोऽब्रह्मत्वं ज्ञापितमिति? जागरितकाले यो गार्ग्याभिप्रेतः पुरुषः कर्ता भोक्ता ब्रह्म संनिहितः करणेषु यथा, तथा अजातशत्र्वभिप्रेतोऽपि तत्स्वामी भृत्येष्विव राजा संनिहित एव; किं तु भृत्यस्वामिनोः गार्ग्याजातशत्र्वभिप्रेतयोः यद्विवेकावधारणकारणम्, तत् संकीर्णत्वादनवधारितविशेषम्; यत् द्रष्टृत्वमेव भोक्तुः न दृश्यत्वम्, यच्च अभोक्तुर्दृश्यत्वमेव न तु द्रष्टृत्वम्, तच्च उभयम् इह संकीर्णत्वाद्विविच्य दर्शयितुमशक्यमिति सुप्तपुरुषगमनम्। ननु सुप्तेऽपि पुरुषे विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रितो भोक्तैव प्रतिपत्स्यते, न अभोक्ता— इति नैव निर्णयः स्यादिति। न, निर्धारितविशेषत्वाद्गार्ग्याभिप्रेतस्य— यो हि सत्येन च्छन्नः प्राण आत्मा अमृतः वागादिषु अनस्तमितः निम्लोचत्सु, यस्य आपः शरीरं पाण्डरवासाः, यश्च असपत्नत्वात् बृहन्, यश्च सोमो राजा षोडशकलः, स स्वव्यापारारूढो यथानिर्ज्ञात एव अनस्तमितस्वभाव आस्ते; न च अन्यस्य कस्यचिद्व्यापारः तस्मिन्काले गार्ग्येणाभिप्रेयते तद्विरोधिनः; तस्मात् स्वनामभिरामन्त्रितेन प्रतिबोद्धव्यम्; न च प्रत्यबुध्यत; तस्मात् पारिशेष्यात् गार्ग्याभिप्रेतस्य अभोक्तृत्वं ब्रह्मणः। भोक्तृस्वभावश्चेत् भुञ्जीतैव स्वं विषयं प्राप्तम्;

न हि दग्धृस्वभावः प्रकाशयितृस्वभावः सन् वह्निः तृणोलपादि दाह्यं स्वविषयं प्राप्तं न दहति, प्रकाश्यं वा न प्रकाशयति; न चेत् दहति प्रकाशयति वा प्राप्तं स्वं विषयम्, नासौ वह्निः दग्धा प्रकाशयिता वेति निश्चीयते; तथा असौ प्राप्तशब्दादिविषयोपलब्धृस्वभावश्चेत् गार्ग्याभिप्रेतः प्राणः, बृहन्पाण्डरवास इत्येवमादिशब्दं स्वं विषयमुपलभेत— यथा प्राप्तं तृणोलपादि वह्निः दहेत् प्रकाशयेच्च अव्यभिचारेण तद्वत् । तस्मात् प्राप्तानां शब्दादीनाम् अप्रतिबोधात् अभोक्तृस्वभाव इति निश्चीयते; न हि यस्य यः स्वभावो निश्चितः, स तं व्यभिचरति कदाचिदपि; अतः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वम् । संबोधनार्थनामविशेषेण संबन्धाग्रहणात् अप्रतिबोध इति चेत्—स्यादेतत्—यथा बहुष्वासीनेषु स्वनामविशेषेण संबन्धाग्रहणात् मामयं संबोधयतीति, शृण्वन्नपि संबोध्यमानः विशेषतो न प्रतिपद्यते; तथा इमानि बृहन्नित्येवमादीनि मम नामानीति अगृहीतसंबन्धत्वात् प्राणो न गृह्णाति संबोधनार्थं शब्दम्, न त्वविज्ञातृत्वादेव— इति चेत्— न, देवताभ्युपगमे अग्रहणानुपपत्तेः; यस्य हि चन्द्राद्यभिमानिनी देवता अध्यात्मं प्राणो भोक्ता अभ्युपगम्यते, तस्य तया संव्यवहाराय विशेषनाम्ना संबन्धोऽवश्यं

ग्रहीतव्य: ; अन्यथा आह्वानादिविषये संव्यवहारोऽनुपपन्न: स्यात् । व्यतिरिक्तपक्षेऽपि अप्रतिपत्ते: अयुक्तमिति चेत्— यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता, तस्यापि बृहन्नित्यादिनामभि: संबोधने बृहत्त्वादिनाम्नां तदा तद्विषयत्वात् प्रतिपत्तिर्युक्ता; न च कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दै: संबोधित: प्रतिपद्यमानो दृश्यते; तस्मात् अकारणम् अभोक्तृत्वे संबोधनाप्रतिपत्तिरिति चेत्— न, तद्वत: तावन्मात्राभिमानानुपपत्ते: ; यस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता, स: प्राणादिकरणवान् प्राणी ; तस्य न प्राणदेवतामात्रेऽभिमान:, यथा हस्ते ; तस्मात् प्राणनामसंबोधने कृत्स्नाभिमानिनो युक्तैव अप्रतिपत्ति:, न तु प्राणस्य असाधारणनामसंयोगे ; देवतात्मत्वानभिमानाच्च आत्मन: । स्वनामप्रयोगेऽप्यप्रतिपत्तिदर्शनादयुक्तमिति चेत्— सुषुप्तस्य यल्लौकिकं देवदत्तादि नाम तेनापि संबोध्यमान: कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्त: ; तथा भोक्तापि सन् प्राणो न प्रतिपद्यत इति चेत्— न, आत्मप्राणयो: सुप्तासुप्तत्वविशेषोपपत्ते: ; सुषुप्तत्वात् प्राणग्रस्ततया उपरतकरण आत्मा स्वं नाम प्रयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते ; न तु तत् असुप्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्वे उपरतकरणत्वं संबोधनाग्रहणं वा युक्तम् । अप्रसिद्धनामभि: संबोधनमयुक्तमिति चेत्—

सन्ति हि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि प्राणादिनामानि; तान्यपोह्य अप्रसिद्धैर्बृहत्त्वादिनामभिः संबोधनमयुक्तम्, लौकिकन्यायापोहात्; तस्मात् भोक्तुरेव सतः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेत्— न देवताप्रत्याख्यानार्थत्वात्; केवलसंबोधनमात्राप्रतिपत्त्यैव असुप्तस्य आध्यात्मिकस्य प्राणस्याभोक्तृत्वे सिद्धे, यत् चन्द्रदेवताविषयैर्नामभिः संबोधनम्, तत् चन्द्रदेवता प्राणः अस्मिञ्छरीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिनिराकरणार्थम्; न हि तत् लौकिकनाम्ना संबोधने शक्यं कर्तुम् । प्राणप्रत्याख्यानेनैव प्राणग्रस्तत्वात्करणान्तराणां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिः । देवतान्तराभावाच्च; ननु अतिष्ठा इत्याद्यात्मन्वीत्यन्तेन ग्रन्थेन गुणवद्देवताभेदस्य दर्शितत्वादिति चेत्, न, तस्य प्राण एव एकत्वाभ्युपगमात् सर्वश्रुतिषु अरनाभिनिदर्शनेन, 'सत्येन च्छन्नः' 'प्राणो वा अमृतम्' इति च प्राणबाह्यस्य अन्यस्य अनभ्युपगमात् भोक्तुः । 'एष उ ह्येव सर्वे देवाः, कतम एको देव इति, प्राणः' इति च सर्वदेवानां प्राण एव एकत्वोपपादनाच्च । तथा करणभेदेष्वनाशङ्का, देहभेदेष्विव स्मृतिज्ञानेच्छादिप्रतिसंधानानुपपत्तेः; न हि अन्यदृष्टम् अन्यः स्मरति जानाति इच्छति प्रतिसंदधाति

वा; तस्मात् न करणभेदविषया *भोक्तृत्वाशङ्का विज्ञानमात्रविषया वा कदाचिदप्युपपद्यते। ननु संघात एवास्तु भोक्ता, किं व्यतिरिक्तकल्पनयेति— न, आपेषणे विशेषदर्शनात्; यदि हि प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता स्यात् संघातमात्राविशेषात् सदा आपिष्टस्य अनापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात्; संघातव्यतिरिक्ते तु पुनर्भोक्तरि संघातसंबन्धविशेषानेकत्वात् पेषणापेषणकृतवेदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तमकर्मफलभेदोपपत्तेश्च विशेषो युक्तः; न तु संघातमात्रे संबन्धकर्मफलभेदानुपपत्तेः विशेषो युक्तः; तथा शब्दादिपटुमान्द्यादिकृतश्च। अस्ति चायं विशेषः—यस्मात् स्पर्शमात्रेण अप्रतिबुध्यमानं पुरुषं सुप्तं पाणिना आपेषम् आपिष्य आपिष्य बोधयांचकार अजातशत्रुः। तस्मात् यः आपेषणेन प्रतिबुबुधे— ज्वलन्निव स्फुरन्निव कुतश्चिदागत इव पिण्डं च पूर्वविपरीतं बोधचेष्टाकारविशेषादिमत्त्वेन आपादयन्, सोऽन्योऽस्ति गार्ग्याभिमतब्रह्मभ्यो व्यतिरिक्त इति सिद्धम्। संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य; गृहस्य स्तम्भादिवत् शरीरस्य अन्तरुपष्टम्भकः प्राणः शरीरादिभिः संहत इत्यवोचाम— अरनेमिवच्च, नाभिस्थानीय एतस्मिन्सर्वमिति च; तस्मात् गृहादिवत् स्वावयवसमुदाय-

जातीयव्यतिरिक्तार्थं संहन्यत इत्येवम् अवगच्छाम। स्तम्भकुड्यतृणकाष्ठादिगृहावयवानां स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादि-तद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्वं दृष्ट्वा, मन्यामहे, तत्संघातस्य च— तथा, प्राणाद्यवयवानां तत्संघातस्य च स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादि-तद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्वं भवितुमर्हतीति। देवताचेतनावत्त्वे समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चेत्— प्राणस्य विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रणदर्शनात् चेतनावत्त्वमभ्युपगतम्; चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपगमः समत्वादनुपपन्न इति चेत्— न निरुपाधिकस्य केवलस्य विजिज्ञापयिषितत्वात् क्रियाकारकफलात्मकता हि आत्मनो नामरूपोपाधिजनिता अविद्याध्यारोपिता; तन्निमित्तो लोकस्य क्रियाकारकफलाभिमानलक्षणः संसारः; स निरूपाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्तयितव्य इति तत्स्वरूपविजिज्ञापयिषया उपनिषदारम्भः—'ब्रह्म ते ब्रवाणि' 'नैतावता विदितं भवति' इति च उपक्रम्य 'एतावदरे खल्वमृतत्वम्' इति च उपसंहारात्; न च अतोऽन्यत् अन्तराले विवक्षितम् उक्तं वा अस्ति; तस्मादनवसरः समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चोद्यस्य। विशेषवतो हि सोपाधि-

कस्य संव्यवहारार्थो गुणगुणिभावः, न विपरीतस्य; निरुपाख्यो हि विजिज्ञापयिषितः सर्वस्यामुपनिषदि, 'स एष नेति नेति' इत्युपसंहारात्। तस्मात् आदित्यादिब्रह्मभ्य एतेभ्योऽविज्ञानमयेभ्यो विलक्षणः अन्योऽस्ति विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम् ॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

स एवम् अजातशत्रुः व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य गार्ग्यमुवाच— यत्र यस्मिन्काले एषः विज्ञानमयः पुरुषः एतत् स्वपनं सुप्तः अभूत् प्राक् पाणिपेषप्रतिबोधात्; विज्ञानम् विज्ञायतेऽनेनेत्यन्तःकरणं बुद्धिः उच्यते, तन्मयः तत्प्रायः विज्ञानमयः; किं पुनस्तत्प्रायत्वम्? तस्मिन्नुपलभ्यत्वम्, तेन चोपलभ्यत्वम्, उपलब्धृत्वं च; कथं पुनर्मयटोऽनेकार्थत्वे प्रायार्थतैव अवगम्यते? 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः' इत्येवमादौ प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात् परविज्ञानविकारत्वस्याप्रसिद्धत्वात् 'य एष विज्ञानमयः' इति च प्रसिद्धवदनुवादात् अवयवोपमार्थ-

योश्च अत्रासंभवात् पारिशेष्यात् प्रायार्थतैव; तस्मात् संकल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मय इत्येतत्; पुरुषः, पुरि शयनात्। क्वैष तदा अभूदिति प्रश्नः स्वभावविजिज्ञापयिषया —प्राक् प्रतिबोधात् क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्याभावेन दिदर्शयिषितम्; न हि प्राक्प्रतिबोधात्कर्मादिकार्यं सुखादि किंचन गृह्यते; तस्मात् अकर्मप्रयुक्तत्वात् तथास्वाभाव्यमेव आत्मनोऽवगम्यते—यस्मिन्स्वाभाव्येऽभूत्, यतश्च स्वाभाव्यात्प्रच्युतः संसारी स्वभावविलक्षण इति— एतद्विवक्षया पृच्छति गार्ग्यं प्रतिभानरहितं बुद्धिव्युत्पादनाय। क्वैष तदाभूत्, कुत एतदागात्— इत्येतदुभयं गार्ग्येणैव प्रष्टव्यमासीत्; तथापि गार्ग्येण न पृष्टमिति नोदास्तेऽजातशत्रुः; बोधयितव्य एवेति प्रवर्तते, ज्ञापयिष्याम्येवेति प्रतिज्ञातत्वात्। एवमसौ व्युत्पाद्यमानोऽपि गार्ग्यः—यत्रैष आत्माभूत् प्राक्प्रतिबोधात्, यतश्चैतदागमनमागात्— तदुभयं न व्युत्पेदे वक्तुं वा प्रष्टुं वा—गार्ग्यो ह न मेने न ज्ञातवान् ॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा

गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतꣳ श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥

स होवाच अजातशत्रुः विवक्षितार्थसमर्पणाय। यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः— कैष तदाभूत्कुत एतदागादिति यदपृच्छाम, तत् शृणु उच्यमानम्— यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्, तत् तदा तस्मिन्काले एषां वागादीनां प्राणानाम्, विज्ञानेन अन्तःकरणगताभिव्यक्तिविशेषविज्ञानेन उपाधिस्वभावजनितेन, आदाय विज्ञानम् वागादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृहीत्वा, य एषः अन्तः मध्ये हृदये हृदयस्थः आकाशः— य आकाशशब्देन पर एव स्व आत्मोच्यते— तस्मिन् स्वे आत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽसांसारिके; न केवल आकाश एव, श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात्— 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति; लिङ्गोपाधिसंबन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्य अविशेषे स्वाभाविके आत्मन्येव केवले वर्तत इत्यभिप्रायः। यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदा असौ स्वात्मनि वर्तत इति कथमवगम्यते? नामप्रसिद्ध्या; कासौ नामप्रसिद्धिरित्याह— तानि वागादेर्विज्ञानानि यदा यस्मिन्काले गृह्णा-

ति आदत्ते, अथ तदा ह एतत्पुरुषः स्वपितिनाम एतन्नाम अस्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति; गौणमेवास्य नाम भवति; स्वमेव आत्मानम् अपीति अपिगच्छतीति स्वपितीत्युच्यते। सत्यं स्वपितीतिनामप्रसिद्ध्या आत्मनः संसारधर्मविलक्षणं रूपमवगम्यते, न त्वत्र युक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह— तत् तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति; प्राण इति घ्राणेन्द्रियम्, वागादिप्रकरणात्; वागादिसंबन्धे हि सति तदुपाधित्वादस्य संसारधर्मित्वं लक्ष्यते; वागादयश्च उपसंहृता एव तदा तेन; कथम्? गृहीता वाक्, गृहीतं चक्षुः, गृहीतं श्रोत्रम्, गृहीतं मनः; तस्मात् उपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभावात् स्वात्मस्थ एव आत्मा भवतीत्यवगम्यते ॥

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ १८ ॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्यकरणवियोगेऽपि संसारधर्मित्वमस्य दृश्यते— यथा च जागरिते सुखी दुःखी बन्धुवियुक्तः शोचति मुह्यते च; तस्मात् शोकमोहधर्मवानेवायम्; नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखादयश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्या अध्यारोपिता इति। न, मृषात्वात्— सः प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्न्यया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्तते, तदा ते ह अस्य लोकाः कर्मफलानि— के ते? तत् तत्र उत अपि महाराज इव भवति; सोऽयं महाराजत्वमिव अस्य लोकः, न महाराजत्वमेव जागरित इव; तथा महाब्राह्मण इव, उत अपि, उच्चावचम्—उच्चं च देवत्वादि, अवचं च तिर्यक्त्वादि, उच्चमिव अवचमिव च— निगच्छति मृषैव महाराजत्वादयोऽस्य लोकाः, इव-शब्दप्रयोगात्, व्यभिचारदर्शनाच्च; तस्मात् न बन्धुवियोगादिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने संबध्यत एव ॥

ननु च यथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोकाः, एवं स्वप्नेऽपि तेऽस्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभाविनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव, न तु अविद्याध्यारोपिता इति— ननु च जाग्रत्कार्यकरणात्मत्वं देवता-

त्मत्वं च अविद्याध्यारोपितं न परमार्थत इति व्यतिरिक्तविज्ञानमयात्मप्रदर्शनेन प्रदर्शितम्; तत् कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत इव उज्जीविष्यन् प्रादुर्भविष्यति— सत्यम्, विज्ञानमये व्यतिरिक्ते कार्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनम् अविद्याध्यारोपितम्— शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनम्— इत्येतत्सिध्यति व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रदर्शनन्यायेनैव, न तु तद्विशुद्धिपरतयैव न्याय उक्तः इति— असन्नपि दृष्टान्तः जाग्रत्कार्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनलक्षणः पुनरुद्भाव्यते; सर्वो हि न्यायः किंचिद्विशेषमपेक्षमाणः अपुनरुक्ती भवति। न तावत्स्वप्नेऽनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्मभूताः, आत्मनोऽन्यस्य जाग्रत्प्रतिबिम्बभूतस्य लोकस्य दर्शनात्; महाराज एव तावत् व्यस्तसुप्तासु प्रकृतिषु पर्यङ्के शयानः स्वप्नान्पश्यन् उपसंहृतकरणः पुनरुपगतप्रकृतिं महाराजमिव आत्मानं जागरित इव पश्यति यात्रागतं भुञ्जानमिव च भोगान्; न च तस्य महाराजस्य पर्यङ्के शयानात् द्वितीयः अन्यः प्रकृत्युपेतो विषये पर्यटन्नहनि लोके प्रसिद्धोऽस्ति, यमसौ सुप्तः पश्यति; न च उपसंहृतकरणस्य रूपादिमतो दर्शनमुपपद्यते; न च देहे देहान्तरस्य तत्तुल्यस्य संभवोऽस्ति; देहस्थस्यैव हि स्वप्नदर्शनम्।

ननु पर्यङ्के शयानः पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति—न बहिः स्वप्नान्पश्यतीत्येतदाह— सः महाराजः, जानपदान् जनपदे भवान् राजोपकरणभूतान् भृत्यानन्यांश्च, गृहीत्वा उपादाय, स्वे आत्मीय एव जयादिनोपार्जिते जनपदे, यथाकामं यो यः कामोऽस्य यथाकामम् इच्छातो यथा परिवर्तेतेत्यर्थः; एवमेव एष विज्ञानमयः, एतदिति क्रियाविशेषणम्, प्राणान्गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य, स्वे शरीरे स्व एव देहे न बहिः, यथाकामं परिवर्तते—कामकर्मभ्यामुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशीर्वासना अनुभवतीत्यर्थः। तस्मात् स्वप्ने मृषाध्यारोपिता एव आत्मभूतत्वेन लोका अविद्यमाना एव सन्तः; तथा जागरितेऽपि—इति प्रत्येतव्यम्। तस्मात् विशुद्धः अक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम्। यस्मात् दृश्यन्ते द्रष्टुर्विषयभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः कार्यकरणलक्षणा लोकाः, तथा स्वप्नेऽपि, तस्मात् अन्योऽसौ दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्धः॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वादतद्धर्मतेति विशुद्धता अवगता आत्मनः; तत्र यथाकामं परिवर्तत इति कामवशात्परिवर्तनमुक्तम्; द्रष्टुर्दृश्यसंबन्धश्च अस्य स्वाभाविक इत्यशु-

द्धता शङ्क्यते; अतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाह—

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति— यदा स्वप्नया चरति, तदाप्ययं विशुद्ध एव; अथ पुनः यदा हित्वा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं यदा यस्मिन्काले सुषुप्तः सुष्ठु सुप्तः संप्रसादं स्वाभाव्यं गतः भवति— सलिलमिवान्यसंबन्धकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदति । कदा सुषुप्तो भवति? यदा यस्मिन्काले, न कस्यचन न किंचनेत्यर्थः, वेद विजानाति; कस्यचन वा शब्दादेः संबन्धिवस्त्वन्तरं किंचन न वेद— इत्यध्याहार्यम्; पूर्वं तु न्याय्यम्, सुप्ते तु विशेषविज्ञानाभावस्य विवक्षितत्वात् । एवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तम्; केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युच्यते— हिता नाम

हिता इत्येवंनाम्न्यो नाड्य: सिरा: देहस्यान्नरसविपरिणामभूता:, ताश्च, द्वासप्ततिः सहस्राणि—द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि— ता द्वासप्ततिः सहस्राणि, हृदयात्—हृदयं नाम मांसपिण्ड:— तस्मान्मांसपिण्डात्पुण्डरीकाकारात्, पुरीततं हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते— तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम्— पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति—शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवत्य: अश्वत्थपर्णराजय इव बहिर्मुख्य: प्रवृत्ता इत्यर्थ: । तत्र बुद्धेरन्त:करणस्य हृदयं स्थानम्; तत्रस्थबुद्धितन्त्राणि च इतराणि बाह्यानि करणानि; तेन बुद्धि: कर्मवशात् श्रोत्रादीनि ताभिर्नाडीभि: मत्स्यजालवत् कर्णशष्कुल्यादिस्थानेभ्य: प्रसारयति; प्रसार्य च अधितिष्ठति जागरितकाले; तां विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति; संकोचनकाले च तस्या: अनुसंकुचति; सोऽस्य विज्ञानमयस्य स्वाप:; जाग्रद्विकासानुभवो भोग:; बुद्ध्युपाधिस्वभावानुविधायी हि स:, चन्द्रादिप्रतिबिम्ब इव जलाद्यनुविधायी । तस्मात् तस्या बुद्धे: जाग्रद्विषयाया: ताभि: नाडीभि: प्रत्यवसर्पणमनु प्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति— तप्तमिव लोहपिण्डम् अविशेषेण संव्याप्य अग्निवत् शरीरं संव्याप्य वर्तत इत्यर्थ: । स्वाभाविक एव स्वा-

त्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात् पुरीतति शेत इत्युच्यते । न हि सुषुप्तिकाले शरीरसंबन्धोऽस्ति । 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य' इति हि वक्ष्यति । सर्वसंसारदुःखवियुक्तेयमवस्थेत्यत्र दृष्टान्तः— स यथा कुमारो वा अत्यन्तबालो वा, महाराजो वा अत्यन्तवश्यप्रकृतिः यथोक्तकृत्, महाब्राह्मणो वा अत्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसंपन्नः, अतिघ्नीम्— अतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिघ्नी आनन्दस्य अवस्था सुखावस्था ताम् प्राप्य गत्वा, शयीत अवतिष्ठेत । एषां च कुमारादीनां स्वभावस्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं लोके; विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न स्वभावतः; तेन तेषां स्वाभाविक्यवस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते, प्रसिद्धत्वात्; न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः, स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितत्वात् विशेषाभावाच्च; विशेषे हि सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदः स्यात्; तस्मान्न तेषां स्वापो दृष्टान्तः— एवमेव, यथा अयं दृष्टान्तः, एष विज्ञानमय एतत् शयनं शेते इति— एतच्छन्दः क्रियाविशेषणार्थः— एवमयं स्वाभाविके स्व आत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाल इति ॥

क्वैष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम्; अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिः असंसारि-

त्वं च उक्तम्; कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थः आरम्भः। ननु यस्मिन्ग्रामे नगरे वा यो भवति, सोऽन्यत्र गच्छन् तत एव ग्रामान्नगराद्वा गच्छति, नान्यतः; तथा सति क्वैष तदाभूदित्येतावानेवास्तु प्रश्नः; यत्राभून् तत एव आगमनं प्रसिद्धं स्यात् नान्यत इति कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव— किं श्रुतिरुपालभ्यते भवता? न; किं तर्हि द्वितीयस्य प्रश्नस्य अर्थान्तरं श्रोतुमिच्छामि, अत आनर्थक्यं चोदयामि। एवं तर्हि कुत इत्यपादानार्थता न गृह्यते; अपादानार्थत्वे हि पुनरुक्तता, नान्यार्थत्वे; अस्तु तर्हि निमित्तार्थः प्रश्नः— कुत एतदागात्— किंनिमित्तमिहागमनमिति। न निमित्तार्थतापि, प्रतिवचनवैरूप्यात्; आत्मनश्च सर्वस्य जगतः अग्निविस्फुलिङ्गादिवदुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते; न हि विस्फुलिङ्गानां विद्रवणे अग्निर्निमित्तम्, अपादानमेव तु सः; तथा परमात्मा विज्ञानमयस्य आत्मनोऽपादानत्वेन श्रूयते— 'अस्मादात्मनः' इत्येतस्मिन्वाक्ये; तस्मात् प्रतिवचनवैलोम्यात् कुत इति प्रश्नस्य निमित्तार्थता न शक्यते वर्णयितुम्। नन्वपादानपक्षेऽपि पुनरुक्तादोषः स्थित एव॥

नैष दोषः, प्रश्नाभ्यामासनि क्रियाकारकफलात्मतापो-

हस्य विवक्षितत्वात् । इह हि विद्याविद्याविषयावुपन्यस्तौ — 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेवावेत्' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इति विद्याविषयः, तथा अविद्याविषयश्च पाङ्क्तं कर्म तत्फलं चान्नत्रयं नामरूपकर्मात्मकमिति । तत्र अविद्याविषये वक्तव्यं सर्वमुक्तम् । विद्याविषयस्तु आत्मा केवल उपन्यस्तः न निर्णीतः; तन्निर्णयाय च 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति प्रक्रान्तम्, 'ज्ञपयिष्यामि' इति च । अतः तद्ब्रह्म विद्याविषयभूतं ज्ञापयितव्यं याथात्म्यतः । तस्य च याथात्म्यं क्रियाकारकफलभेदशून्यम् अत्यन्तविशुद्धमद्वैतम्— इत्येतद्विवक्षितम् । अतस्तदनुरूपौ प्रश्नावुत्थाप्येते श्रुत्या— क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति । तत्र— यत्र भवति तत् अधिकरणम्, यद्भवति तदधिकर्तव्यम्— तयोश्च अधिकरणाधिकर्तव्ययोर्भेदः दृष्टो लोके । तथा— यत आगच्छति तत् अपादानम्— य आगच्छति स कर्ता, तस्मादन्यो दृष्टः । तथा आत्मा क्वाप्यभूदन्यस्मिन्नन्यः, कुतश्चिदागादन्यस्मादन्यः— केनचिद्भिन्नेन साधनान्तरेण— इत्येवं लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः; सा प्रतिवचनेन निवर्तयितव्येति । नायमात्मा अन्यः अन्यत्र अभूत्, अन्यो वा अन्यस्मादागतः, साधनान्तरं वा आत्मन्यस्ति; किं

तर्हि स्वात्मन्येवाभूत्— 'स्वमात्मानमपीतो भवति' 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' 'पर आत्मनि संप्रतिष्ठते' इत्यादिश्रुतिभ्यः; अत एव नान्यः अन्यस्मादागच्छति; तत् श्रुत्यैव प्रदर्श्यते 'अस्मादात्मनः' इति, आत्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावात्। नन्वस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरम्—न, प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः॥

तत्कथमिति उच्यते—

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

तत्र दृष्टान्तः— स यथा लोके ऊर्णनाभिः लूताकीट एक एव प्रसिद्धः सन् स्वात्माप्रविभक्तेन तन्तुना उच्चरेत्

उद्गच्छेत्; न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम्— यथा च एकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पाः विस्फुलिङ्गाः त्रुटयः अग्न्यवयवाः व्युच्चरन्ति विविधं नाना वा उच्चरन्ति— यथा इमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः, प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वम्—एवमेव अस्मात् आत्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधात् यत्स्वरूपं तस्मादित्यर्थः, सर्वे प्राणा वागादयः, सर्वे लोका भूरादयः सर्वाणि कर्मफलानि, सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठातारः अग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि, सर्व एत आत्मान इत्यस्मिन्पाठे उपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान इत्यर्थः, व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गमं जगदिदम् अग्निविस्फुलिङ्गवत् व्युच्चरत्यनिशम्, यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवत्, यदात्मकं च वर्तते स्थितिकाले, तस्य अस्य आत्मनो ब्रह्मणः, उपनिषत्—उप समीपं निगमयतीति अभिधायकः शब्द उपनिषदित्युच्यते— शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषोऽवसीयते उपनिगमयितृत्वं नाम; कासावुपनिषदित्याह—सत्यस्य सत्यमिति; सा हि सर्वत्र चोपनिषत् अलौकिकार्थत्वाद्दुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे— प्राणा वै सत्यं ते-

षामेष सत्यमिति । एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानाय उत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति ॥

भवतु तावत् उपनिषद्व्याख्यानाय उत्तरं ब्राह्मणद्वयम्; तस्योपनिषदित्युक्तम्; तत्र न जानीमः—किं प्रकृतस्य आत्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादिभुज इयमुपनिषत्, आहोस्वित् संसारिणः कस्यचित्; किंचातः? यदि संसारिणः तदा संसार्येव विज्ञेयः, तद्विज्ञानादेव सर्वप्राप्तिः, स एव ब्रह्मशब्दवाच्यः तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति; अथ असंसारिणः, तदा तद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या, तस्माच्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः; सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति; किंतु अस्मिन्पक्षे 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि—' इति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्, संसारिणश्च अन्यस्याभावे उपदेशानर्थक्यात्। यत एवं पण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानम् अनुक्तप्रतिवचनप्रश्नविषयम्, अतो यथाशक्ति ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्म विजिज्ञासूनां बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्यामः ॥

न तावत् असंसारी परः— पाणिपेषणप्रतिबोधितात् शब्दादिभुजः अवस्थान्तरविशिष्टात् उत्पत्तिश्रुतेः; न प्रशासिता अशनायादिवर्जितः परो विद्यते; कस्मात्? यस्मात्

'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति प्रतिज्ञाय, सुप्तं पुरुषं पाणिपेषं बोधयित्वा, तं शब्दादिभोक्तृत्वविशिष्टं दर्शयित्वा, तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्त्याख्यमवस्थान्तरमुन्नीय, तस्मादेव आत्मनः सुषुप्त्यवस्थाविशिष्टात् अग्निविस्फुलिङ्गोर्णनाभिदृष्टान्ताभ्याम् उत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिः—'एवमेवास्मात्' इत्यादिना; न चान्यो जगदुत्पत्तिकारणमन्तराले श्रुतोऽस्ति; विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणम्। समानप्रकरणे च श्रुत्यन्तरे कौषीतकिनाम् आदित्यादिपुरुषान्प्रस्तुत्य 'स होवाच यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः' इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति, नार्थान्तरस्य। तथा च 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इत्युक्त्वा, य एव आत्मा प्रियः प्रसिद्धः तस्यैव द्रष्टव्यश्रोतव्यमन्तव्यनिदिध्यासितव्यतां दर्शयति। तथा च विद्योपन्यासकाले 'आत्मेत्येवोपासीत' 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्' 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि—' इत्येवमादिवाक्यानामानुलोम्यं स्यात् पराभावे। वक्ष्यति च—'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः' इति। सर्ववेदान्तेषु च प्रत्यगात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यते— अहमिति, न बहिर्वेद्यता शब्दादिवत् प्रदर्श्यते असौ ब्रह्मेति। तथा कौ-

षीतकिनामेव 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादिना वागादिकरणैर्व्यावृत्तस्य कर्तुरेव वेदितव्यतां दर्शयति । अवस्थान्तरविशिष्टोऽसंसारीति चेत्— अथापि स्यात्, यो जागरिते शब्दादिभुक् विज्ञानमयः, स एव सुषुप्ताख्यमवस्थान्तरं गतः असंसारी परः प्रशासिता अन्यः स्यादिति चेत्— न, अदृष्टत्वात् । न ह्येवंधर्मकः पदार्थो दृष्टः अन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात् । न हि लोके गौः तिष्ठन् गच्छन्वा गौर्भवति, शयानस्तु अश्वादिजात्यन्तरमिति । न्यायाच्च— यद्धर्मको यः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति, स देशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्धर्मक एव भवति; स चेत् तद्धर्मकत्वं व्यभिचरति, सर्वः प्रमाणव्यवहारो लुप्येत । तथा च न्यायविदः सांख्यमीमांसकादयः असंसारिणः अभावं युक्तिशतैः प्रतिपादयन्ति । संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानस्याभावात् अयुक्तमिति चेत्— यत् महता प्रपञ्चेन स्थापितं भवता, शब्दादिभुक् संसार्येव अवस्थान्तरविशिष्टो जगत इह कर्तेति— तदसत्; यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः; स कथम् अस्मदादिः संसारी मनसापि चिन्तयितुमशक्यं पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टं जगत्

निर्मिनुयात् अतोऽयुक्तमिति चेत्— न, शास्त्रात्; शास्त्रं संसारिणः 'एवमेवास्मादात्मनः' इति जगदुत्पत्त्यादि दर्शयति; तस्मात् सर्वं श्रद्धेयमिति स्यादयम् एकः पक्षः ॥

'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'योऽशनायापिपासे अत्येति' 'असङ्गो न हि सज्जते' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्–अन्तर्याम्यमृतः' 'स यस्तान्पुरुषान्निरुह्यात्यक्रामत्' 'स वा एष महानज आत्मा' 'एष सेतुर्विधरणः' 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' 'य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' 'तत्तेजोऽसृजत' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः—स्मृतेश्च 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति—परोऽस्ति असंसारी श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यश्च; स च कारणं जगतः। ननु 'एवमेवास्मादात्मनः' इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तम्— न, 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति परस्य प्रकृतत्वात्, 'अस्मादात्मनः' इति युक्तः परस्यैव परामर्शः। 'क्वैष तदाभूत्' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेन आकाशशब्दवाच्यः पर आत्मा उक्तः 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति; 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' 'अहरहर्गच्छन्त्य

एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' 'पर आत्मनि संप्रतिष्ठते' इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशशब्दः परआत्मेति निश्चीयते; 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेव आत्मशब्दप्रयोगाच्च; प्रकृत एव पर आत्मा। तस्मात् युक्तम् 'एवमेवास्मादात्मनः' इति परमात्मन एव सृष्टिरिति; संसारिणः सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं च अवोचाम। अत्र च 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि—' इति ब्रह्मविद्या प्रस्तुता; ब्रह्मविषयं च ब्रह्मविज्ञानमिति; 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति प्रारब्धम्। तत्र इदानीम् असंसारि ब्रह्म• जगतः कारणम् अशनायाद्यतीतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्; तद्विपरीतश्च संसारी; तस्मात् अहं ब्रह्मास्मीति न गृह्णीयात्; परं हि देवमीशानं निकृष्टः संसार्यात्मत्वेन स्मरन् कथं न दोषभाक्स्यात्; तस्मात् न अहं ब्रह्मास्मीति युक्तम्। तस्मात्पुष्पोदकाञ्जलिस्तुतिनमस्कारबल्युपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभिः आरिराधयिषेत; आराधनेन विदित्वा सर्वेशितृ ब्रह्म भवति; न पुनरसंसारि ब्रह्म संसार्यात्मत्वेन चिन्तयेत्—अग्निमिव शीतत्वेन आकाशमिव मूर्तिमत्त्वेन। ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रम् अर्थवादो भविष्यति। सर्वतर्कशास्त्र-

लोकन्यायैश्च एवमविरोधः स्यात् ॥

न, मन्त्रब्राह्मणवादेभ्यः तस्यैव प्रवेशश्रवणात् । 'पुरश्चक्रे' इति प्रकृत्य 'पुरः पुरुष आविशत्' इति, 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इति सर्वशाखासु सहस्रशो मन्त्रवादाः सृष्टिकर्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्शयन्ति । तथा ब्राह्मणवादाः— तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'सेयं देवता— इमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेन आत्मनानुप्रविश्य' 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते' इत्याद्याः । सर्वश्रुतिषु च ब्रह्मणि आत्मशब्दप्रयोगात् आत्मशब्दस्य च प्रत्यगात्माभिधायकत्वात् , 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' इति च श्रुतेः परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावात्— 'एकमेवाद्वितीयम्' 'ब्रह्मैवेदम्' 'आत्मैवेदम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः युक्तमेव अहं ब्रह्मास्मीत्यवधारयितुम् ॥

यदा एवं स्थितः शास्त्रार्थः, तदा परमात्मनः संसारित्वम् ; तथा च सति शास्त्रानर्थक्यम् , असंसारित्वे च उपदेशानर्थक्यं स्पष्टो दोषः प्राप्तः ; यदि तावत् परमात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसंपर्कजनितदुःखानि अनुभवती-

ति, स्पष्टं परस्य संसारित्वं प्राप्तम्; तथा च परस्य असंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्, स्मृतयश्च, सर्वे च न्यायाः; अथ कथंचित् प्राणशरीरसंबन्धजैर्दुःखैर्न संबध्यत इति शक्यं प्रतिपादयितुम्, परमात्मनः साध्यपरिहार्याभावात् उपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुम्। अत्र केचित्परिहारमाचक्षते— परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्वनुप्रविष्टः स्वेन रूपेण; किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे; स च विज्ञानात्मा परस्मात् अन्यः अनन्यश्च; येनान्यः, तेन संसारित्वसंबन्धी, येन अनन्यः तेन अहं ब्रह्मेत्यवधारणार्हः; एवं सर्वमविरुद्धं भविष्यतीति॥

तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्ष एता गतयः— पृथिवीद्रव्यवत् अनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः, एकदेशविपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत्; पूर्वसंस्थानावस्थस्य वा परस्य एकदेशो विक्रियते केशोषरादिवत्, सर्व एव वा परः परिणमेत् क्षीरादिवत्। तत्र समानजातीयानेकद्रव्यसमूहस्य कश्चिद्द्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा, तदा समानजातीयत्वात् एकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः; तथा च सति सिद्धान्तविरोधः। अथ नित्यायुतसिद्धावयवानुगतः अवयवी पर आत्मा, तस्य तद्-

वस्थस्य एकदेशो विज्ञानात्मा संसारी— तदापि सर्वावयवानुगतत्वात् अवयविन एव अवयवगतो दोषो गुणो वेति, विज्ञानात्मनः संसारित्वदोषेण पर एव आत्मा संबध्यत इति, इयमप्यनिष्टा कल्पना । क्षीरवत् सर्वपरिणामपक्षे सर्वश्रुतिस्मृतिकोपः, स च अनिष्टः । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतः' 'न जायते म्रियते वा कदाचित्' 'अव्यक्तोऽयम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षाः । अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलदेशसंसरणानुपपत्तिः, परस्य वा संसारित्वम्— इत्युक्तम् । परस्यैकदेशः अग्निविस्फुलिङ्गवत् स्फुटितः विज्ञानात्मा संसरतीति चेत्— तथापि परस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्तिः, तत्संसरणे च परमात्मनः प्रदेशान्तरावयवव्यूहे छिद्रताप्राप्तिः, अव्रणत्ववाक्यविरोधश्च; आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणे परमात्मशून्यप्रदेशाभावात् अवयवान्तरनोदनव्यूहनाभ्यां हृदयशूलेनेव परमात्मनो दुःखित्वप्राप्तिः । अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेर्न दोष इति चेत्, न; श्रुतेर्ज्ञापकत्वात्— न शास्त्रं पदार्थानन्यथा कर्तुं प्रवृत्तम्, किं

तर्हि यथाभूतानाम् अज्ञातानां ज्ञापने; किंचातः? शृणु, अतो यद्भवति; यथाभूता मूर्तामूर्तादिपदार्थधर्मा लोके प्रसिद्धाः; तद्दृष्टान्तोपादानेन तदविरोध्येव वस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते; उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तः अनर्थकः स्यात्, दार्ष्टान्तिकासंगतेः; न हि अग्निः शीतः आदित्यो न तपतीति वा दृष्टान्तशतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यम्, प्रमाणान्तरेण अन्यथाधिगतत्वाद्वस्तुनः; न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते; प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति; न च लौकिकपदपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेण आगमेन शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरम् अवगमयितुम्; तस्मात् प्रसिद्धन्यायमनुसरता न शक्या परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुम्। 'क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' 'ममैवांशः' इति च श्रूयते स्मर्यते चेति चेत्, न, एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात्; अग्नेर्हि विस्फुलिङ्गः अग्निरेव इत्येकत्वप्रत्ययार्हो दृष्टो लोके; तथा च अंशः अंशिना एकत्वप्रत्ययार्हः; तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः। उपक्रमोपसंहाराभ्यां च— सर्वासु हि उपनिषत्सु पूर्वमे-

कत्वं प्रतिज्ञाय, दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य, पुनरेकत्वमुपसंहरति ; तद्यथा इहैव तावत् 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति प्रतिज्ञाय, उत्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टान्तैः विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्ययहेतून् प्रतिपाद्य 'अनन्तरमबाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्युपसंहरिष्यति ; तस्मात् उपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते— परमात्मैकत्वप्रत्ययद्रढिम्ने उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यानीति; अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च— सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मना एकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनाम् ; तद्विध्येकवाक्ययोगे च संभवति उत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति ; फलान्तरं च कल्पयितव्यं स्यात् ; तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः ॥

अत्र च संप्रदायविद आख्यायिकां संप्रचक्षते—कश्चित्किल राजपुत्रः जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धः व्याधगृहे संवर्धितः ; सः अमुष्य वंश्यतामजानन् व्याधजातिप्रत्ययः व्याधजातिकर्माण्येवानुवर्तते, न राजास्मीति राजजातिकर्माण्यनुवर्तते ; यदा पुनः कश्चित्परमकारुणिकः राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन् अमुष्य पुत्रतां बो-

धयति—'न त्वं व्याधः, अमुष्य राज्ञः पुत्रः; कथंचिद्व्याध-गृहमनुप्रविष्टः' इति—स एवं बोधितः त्यक्त्वा व्याधजातिप्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीम् आत्मनः पदवीमनुवर्तते— राजाहमस्मीति । तथा किल अयं परस्मात् अग्निविस्फुलिङ्गादिवत् तज्जातिरेव विभक्तः इह देहेन्द्रियादिगहने प्रविष्टः असंसारी सन् देहेन्द्रियादिसंसारधर्ममनुवर्तते— देहेन्द्रियसंघातोऽस्मि कृशः स्थूलः सुखी दुःखीति— परमात्मतामजानन्नात्मनः; न त्वम् एतदात्मकः परमेव ब्रह्मासि असंसारी— इति प्रतिबोधित आचार्येण, हित्वा एषणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते । अत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवत् ब्रह्मप्रत्ययो दृढो भवति— विस्फुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्ट इत्युक्ते, विस्फुलिङ्गस्य प्रागग्नेर्भ्रंशात् अग्न्येकत्वदर्शनात् । तस्मात् एकत्वप्रत्ययदार्ढ्याय सुवर्णमणिलोहाग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्ताः, न उत्पत्त्यादिभेदप्रतिपादनपराः । सैन्धवघनवत् प्रज्ञघ्नैकरसनैरन्तर्यावधारणात् 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' इति च— यदि च ब्रह्मणः चित्रपटवत् वृक्षसमुद्रादिवच्च उत्पत्त्याद्यनेकधर्मविचित्रता विजिग्राहयिषिता, एकरसं सैन्धवघनवदनन्तरमबाह्यम्—इति नोपसमहरिष्यत्, 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' इति च न प्रायो-

क्ष्यत— 'य इह नानेव पश्यति' इति निन्दावचनं च । तस्मात् एकरूपैकत्वप्रत्ययदार्ढ्यायैव सर्ववेदान्तेषु उत्पत्तिस्थितिलयादिकल्पना, न तत्प्रत्ययकरणाय ॥

न च निरवयवस्य परमात्मनः असंसारिणः संसार्येकदेशकल्पना न्याय्या, स्वतोऽदेशत्वात् परमात्मनः । अदेशस्य परस्य एकदेशसंसारित्वकल्पनायां पर एव संसारीति कल्पितं भवेत् । अथ परोपाधिकृत एकदेशः परस्य, घटकरकाद्याकाशवत् । न तदा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक्संव्यवहारभागिति बुद्धिरुत्पद्यते । अविवेकिनां विवेकिनां च उपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति चेत्, न, अविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वात्, विवेकिनां च संव्यवहारमात्रालम्बनार्थत्वात्—यथा कृष्णो रक्तश्च आकाश इति विवेकिनामपि कदाचित् कृष्णता रक्तता च आकाशस्य संव्यवहारमात्रालम्बनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति, न परमार्थतः कृष्णो रक्तो वा आकाशो भवितुमर्हति । अतो न पण्डितैर्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणः अंशांश्येकदेशैकदेशिविकारविकारित्वकल्पना कार्या, सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात् सर्वोपनिषदाम् । अतो हित्वा सर्वकल्पनाम् आकाशस्येव निर्विशेषता प्रतिपत्तव्या— 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः'

'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । न आत्मानं ब्रह्मविलक्षणं कल्पयेत्– उष्णात्मक इवाग्नौ शीतैकदेशम्, प्रकाशात्मके वा सवितरि तमएकदेशम्– सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात् सर्वोपनिषदाम् । तस्मात् नामरूपोपाधिनिमित्ता एव आत्मनि असंसारधर्मिणि सर्वे व्यवहाराः— 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इत्येवमादिमन्त्रवर्णेभ्यः— न स्वत आत्मनः संसारित्वम्, अलक्तकाद्युपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवत् भ्रान्तमेव न परमार्थतः । 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' 'न कर्मणा लिप्यते पापकेन' 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तम्' 'शुनि चैव श्वपाके च' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनोऽसंसारितैव । अत एकदेशो विकारः शक्तिर्वा विज्ञानात्मा अन्यो वेति विकल्पयितुं निरवयवत्वाभ्युपगमे विशेषतो न शक्यते । अंशादिश्रुतिस्मृतिवादाश्च एकत्वार्थाः, न तु भेदप्रतिपादकाः, विवक्षितार्थैकवाक्ययोगात्– इत्यवोचाम ॥

सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वे अथ किमर्थं तत्प्रतिकूलोऽर्थः विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यत इति । कर्मकाण्ड-

प्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके ; कर्मप्रतिपादकानि हि वाक्यानि अनेकक्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि, विज्ञानात्मभेदाभावे हि असंसारिण एव परमात्मन एकत्वे, कथम् इष्टफलासु क्रियासु प्रवर्तयेयुः, अनिष्टफलाभ्यो वा क्रियाभ्यो निवर्तयेयुः ? कस्य वा बद्धस्य मोक्षाय उपनिषदारभ्येत ? अपि च परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं परमात्मैकत्वोपदेशः ? कथं वा तदुपदेशग्रहणफलम् ? बद्धस्य हि बन्धनाशाय उपदेशः ; तदभावे उपनिषच्छास्त्रं निर्विषयमेव। एवं तर्हि उपनिषद्वादिपक्षस्य कर्मकाण्डवादिपक्षेण चोद्यपरिहारयोः समानः पन्थाः— येन भेदाभावे कर्मकाण्डं निरालम्बनमात्मानं न लभते प्रामाण्यं प्रति, तथा उपनिषदपि । एवं तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति, तस्यैव कर्मकाण्डस्यास्तु प्रामाण्यम् ; उपनिषदां तु प्रामाण्यकल्पनायां स्वार्थविघातो भवेदिति मा भूत्प्रामाण्यम् । न हि कर्मकाण्डं प्रमाणं सत् अप्रमाणं भवितुमर्हति ; न हि प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयति, न प्रकाशयति च इति। प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च—न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपादयन्त्यः स्वार्थविघातं कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातं च कुर्वन्ति ; प्रत्यक्षादिनिश्चितभेदप्रतिपत्त्यर्थप्रमाणैश्च विरुध्यन्ते । तस्मादप्रामाण्यमेव उपनिषदाम् ; अ-

न्यार्थता वास्तु; न त्वेव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थता ॥

न उक्तोत्तरत्वात्। प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वम् अप्रमाणत्वं वा प्रमोत्पादनानुत्पादननिमित्तम्, अन्यथा चेत् स्तम्भादीनां प्रामाण्यप्रसङ्गात् शब्दादौ प्रमेये। किंचातः? यदि तावत् उपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रमां कुर्वन्ति, कथमप्रमाणं भवेयुः। न कुर्वन्त्येवेति चेत्— यथा अग्निः शीतम्— इति, स भवानेवं वदन् वक्तव्यः— उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यम् उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येव, अग्निर्वा रूपप्रकाशम्; अथ करोति— यदि करोति, भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाणं भवद्वाक्यम्, अग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत्; प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्ये भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यम्। अत्रभवन्तो ब्रुवन्तु कः परिहार इति। ननु अत्र प्रत्यक्षा मद्वाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः अग्नौ च रूपप्रकाशनप्रतिपत्तिः प्रमा; कस्तर्हि भवतः प्रद्वेषः ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमां प्रत्यक्षं कुर्वतीषु उपनिषत्सु उपलभ्यमानासु? प्रतिषेधानुपपत्तेः। शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारम्पर्यजनितम् इत्यवोचाम। तस्मादुक्तोत्तरत्वात् उपनिषदं प्रति अप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति ॥

यच्चोक्तम् स्वार्थविघातकरत्वादप्रामाण्यमिति, तदपि न,

तदर्थप्रतिपत्तेर्बाधकाभावात् । न हि उपनिषद्भ्यः– ब्रह्मैकमेवाद्वितीयम्, नैव च– इति प्रतिपत्तिरस्ति— यथा अग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्यात् विरुद्धार्थद्वयप्रतिपत्तिः । अभ्युपगम्य चैतदवोचाम; न तु वाक्यप्रामाण्यसमये एष न्यायः– यदुत एकस्य वाक्यस्य अनेकार्थत्वम्; सति च अनेकार्थत्वे, स्वार्थश्च स्यात्, तद्विघातकृच्च विरुद्धः अन्योऽर्थः । न त्वेतत्— वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धं च, एकं वाक्यम्, अनेकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष समयः; अर्थैकत्वाद्धि एकवाक्यता । न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति । यत्तु लौकिकं वाक्यम्– अग्निरुष्णः शीतश्चेति, न तत्र एकवाक्यता, तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वात्; अग्निः शीत इत्येतत् एकं वाक्यम्; अग्निरुष्ण इति तु प्रमाणान्तरानुभवस्मारकम्, न तु स्वयमर्थावबोधकम्; अतो न अग्निः शीत इत्यनेन एकवाक्यता, प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैवोपक्षीणत्वात् । यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते, तत् शीतोष्णपदाभ्याम् अग्निपदसामानाधिकरण्यप्रयोगनिमित्ता भ्रान्तिः; न त्वेव एकस्य वाक्यस्य अनेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा ॥

यच्चोक्तम्—कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकृत् उपनिषद्वाक्यमिति, तन्न, अन्यार्थत्वात् । ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा हि उपनिषदः न इष्टार्थप्राप्तौ साधनोपदेशं तस्मिन्वा पुरुषनियोगं वारयन्ति, अनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव । न च कर्मकाण्डवाक्यानां स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते । असाधारणे चेत्स्वार्थे प्रमाम् उत्पादयति वाक्यम्, कुतोऽन्येन विरोधः स्यात् । ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात् प्रमा नोत्पद्यत एवेति चेत्, न, प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्येवमादिवाक्येभ्यः प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना; सा नैव भविष्यति, यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानम्; न च अनुमानं प्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते; तस्मादसदेवैतद्गीयते—प्रमैव नोत्पद्यत इति । अपि च यथाप्राप्तस्यैव अविद्याप्रत्युपस्थापितस्य क्रियाकारकफलस्य आश्रयणेन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजानतः तदाचक्षाणा श्रुतिः क्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यताम् असत्यतां वा न आचष्टे न च वारयति, इष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपायविधिपरत्वात् । यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यपि यथाप्राप्तानेव कामानुपादाय तत्साधनान्येव विधत्ते,

न तु—कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वं चेति— न विदधाति ; तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकभेदं यथाप्राप्तमेव आदाय इष्टविशेषप्राप्तिम् अनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यत् अग्निहोत्रादीनि कर्माणि विधत्ते, न— अविद्यागोचरासद्वस्तुविषयमिति— न प्रवर्तते— यथा काम्येषु । न च पुरुषा न प्रवर्तेरन् अविद्यावन्तः, दृष्टत्वात्— यथा कामिनः । विद्यावतामेव कर्माधिकार इति चेत्, न, ब्रह्मैकत्वविद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात् उपदेशेन तद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः । पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च— अनेका हि पुरुषाणामिच्छा ; रागादयश्च दोषा विचित्राः ; ततश्च बाह्यविषयरागाद्यपहृतचेतसो न शास्त्रं निवर्तयितुं शक्तम् ; नापि स्वभावतो बाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्तयितुं शक्तम् ; किंतु शास्त्रात् एतावदेव भवति— इदमिष्टसाधनम् इदमनिष्टसाधनमिति साध्यसाधनसंबन्धविशेषाभिव्यक्तिः— प्रदीपादिवत् तमसि रूपादिज्ञानम् ; न तु शास्त्रं भृत्यानिव बलात् निवर्तयति नियोजयति वा ; दृश्यन्ते हि पुरुषा रागादिगौरवात् शास्त्रमप्यतिक्रामन्तः । तस्मात् पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्य-

साधनसंबन्धविशेषान् अनेकधा उपदिशति । तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्तन्ते; शास्त्रं तु सवितृप्रदीपादिवत् उदास्त एव । तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थः अपुरुषार्थवदवभासते; यस्य यथावभासः, स तथारूपं पुरुषार्थं पश्यति; तदनुरूपाणि साधनान्युपादित्सते । तथा च अर्थवादोऽपि—'त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुः' इत्यादिः । तस्मात् न ब्रह्मैकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता विधिशास्त्रस्य बाधकाः । न च विधिशास्त्रम् एतावता निर्विषयं स्यात् । नापि उक्तकारकादिभेदं विधिशास्त्रम् उपनिषदां ब्रह्मैकत्वं प्रति प्रामाण्यं निवर्तयति । स्वविषयशूराणि हि प्रमाणानि, श्रोत्रादिवत् ॥

तत्र पण्डितंमन्याः केचित् स्वचित्तवशात् सर्वं प्रमाणमितरेतरविरुद्धं मन्यन्ते, तथा प्रत्यक्षादिविरोधमपि चोदयन्ति ब्रह्मैकत्वे— शब्दादयः किल श्रोत्रादिविषया भिन्नाः प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते; ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतां प्रत्यक्षविरोधः स्यात्; तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्तारश्च धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणः; तत्र ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतामनुमानविरोधश्च; तथा च आगमविरोधं वदन्ति– 'ग्रामकामो यजेत' 'पशुकामो यजेत' 'स्वर्ग-

कामो यजेत ' इत्येवमादिवाक्येभ्यः ग्रामपशुस्वर्गादिकामाः तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते । अत्रोच्यते— ते तु कुतर्कदूषितान्तःकरणाः ब्राह्मणादिवर्णापशदाः अनुकम्पनीयाः आगमार्थविच्छिन्नसंप्रदायबुद्धय इति । कथम्? श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैः ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्याः—किं शब्दादीनां भेदेन आकाशैकत्वं विरुध्यत इति; अथ न विरुध्यते, न तर्हि प्रत्यक्षविरोधः । यच्चोक्तम्— प्रतिशरीरं शब्दाद्युपलब्धारः धर्माधर्मयोश्च कर्तारः भिन्ना अनुमीयन्ते, तथा च ब्रह्मैकत्वेऽनुमानविरोध इति; भिन्नाः कैरनुमीयन्त इति प्रष्टव्याः; अथ यदि ब्रूयुः— सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति—के यूयम् अनुमानकुशला इत्येवं पृष्टानां किमुत्तरम्; शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने, शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानो वयमनुमानकुशलाः, अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत्—एवं तर्हि अनुमानकौशले भवतामनेकत्वप्रसङ्गः; अनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतम्; तत्र अनुमानं च क्रिया; सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधनैः कारकैः आत्मकर्तृका निर्वर्त्यत इत्येतत्प्रतिज्ञातम्; तत्र वयमनुमानकुशला इत्येवं वदद्भिः—

शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानः प्रत्येकं वयमनेके— इत्यभ्युपगतं स्यात्; अहो अनुमानकौशलं दर्शितम् अपुच्छशृङ्गैः तार्किकबलीवर्दैः। यो हि आत्मानमेव न जानाति, स कथं मूढः तद्गतं भेदमभेदं वा जानीयात्; तत्र किमनुमिनोति? केन वा लिङ्गेन? न हि आत्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किंचिल्लिङ्गमस्ति, येन लिङ्गेन आत्मभेदं साधयेत्; यानि लिङ्गानि आत्मभेदसाधनाय नामरूपवन्ति उपन्यस्यन्ति, तानि नामरूपगतानि उपाधय एव आत्मनः— घटकरकापवरकभूछिद्राणीव आकाशस्य; यदा आकाशस्य भेदलिङ्गं पश्यति, तदा आत्मनोऽपि भेदलिङ्गं लभेत सः; न ह्यात्मनः परतो विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तार्किकशतैरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते; स्वतस्तु दूरादपनीतमेव, अविषयत्वादात्मनः। यद्यत् परः आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगच्छति, तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमात्, नामरूपाभ्यां च आत्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात्, 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति श्रुतेः, 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति च—, उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे, तद्विलक्षणं च ब्रह्म— अतः अनुमानस्यैवाविषयत्वात् कुतोऽनुमानविरोधः। एतेन

आगमविरोधः प्रत्युक्तः ॥ यदुक्तम्– ब्रह्मैकत्वे यस्मै उपदेशः, यस्य च उपदेशग्रहणफलम्, तदभावात् एकत्वोपदेशानर्थक्यमिति— तदपि न, अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणां कश्चोद्यो भवति; एकस्मिन्ब्रह्मणि निरुपाधिके नोपदेशः, नोपदेष्टा, न च उपदेशग्रहणफलम्; तस्मादुपनिषदां च आनर्थक्यमित्येतत् अभ्युपगतमेव; अथ अनेककारकविषयानर्थक्यं चोद्यते– न, स्वतोऽभ्युपगमविरोधादात्मवादिनाम् । तस्मात् तार्किकचाटभटराजाप्रवेश्यम् अभयं दुर्गमिदम् अल्पबुद्ध्यगम्यं शास्त्रगुरुप्रसादरहितैश्च— 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति' 'देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा' 'नैषा तर्केण मतिरापनेया'— वरप्रसादलभ्यत्वश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च; 'तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके' इत्यादिविरुद्धधर्मसमवायित्वप्रकाशमन्त्रवर्णेभ्यश्च; गीतासु च 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इत्यादि । तस्मात् परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारी नाम न अन्यत् वस्त्वन्तरमस्ति । तस्मात्सुष्ठूच्यते 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति'— 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । तस्मात् परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यं नाम उपनिषत् परा ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति प्रस्तुतम्; तत्र यतो जगज्जातम्, यन्मयम्, यस्मिंश्च लीयते, तदेकं ब्रह्म— इति ज्ञापितम्। किमात्मकं पुनः तज्जगत् जायते, लीयते च? पञ्चभूतात्मकम्; भूतानि च नामरूपात्मकानि; नामरूपे सत्यमिति ह्युक्तम्; तस्य सत्यस्य पञ्चभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्म। कथं पुनः भूतानि सत्यमिति मूर्तामूर्तब्राह्मणम्। मूर्तामूर्तभूतात्मकत्वात् कार्यकरणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यम्। तेषां कार्यकरणात्मकानां भूतानां सत्यत्वनिर्दिधारयिषया ब्राह्मणद्वयमारभ्यते सैव उपनिषद्व्याख्या। कार्यकरणसत्यत्वावधारणद्वारेण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्म अवधार्यते। अत्रोक्तम् 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति; तत्र के प्राणाः, कियत्यो वा प्राणविषया उपनिषदः का इति च— ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन करणानां प्राणानां स्वरूपमवधारयति— पथिगतकूपारामाद्यवधारणवत् ॥

यो ह वै शिशुꣳ साधानꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्वि-

षतो भ्रातृव्यानवरुणाद्धि । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद, तस्येदं फलम्; किं तत्? सप्त सप्तसंख्याकान् ह द्विषतः द्वेषकर्तॄन् भ्रातृव्यान् भ्रातृव्या हि द्विविधा भवन्ति, द्विषन्तः अद्विषन्तश्च— तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्याः तान् द्विषतो भ्रातृव्यान् अवरुणद्धि; सप्त ये शीर्षण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वात् भ्रातृव्याः। ते हि अस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति; तेन ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः, प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात्; काठके चोक्तम्— 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्' इत्यादि; तत्र यः शिश्वादीन्वेद, तेषां याथात्म्यमवधारयति, स एतान् भ्रातृव्यान् अवरुणद्धि अपावृणोति विनाशयति। तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखीभूतायाह— अयं वाव शिशुः । कोऽसौ? योऽयं मध्यमः प्राणः, शरीरमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा, यः पञ्चधा शरीरमाविष्टः— बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्नित्युक्तः, यस्मिन् वाङ्मनःप्रभृतीनि करणानि विषक्तानि—पड्वीशशङ्कुनिदर्शनात्

स एष शिशुरिव, विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वात्; शिशुं साधानमित्युक्तम्; किं पुनस्तस्य शिशोः वत्सस्थानीयस्य करणात्मन आधानम् तस्य इदमेव शरीरम् आधानं कार्यात्मकम्— आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानम्; तस्य हि शिशोः प्राणस्य इदं शरीरमधिष्ठानम्; अस्मिन्हि करणान्यधिष्ठितानि लब्धात्मकानि उपलब्धिद्वाराणि भवन्ति, न तु प्राणमात्रे विषक्तानि; तथा हि दर्शितमजातशत्रुणा—उपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयो नोपलभ्यते, शरीरदेशव्यूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभमान उपलभ्यते—तच्च दर्शितं पाणिपेषप्रतिबोधनेन। इदं प्रत्याधानं शिरः; प्रदेशविशेषेषु— प्रति— प्रत्याधीयत इति प्रत्याधानम्। प्राणः स्थूणा अन्नपानजनिता शक्तिः— प्राणो बलमिति पर्यायः; बलावष्टम्भो हि प्राणः अस्मिन् शरीरे— 'स यत्रायमात्माबल्यं न्येत्य संमोहमिव' इति दर्शनात्— यथा वत्सः स्थूणावष्टम्भः एवम्। शरीरपक्षपाती वायुः प्राणः स्थूणेति केचित्। अन्नं दाम— अन्नं हि भुक्तं त्रेधा परिणमते; यः स्थूलः परिणामः, स एतद्द्वयं भूत्वा, इमामप्येति— मूत्रं च पुरीषं च; यो मध्यमो रसः, स रसो लोहितादिक्रमेण स्वकार्यं शरीरं साप्तधातुकमुपचिनोति; स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपचीयते, अन्नमय-

त्वात्; विपर्ययेऽपक्षीयते पतति; यस्तु अणिष्ठो रसः— अमृतम् ऊर्क् प्रभावः— इति च कथ्यते, स नाभेरूर्ध्वं हृदयदेशमागत्य, हृदयाद्विप्रसृतेषु द्वासप्ततिनाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्य, यत्तत् करणसंघातरूपं लिङ्गं शिशुसंज्ञकम्, तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति बलमुपजनयत् स्थूणाख्यम्; तेन अन्नम् उभयतः पाशवत्सदामवत् प्राणशरीरयोर्निबन्धनं भवति ॥

इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधान ऊढस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषद उच्यन्ते—

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते— तं करणात्मकं प्राणं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्यूढम् एताः वक्ष्यमाणाः सप्त सप्तसं-

ख्याका: अक्षितय:, अक्षितिहेतुत्वात्, उपतिष्ठन्ते। यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठतिरुपपूर्व: आत्मनेपदी भवति, इहापि सप्त देवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि; तिष्ठते: अत: अत्रापि आत्मनेपदं न विरुद्धम्। कास्ता अक्षितय इत्युच्यन्ते— तत् तत्र या इमा: प्रसिद्धा:, अक्षन् अक्षणि लोहिन्य: लोहिता: राजय: रेखा:, ताभि: द्वारभूताभि: एनं मध्यमं प्राणं रुद्र: अन्वायत्त: अनुगत:; अथ या: अक्षन् अक्षणि आप: धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमाना:, ताभि: अद्भिर्द्वारभूताभि: पर्जन्यो देवतात्मा अन्वायत्त: अनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थ:। स च अन्नभूतोऽक्षिति: प्राणस्य, 'पर्जन्ये वर्षत्यानन्दिन: प्राणा भवन्ति' इति श्रुत्यन्तरात्। या कनीनिका दृक्शक्ति: तया कनीनकया द्वारेण आदित्यो मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते। यत्कृष्णं चक्षुषि, तेन एनमग्निरुपतिष्ठते। यच्छुक्लं चक्षुषि, तेन इन्द्र:। अधरया वर्तन्या पक्ष्मणा एनं पृथिवी अन्वायत्ता, अधरत्वसामान्यात्। द्यौ: उत्तरया, ऊर्ध्वत्वसामान्यात्। एता: सप्त अन्नभूता: प्राणस्य संततमुपतिष्ठन्ते— इत्येवं यो वेद, तस्यैतत्फलम्— नास्यान्नं क्षीयते, य एवं वेद॥

तदेष श्लोको भवति। अर्वाग्बिलश्च-

मस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम्। तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति। अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥

तत् तत्र एतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः मन्त्रो भवति—अर्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः। तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुतिः—अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति। कः पुनरसावर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः? इदं तत्; शिरः चमसाकारं हि तत्; कथम्? एष हि अर्वाग्बिलः मुखस्य बिलरूपत्वात्, शिरसो बुध्नाकारत्वात् ऊर्ध्वबुध्नः। तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति—यथा सोमः चमसे, एवं तस्मिन् शिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं भवति। किं पुनस्तत्? यशः—

प्राणा वै यशो विश्वरूपम्– प्राणाः, श्रोत्रादयः वायवश्च मरुतः सप्तधा तेषु प्रसृताः यशः—इत्येतदाह मन्त्रः, शब्दादिज्ञानहेतुत्वात् । तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति—प्राणाः परिस्पन्दात्मकाः, त एव च ऋषयः, प्राणानेतदाह मन्त्रः । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति— ब्रह्मणा संवादं कुर्वन्ती अष्टमी भवति; तद्धेतुमाह— वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्त इति ॥

इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

के पुनस्तस्य चमसस्य तीर आसत ऋषय इति— इमावेव गोतमभरद्वाजौ कर्णौ– अयमेव गोतमः अयं भरद्वाजः दक्षिणश्च उत्तरश्च, विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी

उपदिशन्नुवाच— इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी दक्षिणं विश्वामित्रः उत्तरं जमदग्निः, विपर्ययेण वा । इमावेव वासिष्ठकश्यपौ— नासिके उपदिशन्नुवाच; दक्षिणः पुटो भवति वसिष्ठः; उत्तरः कश्यपः—पूर्ववत् । वागेव अत्रिः अदनक्रियायोगात् सप्तमः; वाचा ह्यन्नमद्यते; तस्मादत्तिर्ह वै प्रसिद्धं नामैतत्— अत्तृत्वादत्तिरिति, अत्तिरेव सन् यदत्रिरित्युच्यते परोक्षेण । सर्वस्य एतस्यान्नजातस्य प्राणस्य, अत्रिनिर्वचनविज्ञानादत्ता भवति । अत्तैव भवति नामुष्मिन्नन्येन पुनः प्रत्यद्यते इत्येतदुक्तं भवति— सर्वमस्यान्नं भवतीति । य एवम् एतत् यथोक्तं प्राणयाथात्म्यं वेद, स एवं मध्यमः प्राणो भूत्वा आधानप्रत्याधानगतो भोक्तैव भवति, न भोज्यम्; भोज्याद्व्यावर्तत इत्यर्थः ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयम् ब्राह्मणम् ॥

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तम् । याः प्राणानामुपनिषदः, ताः ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याताः– एते ते प्राणा इति च । ते किमात्मकाः कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति पञ्चभूतानां सत्यानां कार्यकरणात्मकानां स्वरूपावधारणार्थम् इदं ब्राह्मणमारभ्यते— यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण 'नेति नेति' इति ब्रह्मणः सतत्त्वं निर्दिधारयिषितम् । तत्र द्विरूपं ब्रह्म पञ्चभूतजनितकार्यकरणसंबद्धं मूर्तामूर्ताख्यं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपं च सर्वज्ञं सर्वशक्ति सोपाख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकं च सर्वव्यवहारास्पदम् । तदेव ब्रह्म विगतसर्वोपाधिविशेषं सम्यग्दर्शनविषयम अजरम् अमृतम् अभयम्, वाङ्मनसयोरप्यविषयम् अद्वैतत्वात् 'नेति नेति' इति निर्दिश्यते । तत्र यदपोहद्वारेण 'नेति नेति' इति निर्दिश्यते ब्रह्म, ते एते

द्वे वाव— वावशब्दोऽवधारणार्थः— द्वे एवेत्यर्थः— ब्रह्मणः परमात्मनः रूपे— रूप्यते याभ्याम् अरूपं परं ब्रह्म अविद्याध्यारोप्यमाणाभ्याम् । के ते द्वे? मूर्तं चैव मूर्तमेव च; तथा अमूर्तं च अमूर्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्तामूर्ते द्वे एवेत्यवधार्येते; कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्तयोरित्युच्यन्ते— मर्त्यं च मर्त्यं मरणधर्मि, अमृतं च तद्विपरीतम्, स्थितं च—परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत्स्थास्नु, यच्च— यातीति यत्— व्यापि अपरिच्छिन्नं स्थितविपरीतम्, सच्च— सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत्, त्यच्च— तद्विपरीतम् 'त्यत्' इत्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ॥

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तम्, तथा अमूर्तं च; तत्र कानि मूर्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यते । तदे-

तन्मूर्तं मूर्छितावयवम् इतरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमित्यर्थः। किं तत्? यदन्यत्; कस्मादन्यत्? वायोश्चान्तरिक्षाच्च भूतद्वयात्— परिशेषात्पृथिव्यादिभूतत्रयम्; एतन्मर्त्यम्— यदेतन्मूर्ताख्यं भूतत्रयम् इदं मर्त्यं मरणधर्मि; कस्मात्? यस्मात्स्थितमेतत्; परिच्छिन्नं ह्यर्थान्तरेण संप्रयुज्यमानं विरुध्यते—यथा घटः स्तम्भकुड्यादिना; तथा मूर्तं स्थितं परिच्छिन्नम् अर्थान्तरसंबन्धि ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यम्; एतत्सत् विशेष्यमाणासाधारणधर्मवत्, तस्माद्धि परिच्छिन्नम्, परिच्छिन्नत्वान्मर्त्यम्, अतो मूर्तम्; मूर्तत्वाद्वा मर्त्यम्, मर्त्यत्वात्स्थितम्, स्थितत्वात्सत्। अतः अन्योन्याव्यभिचारात् चतुर्णां धर्माणां यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः। सर्वथापि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं रूपं ब्रह्मणः। तत्र चतुर्णामेकस्मिन्गृहीते विशेषणे इतरद्गृहीतमेव विशेषणमित्याह— तस्यैतस्य मूर्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः— चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः— एष रसः सार इत्यर्थः; त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता; एतत्साराणि त्रीणि भूतानि, यत एतत्कृतविभज्यमानरूपविशेषणानि भवन्ति; आधिदैविकस्य कार्यस्यै-

तद्रूपम्— यत्सविता यदेतन्मण्डलं तपति; सतो भूतत्रयस्य हि यस्मात् एष रस इति एतद्गृह्यते; मूर्तो ह्येष सविता तपति, सारिष्ठश्च । यत्तु आधिदैविकं करणं मण्डलस्याभ्यन्तरम्, तद्वक्ष्यामः ॥

अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥

अथामूर्तम्— अथाधुना अमूर्तमुच्यते । वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिशेषितं भूतद्वयम्— एतत् अमृतम्, अमूर्तत्वात्, अस्थितम्, अतोऽविरुध्यमानं केनचित्, अमृतम्, अमरणधर्मि; एतत् यत् स्थितविपरीतम्, व्यापि, अपरिच्छिन्नम्; यस्मात् यत् एतत् अन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषम्, अतः त्यत् 'त्यत्' इति परोक्षाभिधानार्हमेव— पूर्ववत् । तस्यैतस्यामूर्तस्य एतस्यामृतस्य एतस्य यतः एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्तस्य एष रसः; कोऽसौ ? य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः— करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते यः, स

एष: अमूर्तस्य भूतद्वयस्य रस: पूर्ववत् सारिष्ठ: । एतत्पुरुषसारं चामूर्तं भूतद्वयम्—हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्; तस्मात् तादर्थ्यात् तत्सारं भूतद्वयम्। त्यस्य ह्येष रस:— यस्मात् य: मण्डलस्थ: पुरुषो मण्डलवन्न गृह्यते सारश्च भूतद्वयस्य, तस्मादस्ति मण्डलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्मात् युक्तं प्रसिद्धवद्धेतूपादानम्— त्यस्य ह्येष रस इति ॥

रस: कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इति केचित्; तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मन: कर्म वाय्वन्तरिक्षयो: प्रयोक्तृ; तत्कर्म वाय्वन्तरिक्षाधारं सत् अन्येषां भूतानां प्रयोक्तृ भवति; तेन स्वकर्मणा वाय्वन्तरिक्षयो: प्रयोक्तेति तयो: रस: कारणमुच्यत इति । तन्न मूर्तरसेन अतुल्यत्वात्; मूर्तस्य तु भूतत्रयस्य रसो मूर्तमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयम्; न चेतन:; तथा अमूर्तयोरपि भूतयो: तत्समानजातीयेनैव अमूर्तरसेन युक्तं भवितुम्, वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्; यथा हि मूर्तामूर्ते चतुष्टयधर्मवती विभज्येते, तथा रसरसवतोरपि मूर्तामूर्तयो: तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभाग:; न त्वर्धवैशसम् । मूर्तरसेऽपि मण्डलोपाधिश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेत्— अत्यल्पमिदमुच्यते, सर्व-

त्रैव तु मूर्तामूर्तयोः ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात् । पुरुषशब्दः अचेतनेऽनुपपन्न इति चेत्, न, पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिङ्गस्य पुरुषशब्ददर्शनात्, 'न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजाः प्रजनयितुमिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्' इत्यादौ अन्नरसमयादिषु च श्रुत्यन्तरे पुरुषशब्दप्रयोगात् । इत्यधिदैवतमिति उक्तोपसंहारः अध्यात्मविभागोक्त्यर्थः ॥

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

अथाधुना अध्यात्मं मूर्तामूर्तयोर्विभाग उच्यते । किं तत् मूर्तम्? इदमेव; किंचेदम्? यदन्यत् प्राणाच्च वायोः, यश्चायम् अन्तः अभ्यन्तरे आत्मन् आत्मनि आकाशः खम्, शरीरस्थश्च यः प्राणः— एतद्द्वयं वर्जयित्वा यदन्यत् शरीरारम्भकं भूतत्रयम्; एतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण । एतस्य सतो ह्येष रसः— यच्चक्षुरिति; आध्यात्मिकस्य शरी-

रारम्भकस्य कार्यस्य एष रसः सारः; तेन हि सारेण सारवदिदं शरीरं समस्तम्– यथा अधिदैवतमादित्यमण्डलेन; प्राथम्याच्च– चक्षुषी एव प्रथमे संभवतः संभवत इति, 'तेजो रसो निरवर्तताग्निः' इति लिङ्गात्; तैजसं हि चक्षुः; एतत्सारम् आध्यात्मिकं भूतत्रयम्; सतो ह्येष रस इति मूर्तत्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥

अथाधुना अमूर्तमुच्यते । यत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः, एतदमूर्तम् । अन्यत्पूर्ववत् । एतस्य त्यस्य एष रसः सारः, योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः– दक्षिणेऽक्षन्निति विशेषग्रहणम्, शास्त्रप्रत्यक्षत्वात्; लिङ्गस्य हि दक्षिणेऽक्षिण विशेषतोऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षम्, सर्वश्रुतिषु तथा प्रयोगदर्शनात् । त्यस्य ह्येष रस इति पूर्ववत् विशेषतः अग्रहणात् अमूर्तत्वसारत्व एव हेत्वर्थः ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तꣳ सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकरणविभागेन अध्यात्माधिदैवतयोः विभागो व्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य हैतस्य पुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामः वासनामयं मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनितं विचित्रं पटभित्तिचित्रवत् मायेन्द्रजालमृगतृष्णिकोपमं सर्वव्यामोहास्पदम्—एतावन्मात्रमेव आत्मेति विज्ञानवादिनो वैनाशिका यत्र भ्रान्ताः, एतदेव वासनारूपं पटरूपवत् आत्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च संप्रतिपन्नाः, इदम् आत्मार्थं त्रिगुणं स्वतन्त्रं प्रधानाश्रयं

पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति सांख्याः ॥

औपनिषदंमन्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति — मूर्तामूर्तराशिरेकः, परमात्मराशिरुत्तमः, ताभ्यामन्योऽयं मध्यमः किल तृतीयः कर्त्रा भोक्त्रा विज्ञानमयेन अजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायः; प्रयोक्ता कर्मराशिः, प्रयोज्यः पूर्वोक्तो मूर्तामूर्तभूतराशिः साधनं चेति । तत्र च तार्किकैः सह संधिं कुर्वन्ति । लिङ्गाश्रयश्च एष कर्मराशिरित्युक्त्वा, पुनस्ततस्त्रस्यन्तः सांख्यत्वभयात् — सर्वः कर्मराशिः — पुष्पाश्रय इव गन्धः पुष्पवियोगेऽपि पुटतैलाश्रयो भवति, तद्वत् — लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मैकदेशमाश्रयति, स परमात्मैकदेशः किल अन्यत आगतेन गुणेन कर्मणा सगुणो भवति निर्गुणोऽपि सन् , स कर्ता भोक्ता बध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मा — इति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति; स च कर्मराशिः भूतराशेरागन्तुकः, स्वतो निर्गुण एव परमात्मैकदेशत्वात् , स्वत उत्थिता अविद्या अनागन्तुकापि ऊषरवत् अनात्मधर्मः — इत्यनया कल्पनया सांख्यचित्तमनुवर्तन्ते ॥

सर्वमेतत् तार्किकैः सह सामञ्जस्यकल्पनया रमणीयं पश्यन्ति, न उपनिषत्सिद्धान्तं सर्वन्यायविरोधं च पश्य-

न्ति ; कथम् ? उक्ता एव तावत् सावयवत्वे परमात्मनः संसारित्वसव्रणत्वकर्मफलदेशसंसरणानुपपत्त्यादयो दोषाः ; नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परेण एकत्वानुपपत्तिः । लिङ्गमेवेति चेत् परमात्मन उपचरितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकभूछिद्राकाशादिवत्, तथा लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मदेशाश्रयणं वासनायाः । अविद्यायाश्च स्वत उत्थानम् ऊषरवत्— इत्यादिकल्पनानुपपन्नैव । न च वास्यदेशव्यतिरेकेण वासनाया वस्त्वन्तरसंचरणं मनसापि कल्पयितुं शक्यम् । न च श्रुतयो अवगच्छन्ति— 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' 'हृदये ह्येव रूपाणि' 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोकान्हृदयस्य' इत्याद्याः । न च आसां श्रुतीनां श्रुतादर्थान्तरकल्पना न्याय्या, आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादासाम्, एतावन्मात्रार्थोपक्षयत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् । तस्मात् श्रुत्यर्थकल्पनाकुशलाः सर्व एव उपनिषदर्थमन्यथा कुर्वन्ति । तथापि वेदार्थश्चेत्स्यात्, कामं भवतु, न मे द्वेषः । न च 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इति राशित्रयपक्षे समञ्जसम् ; यदा तु मूर्तामूर्ते तज्जनितवासनाश्च मूर्तामूर्ते द्वे रूपे, ब्रह्म च रूपि तृतीयम्, न चान्यत् चतुर्थमन्तराले—तदा

एतत् अनुकूलमवधारणम्, द्वे एव ब्रह्मणो रूपे इति; अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य विज्ञानात्मनो रूपे इति कल्प्यम्, परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति; तदा च रूपे एवेति द्विवचनमसमञ्जसम्; रूपाणीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं स्यात्– द्वे च मूर्तामूर्ते वासनाश्च तृतीयमिति। अथ मूर्तामूर्ते एव परमात्मनो रूपे, वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत्—तदा विज्ञानात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य परमात्मनः–इतीयं वाचो युक्तिरनर्थिका स्यात्, वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारत्वस्य अविशिष्टत्वात्; न च वस्तु वस्त्वन्तरद्वारेण विक्रियत इति मुख्यया वृत्त्या शक्यं कल्पयितुम्; न च विज्ञानात्मा परमात्मनो वस्त्वन्तरम्, तथा कल्पनायां सिद्धान्तहानात्। तस्मात् वेदार्थमूढानां स्वचित्तप्रभवा एवमादिकल्पना अक्षरबाह्याः; न ह्यक्षरबाह्यो वेदार्थः वेदार्थोपकारी वा, निरपेक्षत्वात् वेदस्य प्रामाण्यं प्रति। तस्मात् राशित्रयकल्पना असमञ्जसा ॥

'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इति लिङ्गात्मा प्रस्तुतः अध्यात्मे, अधिदैवे च 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः' इति, 'तस्य' इति प्रकृतोपादनात् स एवोपादीयते– योऽसौ त्यस्यामूर्तस्य रसः, न तु विज्ञानमयः। ननु विज्ञान-

मयस्यैव एतानि रूपाणि कस्मान्न भवन्ति, विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात्, 'तस्य' इति च प्रकृतोपादानात्— नैवम्, विज्ञानमयस्य अरूपित्वेन विजिज्ञापयिषितत्वात्; यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्य एतानि माहारजनादीनि रूपाणि स्युः, तस्यैव 'नेति नेति' इत्यनाख्येयरूपतया आदेशो न स्यात्। ननु अन्यस्यैव असावादेशः, न तु विज्ञानमयस्येति—न, षष्ठान्ते उपसंहरात्— 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति विज्ञानमयं प्रस्तुत्य 'स एष नेति नेति'— इति; 'विज्ञपयिष्यामि' इति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात्— यदि च विज्ञानमयस्यैव असंव्यवहार्यमात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टं स्यात् प्रध्वस्तसर्वोपाधिविशेषम्, तत इयं प्रतिज्ञा अर्थवती स्यात्— येन असौ ज्ञापितो जानात्यात्मानमेव अहं ब्रह्मास्मीति, शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति, न बिभेति कुतश्चन; अथ पुनः अन्यो विज्ञानमयः, अन्यः 'नेति नेति' इति व्यपदिश्यते— तदा अन्यददो ब्रह्म अन्योऽहमस्मीति विपर्ययो गृहीतः स्यात्, न 'आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' इति। तस्मात् 'तस्य हैतस्य' इति लिङ्गपुरुषस्यैव एतानि रूपाणि। सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं सत्यं वक्तव्यम्; सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासनाः; तासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते ॥

एतस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य लिङ्गात्मन एतानि रूपाणि; कानि तानीत्युच्यन्ते—यथा लोके, महारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनम् यथा वासो लोके, एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगे तादृशं वासनारूपं रञ्जनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य, येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत्—यथा च लोके पाण्ड्वाविकम्, अवेरिदम् आविकम् ऊर्णादि, यथा च तत् पाण्डुरं भवति, तथा अन्यद्वासनारूपम्—यथा च लोके इन्द्रगोपः अत्यन्तरक्तो भवति, एवमस्य वासनारूपम्—क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यम्, क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षया—यथा च लोके अग्न्यर्चिः भास्वरं भवति, तथा क्वचित् कस्यचित् वासनारूपं भवति—यथा पुण्डरीकं शुक्लम्, तद्वदपि च वासनारूपं कस्यचिद्भवति—यथा सकृद्विद्युत्तम्, यथा लोके सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति, तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचित् वासनारूपम्—उपजायते। न एषां वासनारूपाणाम् आदिः अन्तः मध्यं संख्या वा, देशः कालो निमित्तं वा अवधार्यते—असंख्येयत्वाद्वासनायाः, वासनाहेतूनां च आनन्त्यात्। तथा च वक्ष्यति षष्ठे 'इदंमयोऽदोमयः' इत्यादि। तस्मात् न स्वरूपसंख्यावधारणार्था दृष्टान्ताः— 'यथा

माहारजनं वासः' इत्यादयः; किं तर्हि प्रकारप्रदर्शनार्थाः— एवंप्रकाराणि हि वासनारूपाणीति । यत्तु वासनारूपमभिहितमन्ते— सकृद्विद्योतनमिवेति, तत्किल हिरण्यगर्भस्य अव्याकृतात्प्रादुर्भवतः तडिद्वत् सकृदेव व्यक्तिर्भवतीति; तत् तदीयं वासनारूपं हिरण्यगर्भस्य यो वेद तस्य सकृद्विद्युत्तेव, ह वै इत्यवधारणार्थौ, एवमेव अस्य श्रीः ख्यातिः भवतीत्यर्थः, यथा हिरण्यगर्भस्य— एवम् एतत् यथोक्तं वासनारूपमन्त्यम् यो वेद ॥

एवं निरवशेषं सत्यस्य स्वरूपमभिधाय, यत्तत्सत्यस्य सत्यमवोचाम तस्यैव स्वरूपावधारणार्थं ब्रह्मण इदमारभ्यते— अथ अनन्तरं सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरम्, यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मात्— अतः तस्मात्, सत्यस्य सत्यं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः; आदेशः निर्देशः ब्रह्मणः; कः पुनरसौ निर्देश इत्युच्यते— नेति नेतीत्येवं निर्देशः ॥

ननु कथम् आभ्यां 'नेति नेति' इति शब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्दिदिक्षितमिति, उच्यते— सर्वोपाधिविशेषापोहेन । यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति— नाम वा रूपं वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा; तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति; न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति; अतो न निर्देष्टुं

शक्यते—इदं तदिति—गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते, तथा; अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव ब्रह्मात्मा' इत्येवमादिशब्दैः। यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषम्, तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुम्; तदा अयमेवाभ्युपायः—यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण 'नेति नेति' इति निर्देशः॥

इदं च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थम्; यद्यत्प्राप्तं तत्तत् निषिध्यते; तथा च सति अनिर्दिष्टाशङ्का ब्रह्मणः परिहृता भवति; अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे, यदन्यत् प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयात् ब्रह्म, तन्न निर्दिष्टम्, कीदृशं नु खलु— इत्याशङ्का न निवर्तिष्यते; तथा च अनर्थकश्च स निर्देशः, पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्तकत्वात्; 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति च वाक्यम् अपरिसमाप्तार्थं स्यात्। यदा तु सर्वदिक्कालादिविविदिषा निवर्तिता स्यात् सर्वोपाधिनिराकरणद्वारेण, तदा सैन्धवघनवत् एकरसं प्रज्ञानघनम् अनन्तरमबाह्यं सत्यस्य सत्यम् अहं ब्रह्म अस्मीति सर्वतो निवर्तते विविदिषा, आत्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति। तस्मात् वीप्सार्थं नेति नेतीति नकारद्वयम्। ननु महता

यत्नेन परिकरबन्धं कृत्वा किं युक्तम् एवं निर्देष्टुं ब्रह्म? बाढम्; कस्मात्? न हि— यस्मात्, 'इति न, इति न' इत्येतस्मात्— इतीति व्याप्तव्यप्रकारा नकारद्वयविषया निर्दिश्यन्ते, यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इति— अन्यत्परं निर्देशनं नास्ति; तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः। यदुक्तम्— 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यम्' इति, एवंप्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत् परं ब्रह्म; अतो युक्तमुक्तं नामधेयं ब्रह्मणः, नामैव नामधेयम्; किं तत् सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आत्मेत्येवोपासीत; तदेव एतस्मिन् सर्वस्मिन् पदनीयम् आत्मतत्त्वम्, यस्मात् प्रेयः पुत्रादेः—इत्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यानविषये संबन्धप्रयोजने अभिहिते— 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति; एवं प्रत्यगात्मा ब्रह्मविद्याया विषय इत्येतत् उपन्यस्तम्। अविद्यायाश्च विषयः— 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' इत्यारभ्य चातुर्वर्ण्यप्रविभागादिनिमित्तपाङ्क्तकर्मसाध्यसाधनलक्षणः बीजाङ्कुरवत् व्याकृताव्याकृतस्वभावः नामरूपकर्मात्मकः संसारः 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इत्युपसंहृतः शास्त्रीय उत्कर्षलक्षणो ब्रह्मलोकान्तः अधोभावश्च स्थावरान्तोऽशास्त्रीयः, पूर्वमेव प्रदर्शितः—'द्वया ह' इत्यादिना। एतस्मादविद्याविषयाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायाम् अधिकारः कथं नाम स्यादिति— तृतीयेऽध्याये उपसंहृतः समस्तोऽविद्याविषयः। चतुर्थे तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानम् 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति च प्रस्तुत्य, तत् ब्रह्म एकम् अद्वयं सर्वविशेषशून्यं क्रियाकार-

कफलस्वभावसत्यशब्दवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण 'नेति नेति' इति ज्ञापितम्। अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासो विधित्सितः, जायापुत्रवित्तादिलक्षणं पाङ्क्तं कर्म अविद्याविषयं यस्मात् न आत्मप्राप्तिसाधनम्; अन्यसाधनं हि अन्यस्मै फलसाधनाय प्रयुज्यमानं प्रतिकूलं भवति; न हि बुभुक्षापिपासानिवृत्त्यर्थं धावनं गमनं वा साधनम्; मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधनानि श्रुतानि, न आत्मप्राप्तिसाधनत्वेन, विशेषितत्वाच्च; न च ब्रह्मविदो विहितानि, काम्यत्वश्रवणात्—'एतावान्वै कामः' इति, ब्रह्मविदश्च आप्तकामत्वात् आप्तकामस्य कामानुपपत्तेः, 'येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति च श्रुतेः। केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषणासंबन्धं वर्णयन्ति; तैर्बृहदारण्यकं न श्रुतम्; पुत्राद्येषणानामविद्वद्विषयत्वम्, विद्याविषये च— 'येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इत्यतः 'किं प्रजया करिष्यामः' इति— एष विभागः तैर्न श्रुतः श्रुत्या कृतः; सर्वक्रियाकारकफलोपमर्दस्वरूपायां च विद्यायां सत्याम्, सह कार्येण अविद्याया अनुपपत्तिलक्षणश्च विरोधः तैर्न विज्ञातः; व्यासवाक्यं च तैर्न श्रुतम्। कर्मविद्यास्वरूपयोः विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तनं विरोधः। 'यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च।

कां गतिं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे । एतावन्योन्यवैरूप्ये वर्तेते प्रतिकूलतः' इत्येवं पृष्टस्य प्रतिवचनेन— 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' इत्येवमादि— विरोधः प्रदर्शितः । तस्मात् न साधनान्तरसहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनम्, सर्वविरोधात्, साधननिरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनम्— इति पारिव्राज्यं सर्वसाधनसंन्यासलक्षणम् अङ्गत्वेन विधित्स्यते; एतावदेवामृतत्वसाधनमित्यवधारणात्, षष्ठसमाप्तौ, लिङ्गाच्च— कर्मी सन्याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति । मैत्रेय्यै च कर्मसाधनरहितायै साधनत्वेनामृतत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशात्, वित्तनिन्दावचनाच्च; यदि हि अमृतत्वसाधनं कर्म स्यात्, वित्तसाध्यं पाङ्क्तं कर्मेति— तन्निन्दावचनमनिष्टं स्यात्; यदि तु परितित्याजयिषितं कर्म, ततो युक्ता तत्साधननिन्दा । कर्माधिकारनिमित्तवर्णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्दाच्च— 'ब्रह्म तं परादात्' 'क्षत्रं तं परादात्' इत्यादेः; न हि ब्रह्मक्षत्राद्यात्मप्रत्ययोपमर्दे, ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्तव्यमिति विषयाभावात् आत्मानं लभते विधिः; यस्यैव पुरुषस्य उपमर्दितः प्रत्ययः ब्रह्मक्षत्राद्यात्मविषयः, तस्य तत्प्र-

त्ययसंन्यासात् तत्कार्याणां कर्मणां कर्मसाधनानां च अर्थप्राप्तश्च संन्यासः । तस्मात् आत्मज्ञानाङ्गत्वेन संन्यासविधित्सयैव आख्यायिकेयमारभ्यते ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥ १ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः— मैत्रेयीं स्वभार्यामामन्त्रितवान् याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः; उद्यास्यन् ऊर्ध्वं यास्यन् पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरम् वै; 'अरे' इति संबोधनम्; अहम्, अस्मात् गार्हस्थ्यात्, स्थानात् आश्रमात्, ऊर्ध्वं गन्तुमिच्छन् अस्मि भवामि; अतः हन्त अनुमतिं प्रार्थयामि ते तव; किंचान्यत्— ते तव अनया द्वितीयया भार्यया कात्यायन्या अन्तं विच्छेदं करवाणि; पतिद्वारेण युवयोर्मया संबध्यमानयोर्यः संबन्ध आसीत्, तस्य संबन्धस्य विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागं कृत्वा; वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं

तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा एवमुक्ता ह उवाच— यत् यदि, 'नु' इति वितर्के, मे मम इयं पृथिवी, भगोः भगवन्, सर्वा सागरपरिक्षिप्ता वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात्; कथम्? न कथंचनेत्याक्षेपार्थः, प्रश्नार्थो वा, तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणा अग्निहोत्रादिना—अमृता किं स्यामिति व्यवहितेन संबन्धः। प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः—कथमिति यद्याक्षेपार्थम्, अनुमोदनम्—नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति; प्रश्नश्चेत् प्रतिवचनार्थम्; नैव स्याः अमृता, किं तर्हि यथैव लोके उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोगसंपन्नम्, तथैव तद्वदेव तव जीवितं स्यात्; अमृतत्वस्य तु न आशा मनसापि अस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी—यद्येवं येनाहं नामृता स्याम्, किमहं तेन वित्तेन कुर्याम्? यदेव भगवान् केवलम् अमृतत्वसाधनं वेद, तदेव अमृतत्वसाधनं मे मह्यं ब्रूहि ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । एवं वित्तसाध्येऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते, याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्ट आह—स होवाच– प्रिया इष्टा, बतेत्यनुकम्प्याह, अरे मैत्रेयि, न अस्माकं पूर्वमपि प्रिया सती भवन्ती इदानीं प्रियमेव चित्तानुकूलं भाषसे । अतः एहि आस्स्व उपविश व्याख्यास्यामि– यत् ते तव इष्टम् अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानम् कथयिष्यामि । व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतः, निदिध्यासस्व वाक्यानि अर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति ॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः

प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि

भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

स होवाच— अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः जायापतिपुत्रादिभ्यो विरागमुत्पादयति तत्संन्यासाय । न वै— वै-शब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः; प्रसिद्धमेव एतत् लोके; पत्युः भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति, किं तर्हि आत्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि समानमन्यत्, न वा अरे पुत्राणाम्, न वा अरे वित्तस्य, न वा अरे ब्रह्मणः, न वा अरे क्षत्रस्य, न वा अरे लोकानाम्, न वा अरे देवानाम्, न वा अरे भूतानाम्, न वा अरे सर्वस्य । पूर्वं पूर्वं यथासन्ने प्रीतिसाधने वचनम्, तत्र तत्र इष्टतरत्वाद्वैराग्यस्य; सर्वग्रहणम् उक्तानुक्तार्थम् । तस्मात्

लोकप्रसिद्धमेतत् — आत्मैव प्रियः, नान्यत् । 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्' इत्युपन्यस्तम्, तस्यैतत् वृत्तिस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मात् आत्मप्रीतिसाधनत्वात् गौणी अन्यत्र प्रीतिः, आत्मन्येव मुख्या । तस्मात् आत्मा वै अरे द्रष्टव्यः दर्शनार्हः, दर्शनविषयमापादयितव्यः; श्रोतव्यः पूर्वम् आचार्यत आगमतश्च; पश्चान्मन्तव्यः तर्कतः; ततो निदिध्यासितव्यः निश्चयेन ध्यातव्यः; एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितैः; यदा एकत्वमेतान्युपगतानि, तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति, न अन्यथा श्रवणमात्रेण । यत् ब्रह्मक्षत्रादि कर्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणम् आत्मन्यविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मकम् अविद्याप्रत्ययविषयम्—रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः, तदुपमर्दनार्थमाह— आत्मनि खलु अरे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं विज्ञातं भवति ॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्त्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्त्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो

भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

ननु कथम् अन्यस्मिन्विदिते अन्यद्विदितं भवति? नैष दोषः; न हि आत्मव्यतिरेकेण अन्यत्किंचिदस्ति; यद्यस्ति, न तद्विदितं स्यात्; न त्वन्यदस्ति; आत्मैव तु सर्वम्; तस्मात् सर्वम् आत्मनि विदिते विदितं स्यात्। कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतत् श्रावयति—ब्रह्म ब्राह्मणजातिः तं पुरुषं परादात् परादध्यात् पराकुर्यात्; कम्? यः अन्यत्रात्मनः आत्मस्वरूपव्यतिरेकेण— आत्मैव न भवतीयं ब्राह्मणजातिरिति— तां यो वेद, तं परादध्यात् सा ब्राह्मणजातिः अनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति; परमात्मा हि सर्वेषामात्मा। तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिः, तथा लोकाः, देवाः, भूतानि, सर्वम्। इदं ब्रह्मेति— यान्यनुक्रान्तानि तानि सर्वाणि, आत्मैव, यदयमात्मा— योऽयमात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति प्रकृतः— यस्मात् आत्मनो जायते आत्मन्येव लीयत आत्ममयं च स्थितिकाले, आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणात्, आत्मैव सर्वम् ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्या-

ञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

कथं पुनः इदानीम् इदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते? चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते; तत्र दृष्टान्त उच्यते— यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य, तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्टम्; स यथा— स इति दृष्टान्तः; लोके यथा दुन्दुभेः भेर्यादेः, हन्यमानस्य ताड्यमानस्य दण्डादिना, न, बाह्यान् शब्दान् बहिर्भूतान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दसामान्यान्निष्कृष्टान दुन्दुभिशब्दविशेषान्, न शक्नुयात् ग्रहणाय ग्रहीतुम्; दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन, दुन्दुभिशब्दसामान्यविशेषत्वेन, दुन्दुभिशब्दा एते इति, शब्दविशेषा गृहीता भवन्ति, दुन्दुभिशब्दसामान्यव्यतिरेकेणाभावात् तेषाम्; दुन्दुभ्याघातस्य वा, दुन्दुभेराहननम् आघातः— दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्गता विशेषा गृहीता भवन्ति, न तु त एव निर्भिद्य ग्रहीतुं शक्यन्ते, विशेषरूपेणाभावात् तेषाम्—तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजागरितयोः न कश्चिद्वस्तुविशेषो गृह्यते; तस्मात् प्रज्ञानव्यतिरेकेण अभावो युक्तस्तेषाम् ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

तथा स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्य आपूर्यमाणस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात्— इत्येवमादि पूर्ववत् ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥

तथा वीणायै वाद्यमानायै— वीणाया वाद्यमानायाः । अनेकदृष्टान्तोपादानम् इह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थम्— अनेके हि विलक्षणाः चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषाः—तेषां पारम्पर्यगत्या यथा एकस्मिन् महासामान्ये अन्तर्भावः प्रज्ञानघने, कथं नाम प्रदर्शयितव्य इति ; दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वेऽन्तर्भावः, एवं स्थितिकाले तावत् सामान्यविशेषाव्यतिरेकात् ब्रह्मैकत्वं शक्यमवगन्तुम् ॥

स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानि ॥ १० ॥

एवम् उत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेः ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुम्; यथा अग्नेः विस्फुलिङ्गधूमाङ्गारार्चिषां प्राग्विभागात् अग्निरेवेति भवत्यग्न्येकत्वम्, एवं जगत् नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुम्– इत्येतदुच्यते— स यथा– आर्द्रैधाग्नेः आर्द्रैरेधोभिरिद्धोऽग्निः आर्द्रैधाग्निः, तस्मात्, अभ्याहितात् पृथग्धूमाः, पृथक् नानाप्रकारम्, धूमग्रहणं विस्फुलिङ्गादिप्रदर्शनार्थम्, धूमविस्फुलिङ्गादयः, विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति; एवम्– यथायं दृष्टान्तः; अरे मैत्रेयि अस्य परमात्मनः प्रकृतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत्; निश्वसितमिव निश्वसितम्; यथा अप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासो भवति, एवं वै अरे। किं तन्निश्वसितमिव ततो जा-

तमित्युच्यते— यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः— चतुर्विधं मन्त्रजातम् , इतिहास इति, उर्वशीपुरूरवसोः संवादादिः— 'उर्वशी हाप्सराः' इत्यादि ब्राह्मणमेव, पुराणम्— 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादि, विद्या देवजनविद्या— वेदः सोऽयम्— इत्याद्या, उपनिषदः 'प्रियमित्येतदुपासीत' इत्याद्याः, श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मन्त्राः 'तदेते श्लोकाः' इत्यादयः, सूत्राणि वस्तुसंग्रहवाक्यानि वेदे यथा— 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादीनि, अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि, व्याख्यानान्यर्थवादाः, अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणान्यनुव्याख्यानानि— यथा चतुर्थाध्याये 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यस्य यथा वा 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवम्' इत्यस्य अयमेवाध्यायशेषः, मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि— एवमष्टविधं ब्राह्मणम् । एवं मन्त्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणम्; नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिव्यक्तिः पुरुषनिश्वासवत् , न च पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः; अतः प्रमाणं निरपेक्ष एव स्वार्थे; तस्मात् यत् तेनोक्तं तत्तथैव प्रतिपत्तव्यम् , आत्मनः श्रेय इच्छद्भिः, ज्ञानं वा कर्म वेति । नामप्रकाशवशाद्धि रूपस्य विक्रियावस्था; नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याक्रियमा-

णयोः सलिलफेनवत् तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारत्वम्— इत्यतः नाम्न एव निश्वसितत्वमुक्तम्, तद्वचनेनैव इतरस्य निश्वसितत्वसिद्धेः। अथवा सर्वस्य द्वैतजातस्य अविद्याविषयत्वमुक्तम्—'ब्रह्म तं परादात्- इदं सर्वं यदयमात्मा' इति; तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशङ्क्येत; तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्— पुरुषनिश्वासवत् अप्रयत्नोत्थितत्वात् प्रमाणं वेदः, न यथा अन्यो ग्रन्थ इति॥

स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वे-

षां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

किंचान्यत्; न केवलं स्थित्युत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात् जगतो ब्रह्मत्वम्; प्रलयकाले च; जलबुद्बुदफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावः, एवं प्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्कार्याणां नामरूपकर्मणां तस्मिन्नेव लीयमानानामभावः; तस्मात् एकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनम् एकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत आह । प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टान्तः; स इति दृष्टान्तः; यथा येन प्रकारेण, सर्वासां नदीवापीतडागादिगतानामपाम्, समुद्रः अब्धिः एकायनम्, एकगमनम् एकप्रलयः अविभागप्राप्तिरित्यर्थः; यथा अयं दृष्टान्तः, एवं सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वायोरात्मभूतानां त्वक् एकायनम्, त्वगिति त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रम्, तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषाः— आप इव समुद्रम्— तद्व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति; तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा आसन् । तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वक्शब्दवाच्यं मनःसंकल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे, त्वग्विषय इव स्पर्शविशेषाः, प्रविष्टं तद्व्यतिरेकेणाभावभूतं भवति;

एवं मनोविषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्टः तद्व्यतिरेकेणाभावभूतो भवति; विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्मणि आप इव समुद्रे प्रलीयते। एवं परम्पराक्रमेण शब्दादौ सह ग्राहकेण करणेन प्रलीने प्रज्ञानघने, उपाध्यभावात् सैन्धवघनवत् प्रज्ञानघनम् एकरसम् अनन्तम् अपारं निरन्तरं ब्रह्म व्यवतिष्ठते। तस्मात् आत्मैव एकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यम्। तथा सर्वेषां गन्धानां पृथिवीविशेषाणाम् नासिके घ्राणविषयसामान्यम्। तथा सर्वेषां रसानामब्विशेषाणाम् जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यम्। तथा सर्वेषां रूपाणां तेजोविशेषाणाम् चक्षुः चक्षुर्विषयसामान्यम्। तथा शब्दानां श्रोत्रविषयसामान्यं पूर्ववत्। तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यानां मनोविषयसामान्ये संकल्पे; मनोविषयसामान्यस्यापि बुद्धिविषयसामान्ये विज्ञानमात्रे; विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन्प्रज्ञानघने प्रलीयते। तथा कर्मेन्द्रियाणां विषया वदनादानगमनविसर्गानन्दविशेषाः तत्तत्क्रियासामान्येष्वेव प्रविष्टा न विभागयोग्या भवन्ति, समुद्र इव अब्विशेषाः; तानि च सामान्यानि प्राणमात्रम्; प्राणश्च प्रज्ञानमात्रमेव— 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः' इति कौषीतकिनोऽधीयते।

ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितः, न तु करणस्य; तत्र कोऽभिप्राय इति— बाढम्; किंतु विषयसमानजातीयं करणं मन्यते श्रुतिः, न तु जात्यन्तरम्; विषयस्यैव स्वात्मग्राहकत्वेन संस्थानान्तरं करणं नाम —यथा रूपविशेषस्यैव संस्थानं प्रदीपः करणं सर्वरूपप्रकाशने, एवं सर्वविषयविशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन संस्थानान्तराणि करणानि, प्रदीपवत्; तस्मात् न करणानां पृथक्प्रलये यत्नः कार्यः; विषयसामान्यात्मकत्वात् विषयप्रलयेनैव प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति ॥

तत्र 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति प्रतिज्ञातम्; तत्र हेतुरभिहितः— आत्मसामान्यत्वम्, आत्मजत्वम्, आत्मप्रलयत्वं च; तस्मात् उत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात् 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति प्रतिज्ञातं यत्, तत् तर्कतः साधितम् । स्वाभाविकोऽयं प्रलय इति पौराणिका वदन्ति । यस्तु बुद्धिपूर्वकः प्रलयः ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्यानिमित्तः, अयम् आत्यन्तिक इत्याचक्षते— अविद्यानिरोधद्वारेण यो भवति; तदर्थोऽयं विशेषारम्भः—

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव

स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

तत्र दृष्टान्त उपादीयते— स यथेति । सैन्धवखिल्यः— सिन्धोर्विकारः सैन्धवः, सिन्धुशब्देन उदकमभिधीयते, स्यन्दनात् सिन्धुः उदकम्, तद्विकारः तत्र भवो वा सैन्धवः, सैन्धवश्चासौ खिल्यश्चेति सैन्धवखिल्यः, खिल एव खिल्यः, स्वार्थे यत्प्रत्ययः— उदके सिन्धौ स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्तः, उदकमेव विलीयमानम् अनुविलीयते; यत्तत् भौमतैजससंपर्कात् काठिन्यप्राप्तिः खिल्यस्य स्वयोनिसंपर्कादपगच्छति— तत् उदकस्य विलयनम्, तत् अनु सैन्धवखिल्यो विलीयत इत्युच्यते; तदेतदाह— उदकमेवानुविलीयेतेति । न ह नैव— अस्य खिल्यस्य उद्ग्रहणाय उद्धृत्य पूर्ववद्ग्रहणाय ग्रहीतुम्, नैव समर्थः कश्चित्स्यात् सुनिपुणोऽपि; इव-शब्दोऽनर्थकः । ग्रहणाय नैव समर्थः; कस्मात्? यतो यतः यस्मात् यस्मात् देशात् तदुदकमाददीत, गृहीत्वा आ-

स्वादयेत् लवणास्वादमेव तत् उदकम्, न तु खिल्यभावः। यथा अयं दृष्टान्तः, एवमेव वै अरे मैत्रेयि इदं परमात्माख्यं महद्भूतम्— यस्मात् महतो भूतात् अविद्यया परिच्छिन्ना सती कार्यकरणोपाधिसंबन्धात्खिल्यभावमापन्नासि, मर्त्या जन्ममरणाशनायापिपासादिसंसारधर्मवत्यसि, नामरूपकार्यात्मिका— अमुष्यान्वयाहमिति, स खिल्यभावस्तव कार्यकरणभूतोपाधिसंपर्कभ्रान्तिजनितः महति भूते स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मनि अजरेऽमरेऽभये शुद्धे सैन्धवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽनन्तेऽपारे निरन्तरे अविद्याजनितभ्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेशितः; तस्मिन्प्रविष्टे स्वयोनिग्रस्ते खिल्यभावे अविद्याकृते भेदभावे प्रणाशिते— इदमेकमद्वैतं महद्भूतम्— महच्च तद्भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वात् आकाशादिकारणत्वाच्च, भूतम्— त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाव्यभिचारात् सर्वदैव परिनिष्पन्नमिति त्रैकालिको निष्ठाप्रत्ययः; अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची, महच्च पारमार्थिकं चेत्यर्थः; लौकिकं तु यद्यपि महद्भवति, स्वप्नमायाकृतं हिमवदादिपर्वतोपमं न परमार्थवस्तु; अतो विशिनष्टि— इदं तु महच्च तद्भूतं चेति। अनन्तम् नास्यान्तो विद्यत इत्यनन्तम्; कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विशिनष्टि अपा-

रमिति। विज्ञप्तिः विज्ञानम्, विज्ञानं च तद्घनश्चेति विज्ञानघनः, घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः—यथा सुवर्णघनः अयोघन इति; एव-शब्दोऽवधारणार्थः—नान्यत् जात्यन्तरम् अन्तराले विद्यत इत्यर्थः। यदि इदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखासंपृक्तम्, किंनिमित्तोऽयं खिल्यभाव आत्मनः—जातो मृतः सुखी दुःखी अहं ममेत्येवमादिलक्षणः अनेकसंसारधर्मोपद्रुत इति उच्यते— एतेभ्यो भूतेभ्यः—यान्येतानि कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि नामरूपात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य, येषां विषयपर्यन्तानां प्रज्ञानघने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तम् नदीसमुद्रवत्—एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यः भूतेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यः, समुत्थाय सैन्धवखिल्यवत्— यथा अद्भ्यः सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बः, यथा वा स्वच्छस्य स्फटिकस्य अलक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभावः, एवं कार्यकरणभूतभूतोपाधिभ्यो विशेषात्मखिल्यभावेन समुत्थाय सम्यगुत्थाय— येभ्यो भूतेभ्य उत्थितः तानि यदा कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि भूतानि आत्मनो विशेषात्मखिल्यहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदीसमुद्रवत् प्रविलापितानि विनश्यन्ति, सलिलफेनबुद्बुदा-

दिवत् तेषु विनश्यत्सु अन्वेव एष विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति; यथा उदकालक्तकादिहेत्वपनये सूर्यचन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति, चन्द्रादिस्वरूपमेव परमार्थतो व्यवतिष्ठते, तद्वत् प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते । न तत्र प्रेत्य विशेषसंज्ञास्ति कार्यकरणसंघातेभ्यो विमुक्तस्य— इत्येवम् अरे मैत्रेयि ब्रवीमि— नास्ति विशेषसंज्ञेति— अहमसौ अमुष्य पुत्रः ममेदं क्षेत्रं धनम् सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणा, अविद्याकृतत्वात्तस्याः; अविद्यायाश्च ब्रह्मविद्यया निरन्वयतो नाशितत्वात् कुतो विशेषसंज्ञासंभवो ब्रह्मविदः चैतन्यस्वभावावस्थितस्य; शरीरावस्थितस्यापि विशेषसंज्ञा नोपपद्यते किमुत कार्यकरणविमुक्तस्य सर्वतः । इति ह उवाच उक्तवान्किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्यै भार्यायै याज्ञवल्क्यः ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

एवं प्रतिबोधिता सा ह किल उवाच उक्तवती मैत्रेयी—

अत्रैव एतस्मिन्नेव एकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वमाचक्षाणेन भगवता मम मोहः कृतः; तदाह— अत्रैव मा भगवान् पूजावान् अमूमुहत् मोहं कृतवान् । कथं तेन विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमित्युच्यते— पूर्वं विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय, पुनः न प्रेत्य संज्ञास्तीति; कथं विज्ञानघन एव? कथं वा न प्रेत्य संज्ञास्तीति? न हि उष्णः शीतश्च अग्निरेवैको भवति; अतो मूढास्मि अत्र । स होवाच याज्ञवल्क्यः— न वा अरे मैत्रेय्यहं मोहं ब्रवीमि— मोहनं वाक्यं न ब्रवीमीत्यर्थः । ननु कथं विरुद्धधर्मत्वमवोचः— विज्ञानघनं संज्ञाभावं च? न मया इदम् एकस्मिन्धर्मिण्यभिहितम्; त्वयैव इदं विरुद्धधर्मत्वेन एकं वस्तु परिगृहीतं भ्रान्त्या; न तु मया उक्तम्; मया तु इदमुक्तम्— यस्तु अविद्याप्रत्युपस्थापितः कार्यकरणसंबन्धी आत्मनः खिल्यभावः, तस्मिन्विद्यया नाशिते, तन्निमित्ता या विशेषसंज्ञा शरीरादिसंबन्धिनी अन्यत्वदर्शनलक्षणा, सा कार्यकरणसंघातोपाधौ प्रविलापिते नश्यति, हेत्वभावात्, उदकाद्याधारनाशादिव चन्द्रादिप्रतिबिम्बः तन्निमित्तश्च प्रकाशादिः; न पुनः परमार्थचन्द्रादित्यस्वरूपवत् असंसारिब्रह्मस्वरूपस्य विज्ञानघनस्य नाशः; तत् विज्ञानघन इत्युक्तम्; स आत्मा

सर्वस्य जगतः; परमार्थतो भूतनाशात् न विनाशी; विनाशी तु अविद्याकृतः खिल्यभावः, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुत्यन्तरात् । अयं तु पारमार्थिकः—अविनाशी वा अरेऽयमात्मा; अतः अलं पर्याप्तम् वै अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं यथाव्याख्यातम् विज्ञानाय विज्ञातुम्; 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति हि वक्ष्यति ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् । येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

कथं तर्हि प्रेत्य संज्ञा नास्तीत्युच्यते शृणु; यत्र यस्मिन् अविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे, हि यस्मात्, द्वैतमिव– परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वन्तरमात्मनः– उपलक्ष्यते— ननु द्वैतेनोपमीयमानत्वात् द्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति; न, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुत्यन्तरात् 'एकमेवाद्वितीयम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति च— तत् तत्र यस्माद्द्वैतमिव तस्मादेव इतरोऽसौ परमात्मनः खिल्यभूत आत्मा अपरमार्थः, चन्द्रादेरिव उदकचन्द्रादिप्रतिबिम्बः, इतरो घ्राता इतरेण घ्राणेन इतरं घ्रातव्यं जिघ्रति; इतर इतरमिति कारकप्रदर्शनार्थम्, जिघ्रतीति क्रियाफलयोरभिधानम्– यथा छिनत्तीति– यथा उद्यम्य उद्यम्य निपातनम् छेद्यस्य च द्वैधीभावः उभयं छिनत्तीत्येकेनैव शब्देन अभिधीते– क्रियावसानत्वात् क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलम्भात्; इतरो घ्राता इतरेण घ्राणेन इतरं घ्रातव्यं जिघ्रति– तथा सर्वं पूर्ववत्– विजानाति; इयम् अविद्यावदवस्था। यत्र तु ब्रह्मविद्यया अविद्या नाशमुपगमिता तत्र आत्मव्यतिरेकेण अन्यस्याभावः; यत्र वै अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपादि आत्मन्येव प्रवि-

लापितम् आत्मैव संवृत्तम्— यत्र एवम् आत्मैवाभूत्, तत् तत्र केन करणेन कं घ्रातव्यं को जिघ्रेत्? तथा पश्येत्? विजानीयात्; सर्वत्र हि कारकसाध्या क्रिया; अतः कारकाभावेऽनुपपत्तिः क्रियायाः; क्रियाभावे च फलाभावः। तस्मात् अविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफल-व्यवहारः, न ब्रह्मविदः— आत्मत्वादेव सर्वस्य, न आत्म-व्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं वास्ति; न च अनात्मा सन् सर्वमात्मैव भवति कस्यचित्; तस्मात् अविद्ययैव अनात्मत्वं परिकल्पितम्; न तु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किंचित्; तस्मात् परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्यया-नुपपत्तिः। अतः विरोधात् ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साध-नानां च अत्यन्तमेव निवृत्तिः। केन कमिति क्षेपार्थं वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिदर्शनार्थम्, केनचिदपि प्रकारेण क्रिया-करणादिकारकानुपपत्तेः— केनचित् कंचित् कश्चित् कथंचित् न जिघ्रेदेवेत्यर्थः। यत्रापि अविद्यावस्थायाम् अन्यः अन्यं पश्यति, तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति, तं केन विजानी-यात्— येन विजानाति, तस्य करणस्य, विज्ञेये विनियुक्त-त्वात्; ज्ञातुश्च ज्ञेय एव हि जिज्ञासा, न आत्मनि; न च अग्नेरिव आत्मा आत्मनो विषयः; न च अविषये ज्ञातुः

ज्ञानमुपपद्यते; तस्मात् येन इदं सर्वं विजानाति, तं विज्ञातारं केन करणेन को वा अन्यः विजानीयात्— यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलोऽद्वयो वर्तते, तं विज्ञातारं अरे केन विजानीयादिति ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

यत् केवलं कर्मनिरपेक्षम् अमृतत्वसाधनम्, तद्वक्तव्यमिति मैत्रेयीब्राह्मणमारब्धम्; तच्च आत्मज्ञानं सर्वसंन्यासाङ्गविशिष्टम्; आत्मनि च विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति; आत्मा च प्रियः सर्वस्मात्; तस्मात् आत्मा द्रष्टव्यः; स च श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च दर्शनप्रकारा उक्ताः; तत्र श्रोतव्यः, आचार्यागमाभ्याम्; मन्तव्यः तर्कतः; तत्र च तर्क उक्तः– 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनम् आत्मैकसामान्यत्वम् आत्मैकोद्भवत्वम् आत्मैकप्रलयत्वं च; तत्र अयं हेतुः असिद्ध इत्याशङ्क्यते आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयाख्यः; तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते। यस्मात् 'परस्परोपकार्योपकारकभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि, यच्च लोके परस्परोपकार्योपकारकभूतं तत् एककारणपूर्वकम् एकसामान्यात्मकम् एकप्रलयं च दृष्टम्, तस्मात् इदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत् परस्परोपकार्योपकारकत्वात् तथाभूतं भवितुमर्हति—', एष ह्यर्थः अस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाश्यते। अथवा 'आत्मैवेदं

सर्वम्' इति प्रतिज्ञातस्य आत्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वं हेतुमुक्त्वा, पुनः आगमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य निगमनं क्रियते ; तथाहि नैयायिकैरुक्तम्—'हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्' इति । अन्यैर्व्याख्यातम्—आ दुन्दुभिदृष्टान्तात् श्रोतव्यार्थमागमवचनम्, प्राङ्मधुब्राह्मणात् मन्तव्यार्थम् उपपत्तिप्रदर्शनेन, मधुब्राह्मणेन तु निदिध्यासनविधिरुच्यत इति । सर्वथापि तु यथा आगमेनावधारितम्, तर्कतस्तथैव मन्तव्यम् ; यथा तर्कतो मतम्, तस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्य तथैव निदिध्यासनं क्रियत इति पृथक् निदिध्यासनविधिरनर्थक एव ; तस्मात् पृथक् प्रकरणविभागः अनर्थक इत्यस्मदभिप्रायः श्रवणमनननिदिध्यासनानामिति । सर्वथापि तु अध्यायद्वयस्यार्थः अस्मिन्ब्राह्मणे उपसंह्रियते ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १ ॥

इयं पृथिवी प्रसिद्धा सर्वेषां भूतानां मधु— सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानां प्राणिनाम्, मधु कार्यम्, मध्विव मधु; यथा एको मध्वपूपः अनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तितः, एवम् इयं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता। तथा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यै पृथिव्याः अस्याः, मधु कार्यम्। किं च यश्चायं पुरुषः अस्यां पृथिव्यां तेजोमयः चिन्मात्रप्रकाशमयः अमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषः, यश्चायम् अध्यात्मम् शारीरः शरीरे भवः पूर्ववत् तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः, स च लिङ्गाभिमानी— स च सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वेन मधु, सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु, च-शब्दसामर्थ्यात्। एवम् एतच्चतुष्टयं तावत् एकं सर्वभूतकार्यम्, सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यम्; अतः अस्य एककारणपूर्वकता। यस्मात् एकस्मात्कारणात् एतज्जातम्, तदेव एकं परमार्थतो ब्रह्म, इतरत्कार्यं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रम्— इत्येष मधुपर्यायाणां सर्वेषामर्थः संक्षेपतः। अयमेव सः, योऽयं प्रतिज्ञातः— 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति; इदममृतम्— यत् मैत्रेय्याः अमृतत्वसाधनमुक्तम् आत्मविज्ञानम्— इदं तदमृतम्; इदं ब्रह्म— यत् 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' 'ज्ञपयिष्यामि' इत्यध्यायादौ प्रकृतम्, यद्विषया च विद्या ब्रह्म-

विद्येत्युच्यते; इदं सर्वम्— यस्मात् ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति ॥

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ २ ॥

तथा आपः। अध्यात्मं रेतसि अपां विशेषतोऽवस्थानम् ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ३ ॥

तथा अग्निः। वाचि अग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ४ ॥

तथा वायुः, अध्यात्मं प्राणः । भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारात् मधुत्वम्; तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मधुत्वम्; तथा चोक्तम्— 'तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः' इति ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ५ ॥

तथा आदित्यो मधु, चाक्षुषः अध्यात्मम् ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाँ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मँ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ ६ ॥

तथा दिशो मधु । दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मम्, शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषत: संनिहितो भवतीति अध्यात्मं प्रातिश्रुत्क:— प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भव: प्रातिश्रुत्क: ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिँश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ ७ ॥

तथा चन्द्र:, अध्यात्मं मानस: ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय- मस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतम- यः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत- मिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ८ ॥

तथा विद्युत्, त्वक्तेजसि भवः तैजसः अध्यात्मम् ॥

अयꣳ स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृत- मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥

तथा स्तनयित्नुः। शब्दे भवः शाब्दः अध्यात्मं यद्यपि, तथापि स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरः अध्यात्मम् ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्व-

**स्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
षो यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्याकाशस्तेजोम-
योऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमा-
त्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १० ॥**

तथा आकाशः, अध्यात्मं हृद्याकाशः ॥

आकाशान्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मानः उपकुर्वन्तो मधु भवन्ति प्रतिशरीरिणमित्युक्तम् । येन ते प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति, तत् वक्तव्यमिति इदमारभ्यते—

**अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य
धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम-
स्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो य-
श्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ११ ॥**

अयं धर्मः— 'अयम्' इति अप्रत्यक्षोऽपि धर्मः कार्येण

तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यते— अयं धर्म इति— प्रत्यक्षवत् । धर्मश्च व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः, क्षत्त्रादीनामपि नियन्ता, जगतो वैचित्र्यकृत् पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात्, प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपश्च ; तेन च 'अयं धर्मः' इति प्रत्यक्षेण व्यपदेशः । सत्यधर्मयोश्च अभेदेन निर्देशः कृतः शास्त्राचारलक्षणयोः; इह तु भेदेन व्यपदेश एकत्वे सत्यपि, दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्यारम्भकत्वात् । यस्तु अदृष्टः अपूर्वाख्यो धर्मः, स सामान्यविशेषात्मना अदृष्टेन रूपेण कार्यमारभते— सामान्यरूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति, विशेषरूपेण च अध्यात्मं कार्यकरणसंघातस्य; तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तरि— यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयः; तथा अध्यात्मं कार्यकरणसंघातकर्तरि धर्मे भवो धार्मः ॥

इदꣳ सत्यꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १२ ॥

तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेन आचाररूपेण सत्याख्यो भवति, स एव धर्मः; सोऽपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेषात्मरूपेण— सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतः, विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतः; तत्र पृथिव्यादिसमवेते वर्तमानक्रियारूपे सत्ये, तथा अध्यात्मं कार्यकरणसंघातसमवेते सत्ये, भवः सात्यः— 'सत्येन वायुरावाति' इति श्रुत्यन्तरात् ॥

इदं मानुषꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १३ ॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषः, स येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति, स जातिविशेषो मानुषादिः; तत्र मनुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते; अतो मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु । तत्र मानुषादिजातिरपि बाह्या आध्यात्मिकी चेति उभयथा निर्देशभाक् भवति ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १४ ॥

यस्तु कार्यकरणसंघातो मानुषादिजातिविशिष्टः, सोऽयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । ननु अयं शारीरशब्देन निर्दिष्टः पृथिवीपर्याय एव— न, पार्थिवांशस्यैव तत्र ग्रहणात् ; इह तु सर्वात्मा प्रत्यस्तमिताध्यात्माधिभूताधिदैवादिसर्वविशेषः सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्यकरणसंघातः सः 'अयमात्मा' इत्युच्यते । तस्मिन् अस्मिन् आत्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः अमूर्तरसः सर्वात्मको निर्दिश्यते ; एकदेशेन तु पृथिव्यादिषु निर्दिष्टः, अत्र अध्यात्मविशेषाभावात् सः न निर्दिश्यते । यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयः— यदर्थोऽयं देहलिङ्गसंघात आत्मा— सः 'यश्चायमात्मा' इत्युच्यते ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा

रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

यस्मिन्नात्मनि, परिशिष्टो विज्ञानमयः अन्त्ये पर्याये, प्रवेशितः, सोऽयमात्मा। तस्मिन् अविद्याकृतकार्यकरणसंघातोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते, स एव-मुक्तः अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः, स वै— स एव अयमात्मा अव्यवहितपूर्वपर्याये 'तेजोमयः' इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञानात्मा विद्वान्, सर्वेषां भूतानामयमात्मा—सर्वैरुपास्यः— सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रः— न कुमारामात्यवत्— किं तर्हि सर्वेषां भूतानां राजा, राजत्वविशेषणम् 'अधिपतिः' इति—, भवति कश्चित् राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा, न तु अधिपतिः, अतो विशिनष्टि अधिपतिरिति; एवं सर्वभूतात्मा विद्वान् ब्रह्मवित् मुक्तो भवति। यदुक्तम्— 'ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते, किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवत्' इतीदम्, तत् व्याख्यातम् एवम्— आत्मानमेव सर्वात्मत्वेन आचार्यागमाभ्यां श्रुत्वा, मत्वा तर्कतः, विज्ञाय साक्षात् एवम्, यथा मधुब्राह्मणे

दर्शितं तथा– तस्मात् ब्रह्मविज्ञानात् एवंलक्षणात् पूर्वमपि, ब्रह्मैव सत् अविद्यया अब्रह्म आसीत्, सर्वमेव च सत् असर्वमासीत्– तां तु अविद्याम् अस्माद्विज्ञानात् तिरस्कृत्य ब्रह्मवित् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभवत्, सर्वः सः सर्वमभवत् । परिसमाप्तः शास्त्रार्थः, यदर्थः प्रस्तुतः; तस्मिन् एतस्मिन् सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्समर्पितमित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते— तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता इति, प्रसिद्धोऽर्थः, एवमेव अस्मिन् आत्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि सर्वे देवाः अग्न्यादयः सर्वे लोकाः भूरादयः सर्वे प्राणाः वागादयः सर्व एत आत्मानो जलचन्द्रवत् प्रतिशरीरानुप्रवेशिनः अविद्याकल्पिताः; सर्वं जगत् अस्मिन्समर्पितम् । यदुक्तम्, ब्रह्मवित् वामदेवः प्रतिपेदे– अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति, स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः । स एष विद्वान् ब्रह्मवित् सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वो भवति; निरुपाधिः निरुपाख्यः अनन्तरः अबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः अजोऽजरोऽमृतोऽभयोऽचलः नेति नेत्यस्थूलोऽनणुरित्येवंविशेषणः भवति । तमेतमर्थम् अजानन्तस्तार्किकाः केचित् पण्डितंमन्याश्चा-

गमविदः शास्त्रार्थं विरुद्धं मन्यमाना विकल्पयन्तो मोहमगाधमुपयान्ति । तमेतमर्थम् एतौ मन्त्रावनुब्रदतः— 'अनेजदेकं मनसो जवीयः' 'तदेजति तन्नैजति' इति । तथा च तैत्तिरीयके—, 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्', 'एतत्साम गायन्नास्ते' 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्' इत्यादि । तथा च च्छान्दोग्ये 'जक्षत्क्रीडन्रममाणः', 'स यदि पितृलोककामः' 'सर्वगन्धः सर्वरसः', 'सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादि । आथर्वणे च 'दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च'। कठवल्लीष्वपि 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' 'कस्तं मदामदं देवम्' 'तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्' इति च । तथा गीतासु 'अहं क्रतुरहं यज्ञः' 'पिताहमस्य जगतः' 'नादत्ते कस्यचित्पापम्' 'समं सर्वेषु भूतेषु' 'अविभक्तं विभक्तेषु' 'ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च' इति— एवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव प्रतिभान्तं मन्यमानाः स्वचित्तसामर्थ्यात् अर्थनिर्णयाय विकल्पयन्तः— अस्त्यात्मा नास्त्यात्मा, कर्ता अकर्ता, मुक्तः बद्धः, क्षणिको विज्ञानमात्रं शून्यं च— इत्येवं विकल्पयन्तः न पारमधिगच्छन्त्यविद्यायाः, विरुद्धधर्मदर्शित्वात्सर्वत्र । तस्मात् तत्र य एव श्रुत्याचार्यदर्शितमार्गानुसारिणः, त एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति ; त एव च अस्मान्मोहसमु-

द्रादगाधात् उत्तरिष्यन्ति, नेतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिणः ॥

परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या अमृतत्वसाधनभूता, यां मैत्रेयी पृष्टवती भर्तारम् 'यदेव भगवानमृतत्वसाधनं वेद तदेव मे ब्रूहि' इति । एतस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्था इयमाख्यायिका आनीता । तस्या आख्यायिकायाः संक्षेपतोऽर्थप्रकाशनार्थावेतौ मन्त्रौ भवतः; एवं हि मन्त्रब्राह्मणाभ्यां स्तुतत्वात् अमृतत्वसर्वप्राप्तिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राजमार्गमुपनीतं भवति— यथा आदित्यः उद्यन् शार्वरं तमोऽपनयतीति— तद्वत् । अपि च एवं स्तुता ब्रह्मविद्या— या इन्द्ररक्षिता सा दुष्प्रापा देवैरपि; यस्मात् अश्विभ्यामपि देवभिषग्भ्याम् इन्द्ररक्षिता विद्या महता आयासेन प्राप्ता; ब्राह्मणस्य शिरश्छित्त्वा अश्व्यं शिरः प्रतिसंधाय, तस्मिन्निन्द्रेण च्छिन्ने पुनः स्वशिर एव प्रतिसंधाय, तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैव उक्ता अशेषा ब्रह्मविद्या श्रुता; यस्मात् ततः परतरं किंचित्पुरुषार्थसाधनं न भूतं न भावि वा, कुत एव वर्तमानम्— इति नातः परा स्तुतिरस्ति । अपि चैवं स्तूयते ब्रह्मविद्या— सर्वपुरुषार्थानां कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम्; तच्च कर्म वित्तसाध्यम्, तेन आशापि नास्त्यमृतत्वस्य; तदिदममृतत्वं केवलया आत्म-

विद्यया कर्मनिरपेक्षया प्राप्यते; यस्मात् कर्मप्रकरणे वक्तुं प्राप्तापि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे, कर्मप्रकरणादुत्तीर्य कर्मणा विरुद्धत्वात् केवलसंन्याससहिता अभिहिता अमृतत्वसाधनाय– तस्मात् नातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति । अपि च एवं स्तुता ब्रह्मविद्या— सर्वो हि लोको द्वन्द्वारामः, 'स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते' इति श्रुतेः; याज्ञवल्क्यो लोकसाधारणोऽपि सन् आत्मज्ञानबलात् भार्यापुत्रवित्तादिसंसाररतिं परित्यज्य प्रज्ञानतृप्त आत्मरतिर्बभूव । अपि च एवं स्तुता ब्रह्मविद्या— यस्मात् याज्ञवल्क्येन संसारमार्गात् व्युत्तिष्ठतापि प्रियायै भार्यायै प्रीत्यर्थमेव अभिहिता, 'प्रियं भाषस एह्यास्स्व' इति लिङ्गात् ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

तत्र इयं स्तुत्यर्था आख्यायिकेत्यवोचाम; का पुनः

सा आख्यायिकेति उच्यते— इदमित्यनन्तरनिर्दिष्टं व्यपदिशति, बुद्धौ संनिहितत्वात्; वै-शब्दः स्मरणार्थः; तदित्याख्यायिकानिर्वृत्तं प्रकरणान्तराभिहितं परोक्षं वै-शब्देन स्मारयन् इह व्यपदिशति; यत् प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितम्, न आविष्कृतं मधु, तदिदं मधु इह अनन्तरं निर्दिष्टम्— 'इयं पृथिवी' इत्यादिना; कथं तत्र प्रकरणान्तरे सूचितम् —दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच; तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति; स होवाचेन्द्रेण वा उक्तोऽस्म्येतच्चेदन्यस्मा अनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति; तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न च्छिन्द्यात्तद्वामुपनेष्य इति; तौ होचतुरावां त्वा तस्मात्त्रास्यावह इति; कथं मा त्रास्येथे इति; यदा नावुपनेष्यसे; अथ ते शिरश्छित्त्वान्यत्राहृत्योपनिधास्याव:; अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः; तेन नावनुवक्ष्यसि; स यदा नावनुवक्ष्यसि; अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यति; अथ ते स्वं शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति; तथेति तौ होपनिन्ये; तौ यदोपनिन्ये; अथास्य शिरश्छित्त्वा अन्यत्रोपनिदधतुः; अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः; तेन हाभ्यामनूवाच; स यदाभ्यामनूवाच अथास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेद; अथास्य

स्वं शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुरिति। यावत्तु प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं मधु, तावदेव तत्राभिहितम्; न तु कक्ष्यमात्मज्ञानाख्यम्; तत्र या आख्यायिका अभिहिता, सेह स्तुत्यर्था प्रदर्श्यते; इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वण: अनेन प्रपञ्चेन अश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषि:—तदेतत्कर्म, ऋषि: मन्त्र:, पश्यन् उपलभमान:, अवोचत् उक्तवान्; कथम्? तत् दंस: इति व्यवहितेन संबन्ध:, दंस इति कर्मणो नामधेयम्; तच्च दंस: किंविशिष्टम्? उग्रं क्रूरम्, वां युवयो:, हे नरा नराकारावश्विनौ; तच्च कर्म किंनिमित्तम्? सनये लाभाय; लाभलुब्धो हि लोकेऽपि क्रूरं कर्म आचरति, तथैव एतावुपलभ्येते यथा लोके; तत् आवि: प्रकाशं कृणोमि करोमि, यत् रहसि भवद्भ्यां कृतम्; किमिवेत्युच्यते—तन्यतु: पर्जन्य:, न इव; नकारस्तु उपरिष्टादुपचार: उपमार्थीयो वेदे, न प्रतिषेधार्थ:—यथा 'अश्वं न' अश्वमिवेति यद्वत्; तन्यतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनयित्न्वादिशब्दै:, तद्वत् अहं युवयो: क्रूरं कर्म आविष्कृणोमीति संबन्ध:। ननु अश्विनो: स्तुत्यर्थौ कथमिमौ मन्त्रौ स्याताम्? निन्दावचनौ हीमौ—नैष दोष:; स्तुतिरेवैषा, न निन्दावचनौ; यस्मात् ईदृशमप्यतिक्रूरं कर्म कुर्वतोर्युवयो: न लोम च

मीयत इति—न चान्यत्किंचिद्धीयत एवेति—स्तुतावेतौ भवतः; निन्दां प्रशंसां हि लौकिकाः स्मरन्ति; तथा प्रशंसारूपा च निन्दा लोके प्रसिद्धा। दध्यङ्नाम आथर्वणः; ह इत्यनर्थको निपातः; यन्मधु कक्ष्यम् आत्मज्ञानलक्षणम् आथर्वणः वां युवाभ्याम् अश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा, प्र यत् ईम् उवाच—यत्प्रोवाच मधु; ईमित्यनर्थको निपातः॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽश्व्यꣳ शिरः प्रत्यैरयतम्। स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति॥ १७॥

इदं वै तन्मधिवत्यादि पूर्ववत् मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थम्। तथा अन्यो मन्त्रः तामेव आख्यायिकामनुसरति स्म। आथर्वणो दध्यङ्नाम— आथर्वणोऽन्यो विद्यत इत्यतो विशिनष्टि— दध्यङ्नाम आथर्वणः, तस्मै दधीचे आथर्वणाय, हे अश्विनाविति मन्त्रदृशो वचनम्; अश्व्यम् अश्वस्य स्वभूतम्, शिरः, ब्राह्मणस्य शिरसि छिन्ने अश्वस्य शिरश्छित्त्वा ईदृशमतिक्रूरं कर्म कृत्वा अश्व्यं

शिरः ब्राह्मणं प्रति ऐरयतं गमितवन्तौ, युवाम्; स च आथर्वणः वां युवाभ्याम् तन्मधु प्रवोचत्, यत्पूर्वं प्रतिज्ञातम्— वक्ष्यामीति । स किमर्थमेवं जीवितसंदेहमारुह्य प्रवोचदित्युच्यते— ऋतायन् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं तत्परिपालयितुमिच्छन्; जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरेत्येतस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मधु प्रवोचदित्युच्यते— त्वाष्ट्रम्, त्वष्टा आदित्यः, तस्य संबन्धि— यज्ञस्य शिरश्छिन्नं त्वष्टा अभवत्, तत्प्रतिसंधानार्थं प्रवर्ग्यं कर्म, तत्र प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं यद्विज्ञानं तत् त्वाष्ट्रं मधु— यज्ञस्य शिरश्छेदनप्रतिसंधानादिविषयं दर्शनं तत्त्वाष्ट्रं यन्मधु; हे दस्रौ दस्राविति परबलानामुपक्षपयितारौ शत्रूणां हिंसितारौ; अपि च न केवलं त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसंबन्धि युवाभ्यामवोचत्; अपि च कक्ष्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मसंबन्धि यद्विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोक्तं अध्यायद्वयप्रकाशितम्, तच्च वां युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तते ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ।

स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मध्विति पूर्ववत् । उक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ग्यसंबन्ध्याख्यायिकोपसंहर्तारौ ; द्वयोः प्रवर्ग्यकर्मार्थयोरध्याययोरर्थ आख्यायिकाभूताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः । ब्रह्मविद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयितव्य इत्यतः प्रवर्तते । यत् कक्ष्यं च मधु उक्तवानाथर्वणो युवाभ्यामित्युक्तम्– किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते— पुरश्चक्रे, पुरः पुराणि शरीराणि– यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया– स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्वाणः प्रथमं भूरादीन् लोकान्सृष्ट्वा, चक्रे कृतवान्, द्विपदः द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि पक्षिशरीराणि; तथा पुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदः चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि; पुरः पुरस्तात्, स ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि– पुरुष आविशदित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः— स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु सर्वशरीरेषु पुरिशयः, पुरि शेते इति पुरिशयः सन् पुरुष इत्युच्यते ; न एनेन अनेन किंचन किंचिदपि अनावृतम् अनाच्छादितम् ;

तथा न एनेन किंचनासंवृतम् अन्तरननुप्रवेशितम्— बाह्यभूतेनान्तर्भूतेन च न अनावृतम्; एवं स एव नामरूपात्मना अन्तर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितः; पुरश्चक्रे इत्यादिमन्त्रः संक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपꣳ रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव— रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपः रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः; प्रतिरूपोऽनुरूपो वा यादृक्संस्थानौ मातापितरौ तत्सं-

स्थानः तदनुरूप एव पुत्रो जायते; न हि चतुष्पदो द्विपाज्जायते, द्विपदो वा चतुष्पात्; स एव हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणः रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थं पुनः प्रतिरूपमागमनं तस्येत्युच्यते—तत् अस्य आत्मनः रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिख्यापनाय; यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते, तदा अस्य आत्मनो निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिख्यायेत; यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतः, तदा अस्य रूपं प्रतिख्यायेत । इन्द्रः परमेश्वरः मायाभिः प्रज्ञाभिः नामरूपभूतकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु परमार्थतः, पुरुरूपः बहुरूपः, ईयते गम्यते— एकरूप एव प्रज्ञानघनः सन् अविद्याप्रज्ञाभिः । कस्मात्पुनः कारणात्? युक्ताः रथ इव वाजिनः, स्वविषयप्रकाशनाय, हि यस्मात्, अस्य हरयः हरणात् इन्द्रियाणि, शता शतानि, दश च, प्राणिभेदबाहुल्यात् शतानि दश च भवन्ति; तस्मात् इन्द्रियविषयबाहुल्यात् तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि न आत्मप्रकाशनाय; 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति हि काठके । तस्मात् तैरेव विषयस्वरूपैरीयते, न प्रज्ञानघनैकरसेन स्वरूपेण । एवं तर्हि अन्यः परमेश्वरः अन्ये हरय इत्येवं प्राप्ते

उच्यते— अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च; प्राणिभेदस्य आनन्त्यात्। किं बहुना? तदेतद्ब्रह्म य आत्मा, अपूर्वम् नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इत्यपूर्वम्, नास्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरम्, नास्य जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यनन्तरम्, तथा बहिरस्य न विद्यत इत्यबाह्यम्; किं पुनस्तत् निरन्तरं ब्रह्म? अयमात्मा; कोऽसौ? यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता सर्वानुभूः— सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः— इत्येतदनुशासनम् सर्ववेदान्तोपदेशः; एष सर्ववेदान्तानामुपसंहृतोऽर्थः; एतदमृतमभयम्; परिसमाप्तश्च शास्त्रार्थः ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

अथ वꣳशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥

आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याꣳ सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भा-

रद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यो बैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसाद-

यास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूति-
स्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वा-
ष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्द-
ध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो
मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः
प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्र-
चित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः स-
नारुः सनातनात्सनातनः सनगात्स-
नगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म
स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य वंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः । मन्त्रश्चायं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च । तत्र वंश इव वंशः— यथा वेणुः वंशः पर्वणः पर्वणो हि भिद्यते तद्वत् अग्रात्प्रभृति आ मूलप्राप्तेः अयं वंशः; अध्यायचतुष्टयस्य आचार्यपरम्पराक्रमो वंश इत्युच्यते; तत्र प्रथमान्तः

शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यः; परमेष्ठी विराट्; ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात्; ततः परम् आचार्यपरम्परा नास्ति। यत्पुनर्ब्रह्म, तन्नित्यं स्वयंभु, तस्मै ब्रह्मणे स्वयंभुवे नमः ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये
द्वितीयोऽध्यायः ॥